ABBÂSÎLER
(750-1258)

Nahide Bozkurt

İSAM
yayınları

ABBÂSÎLER

Nahide Bozkurt

Nahide Bozkurt, Prof. Dr.

Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra (1984) aynı fakültede İslâm Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi oldu (1987). "Halife Me'mun Dönemi ve İslâm Kültür Tarihindeki Yeri" başlıklı teziyle doktorasını tamamladı (1991). 1996 yılında doçent, 2003'te profesör oldu. Halen Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 637
İSAM Yayınları 159
Temel Kültür Dizisi 32

© Her hakkı mahfuzdur.

Abbâsîler

Nahide Bozkurt

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 40 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 0850
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı Mütevelli Heyeti'nin
28.12.2004 gün ve 1163 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Haziran 2014
İkinci Basım: Ekim 2016
ISBN 978-975-389-896-6
Ön kapak görseli: Müstansıriyye Medresesi, Bağdat
Arka kapak görseli: Sâmerrâ Ulucamii'nin minaresi

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Serhat Mah. Alıınteri Bulvarı 1256. Sk. No. 11
Yenimahalle / Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 (pbx) Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@diyanetvakfiyayin.com.tr
Sertifika No. 15402

Bozkurt, Nahide
Abbasiler / Nahide Bozkurt. – Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
304 s. ; hrt. ; pln. ; res. ; 20 cm. – (Yayın No. 637 ; İSAM Yayınları ; 159. Temel Kültür Dizisi ; 32)

Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-975-389-896-6

İçindekiler

Kısaltmalar • 9
Önsöz • 11

Birinci Bölüm
KURULUŞ SÜRECİNDE ABBÂSÎ DEVLETİ • 15
1. İhtilâlin Sosyopolitik Arka Planı • 17
2. Oluşum Süreci • 26

İkinci Bölüm
ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN ERKEN DÖNEMİ
(132-218/749-833) • 39
1. İktidarın Meşruiyet Dayanakları • 41
2. Siyasî Erki Güçlendirme Politikaları • 49
3. İranlı Unsurun Yönetime Etkin Katılımı: Bermekî Ailesi • 53
4. İç Savaş: Kardeşlerin İktidar Mücadelesi • 56
5. Veliahtlık Geleneğinde Köklü Bir Dönüşüm: Alioğulları'ndan Ali b. Mûsâ'nın (Ali er-Rızâ) Veliaht Tayin Edilmesi • 58
6. Halifelerin Din Politikası • 62
7. Yönetime Karşı Ayaklanmalar • 76

Üçüncü Bölüm
SÂMERRÂ DÖNEMİ (221-279/836-892) • 83

Dördüncü Bölüm
ABBÂSÎ HİLÂFETİ VE KARMATÎLER • 95

Beşinci Bölüm
EMÎRÜ'L-ÜMERÂLAR DÖNEMİ
(324-447/936-1055) • 101
1. Emîrü'l-ümerâlığın Kuruluşu ve İlk Yılları • 105
2. Şiî Büveyhîler'in Bağdat'ı İşgali ve Emîrü'l-ümerâ Olarak Atanmaları • 107

Altıncı Bölüm
SELÇUKLU EGEMENLİĞİ DÖNEMİ
(447-590/1055-1194) • 113

Yedinci Bölüm
MOĞOL İŞGALİ, BAĞDAT'IN DÜŞÜŞÜ VE ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN SONU • 119

Sekizinci Bölüm
DIŞ POLİTİKA • 125

Dokuzuncu Bölüm
SİYASÎ KOPMALAR VE DEVLETİ YIKILIŞA GÖTÜREN SÜRECİN ANALİZİ • 135

Onuncu Bölüm
DEVLET YÖNETİMİ • 149
1. Merkezî Yönetim • 152
2. Eyaletlerin Yönetimi • 160

Onbirinci Bölüm
TOPLUM VE SOSYOKÜLTÜREL YAŞAM • 163
1. Toplum • 165
2. Sosyokültürel Yaşam • 169
a. Evler • 169
b. Giyim Kuşam • 171
c. Beslenme • 175
d. Spor ve Oyunlar • 178
e. Dinî Bayramlar ve Festivaller • 180

Onikinci Bölüm
EKONOMİK YAŞAM • 183

Onüçüncü Bölüm
BİLİM VE DÜŞÜNCE • 193
1. Bilimsel Gelişmeler • 197
a. Kur'an İlimleri • 198
b. Hadis • 201
c. Fıkıh • 202
d. Kelâm • 208
e. Tarih ve Tarih Yazıcılığı • 209
f. Tasavvuf • 211
g. İslâm Felsefesi • 212
h. Dil ve Edebiyat • 213
i. Tıp • 215
j. Zooloji • 216
k. Kimya • 216
l. Astronomi • 216
m. Matematik ve Geometri • 217
n. Coğrafya • 217
2. Tercüme Faaliyetleri, Beytülhikme ve Diğer Bilimsel Mekânlar • 219
3. Bilimsel Toplantılar • 226

4. Dinî Düşünce Akımları • 233
a. Hâricîlik • 233
b. Şîa • 235
c. Mürcie • 240
d. Mu'tezile • 242
e. Ehl-i Sünnet (Sünnîlik) • 243

Ondördüncü Bölüm
SANAT VE MİMARİ • 249

Notlar • 257
Sözlük • 265
Kronoloji • 273
Kaynakça • 277
Dizin • 285
Resimler ve Haritalar • 297

Kısaltmalar

bk.	Bakınız
çev.	Çeviren
DİA	*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
ed.	Editör
Env.	Envanter
h.	Hicrî
Ktp.	Kütüphanesi
m.	Milâdî
nr.	Numara
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm tarihi
s.	Sayfa
sy.	Sayı
ts.	Tarihsiz
vd.	Ve devamı
v.dğr.	Ve diğerleri

Önsöz

Abbâsîler, Emevîler'in yönetimine son vererek İslâm tarihinde dönüm noktası kabul edilen bir ihtilâlle iktidara gelmiştir. 500 yılı aşkın bir süre yönetimde kalan Abbâsîler'in iktidara gelişi siyasî, toplumsal, kültürel ve dinî yapılanmada birçok değişikliği de beraberinde getirmişti.

Okuyucuya Abbâsî tarihi ile ilgili genel bir bilgi ve bakış açısı kazandırmayı hedefleyen bu çalışma Abbâsîler döneminin siyasî ve kültürel tarihiyle ilgili konuları kapsamaktadır. Söz konusu dönemin coğrafî ve kronolojik sınırları oldukça geniştir. Bu sebeple Abbâsî tarihini ana hatlarıyla anlatmaya çalıştık. Klasik tarih yazımı olan halife merkezli bir anlatımdan ziyade bu eserde, kronolojik bir akış içinde dönemi biçimlendiren ve dönemin temel dinamiklerini oluşturan başlıca olay ve olguları merkeze alan bir yaklaşım sergiledik. Tarihte olaylar ve olgular sebep-sonuç ilişkisi bağlamında açıklanabileceği için bu yaklaşım, olay ve olguların sebeplerini belirleme açısından çok önemlidir. Nitekim her olayın arka planı vardır ve bu arka plan aydınlatılmadığı sürece olayın gerçek analizini yapmak mümkün değildir.

Bu çalışma on dört bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde Abbâsî ihtilâlinin sosyopolitik arka planı ve

oluşum süreci incelenmektedir. İkinci bölümde Abbâsîler'in "erken dönem"inin, siyasî olgu ve olayları ele alınmaktadır. İktidarın meşruiyet kaynakları, siyasî iktidarı güçlendirme politikaları, İranlı unsurun yönetime etkin katılımı, iç savaş, veliahtlık geleneğinde köklü bir değişim, halifelerin din politikası ve yönetime karşı ayaklanmalar anlatılmıştır. Ayrıca halifelerin din politikası anlatılırken dönemi derinlemesine etkileyen, bir süreliğine devletin resmî inancı haline gelen ve bu inancı paylaşmayanlara yönelik baskıları da içeren Mu'tezilî politika hakkında geniş bilgi verilmiştir. Böylece okuyucuya da söz konusu tarihsel olayla ilgili analiz yapma imkânı sunulmaktadır. Üçüncü bölüm Sâmerrâ döneminin genel bir panoramasını vermeyi amaçlamaktadır. Dördüncü bölümde Abbâsî hilâfeti ve Karmatî isyanları hakkında bilgi verilmiştir. Beşinci bölümde emîrü'l-ümerâlar dönemine ilişkin tarihsel sürecin nasıl şekillendiği ve emîrü'l-ümerâların siyasî etkinliklerinin içeriği ele alınmaktadır. Altıncı bölüm Abbâsî hilâfeti üzerindeki Büyük Selçuklu egemenliği dönemine ışık tutmaktadır. Yedinci bölümde Moğollar'ın Bağdat'ı işgali ve Abbâsî Devleti'ni sonlandırmaları ana hatlarıyla anlatılmaktadır. Sekizinci bölümde Abbâsî halifelerinin dış politikaya yönelik faaliyetleri ele alınmaktadır. Dokuzuncu bölüm siyasî parçalanışın bir ifadesi olan imparatorluktan kopmalar ve devleti yıkılışa götüren sürecin bir analizini içermektedir. On, on bir, on iki, on üçüncü ve on dördüncü bölümlerde ise devletin kurumsal yapı ve örgütlenmesi, toplum ve sosyokültürel yaşam, ekonomik yaşam, bilim ve düşünce, sanat ve mimari hakkında bilgi verilmekte, ayrıca Abbâsîler'in İslâm düşünce tarihi ve medeniyetine yaptığı katkılar incelenmektedir.

Çalışmada mümkün olduğunca az dipnot kullanılmış, alanın temel kaynakları ve Abbâsîler dönemine ilişkin çalışmalardan yararlanılmıştır. Yararlanılan ancak dipnotta gösterilmeyen bütün çalışmalara "İleri Okumalar İçin Kaynakça" kısmında yer verilmiştir.

Bu kitabın hazırlanmasına ön ayak olan TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) yetkililerine şükranlarımı arzediyorum. Çalışmanın taslağını okuyarak analitik kavrayışı ve entelektüel katkısını esirgemeyen yakın dostum Prof. Dr. Mualla Selçuk'a en derin teşekkürlerimi sunuyorum. Kitabın başta üniversite öğrencileri olmak üzere, konuya ilgi duyan herkes için yararlı olmasını ümit ediyorum.

Kitabın tarih bilincine katkı yapması dileği ile...

Nahide Bozkurt
Ankara 2013

Birinci Bölüm

KURULUŞ SÜRECİNDE ABBÂSÎ DEVLETİ

Müslümanlar, Hz. Muhammed'in vefatından sonra yönetici olarak Hz. Ebû Bekir'e (11-13/632-634) biat etmiş ve onu müslümanların ilk halifesi olarak tayin etmişlerdi. Daha sonra bunu sırasıyla, Hz. Ömer (13-23/634-644), Hz. Osman (23-35/644-656) ve Hz. Ali'nin (35-40/656-661) hilâfet dönemleri takip etti. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (41-61/661-680) halife olmasıyla birlikte, İslâm tarihinde "Emevîler" diye adlandırılan yeni bir dönem başladı. Doksan yıl kadar süren Emevî iktidarı, 100 (718-19) yılı dolaylarında Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib'in (ö. 32/652) torunlarından Muhammed b. Ali'nin liderliğinde başlatılan ve gizlice örgütlenen ihtilâlin hedefine ulaşmasıyla son buldu. Emevî yönetiminden memnun olmayan birçok unsurun katılımıyla gerçekleşen bu ihtilâl ile 500 yıl kadar sürecek Abbâsî yönetimi iktidara geldi.

1. İhtilâlin Sosyopolitik Arka Planı

Abbâsî ihtilâli, Emevîler'in meşruiyetini dinî açıdan reddeden ve müslümanları yönetme hakkının "Peygamber ailesi"ne ait olduğunu ileri süren argüman etrafında şekillendi. İhtilâlin geniş kitleler tarafından kabul görmesinin arka planında yer alan sosyal,

ekonomik, siyasî ve dinî sebeplerin analizi için Emevî iktidarının genel durumunu vermek faydalı olacaktır.

Hilâfetten Saltanata...

İlk Emevî halifesi Muâviye, devlet başkanlığının son yıllarına doğru oğlu Yezîd'i veliaht tayin ederek, hilâfeti saltanata dönüştürmenin ilk adımını atmış ve böylece devlet başkanlığını Emevî soyuna özgü kılmıştı. Özellikle Medineli müslümanlar, Muâviye'nin ölümünden sonra yönetime geçen Yezîd b. Muâviye'nin (60-64/680-684) halifeliğini tanımayı reddederek ona karşı direnişi teşvik ettiler. Bu çerçevede Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin b. Ali ve Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'nın oğlu Abdullah b. Zübeyr'in Emevî iktidarına yönelik muhalefetleri dikkat çekmektedir. Yezîd'in başa geçisinden sonra halifelik iddiasında bulunan Hz. Hüseyin, Emevîler'e karşı ayaklanarak yönetimi ele alması için Kûfeliler tarafından davet edilmişti. Bu çağrıya olumlu cevap vererek, ailesiyle birlikte Kûfe'ye yönelen Hüseyin b. Ali, yanındakilerden birçoğu ile beraber Kerbelâ'da 10 Muharrem 61'de (10 Ekim 680) Yezîd'in ordusu tarafından şehid edildi. Böylece Hz. Hüseyin'in teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı.

Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da öldürülmesinden sonra Hz. Ali ve oğullarının hakkını aramak ve intikamlarını almak için bir araya gelen kimselerden oluşan ilk grup Tevvâbûn (tövbe edenler) olarak bilinir. Tevvâbûn; Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet ettikleri halde ona yardımcı olmayıp sonra pişmanlık duyan ve Kerbelâ'nın intikamını almayı hedefleyen bir gruptu. Bu amaçla, Emevî iktidarına karşı ayaklanmışlardı.

Hicaz'daki muhalefetin önde gelen diğer bir lideri Abdullah b. Zübeyr de Yezîd'e biat etmemişti. Mekke'de

nüfuzu gittikçe artan, Medineliler'le de mektuplaşan Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin'in ölümünden sonra, birçok müslüman tarafından halifeliğe en yakın kişi olarak görülüyordu. Yezîd, Mekke'de muhalefetini sürdüren Abdullah b. Zübeyr'e karşı ordular göndererek baskı yapmayı sürdürmüştü. Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'in ölümü üzerine "emîrü'l-mü'minîn" (inananların önderi) unvanıyla 64 (683) yılında halifeliğini ilan ederek Mekke halkından biat aldı. Abdullah b. Zübeyr'e, Şam bölgesi hariç diğer bölgelerden de biat edenler oldu. Bu sıralarda Kûfe'de de Tevvâbûn (tövbe edenler) hareketinin gelişmesiyle, Tâifli Muhtâr es-Sekafî, siyasetini "Allah'ın kitabı, Hz. Peygamber'in sünneti, Ehl-i beyt'in intikamı, zayıfları savunma ve günahkârlara karşı cihada" dayandıracağını ilan ederek harekete geçti. Asıl hedefi Emevîler'i yıkmak olan Muhtâr, başlangıçta Abdullah b. Zübeyr ile birlikte hareket etmek istese de teklifi, kendisine pek güvenmeyen Abdullah b. Zübeyr tarafından reddedildi. Muhtâr bunun üzerine, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'yi (ö. 81/700) halifelik makamına çıkarmaya yönelik girişimde bulunarak Arap olmayan birçok unsurun da (mevâlînin) desteğini aldı. O, 66'da (685) Hz. Hüseyin'in intikamını almak için başlattığı isyan sonucunda, Kûfe'yi ele geçirerek Kerbelâ olayına karışan Kûfelileri öldürtmüştü. Muhtâr'ın Irak'ta gücünü artırmasını tehlikeli bulan Abdullah b. Zübeyr, kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i onunla mücadele için Irak'a vali olarak atamıştı. Mus'ab b. Zübeyr ve orduları, Kûfe'de Muhtâr taraftarlarını yenmiş ve dört ay süren kale kuşatmasından sonra Muhtâr'ı öldürmüşlerdi (14 Ramazan 67 / 3 Nisan 687).

İktidarının ilk yıllarını otoritesini güçlendirmeye ayıran Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (65-86/

685-705), rakibi Abdullah b. ez-Zübeyr'in gücünü yok etmek amacıyla öncelikle Abdullah b. ez-Zübeyr adına Irak'ta valilik yapan Mus'ab'a karşı 71/690'da ordu gönderdi ve yapılan savaşta Mus'ab öldürüldü. Hicaz'da hâkimiyetini sürdüren Abdullah b. Zübeyr ile savaşması için ise, Haccâc b. Yûsuf'u gönderdi. Yedi ay kadar süren Mekke muhasarası sonunda da Abdullah b. Zübeyr öldürüldü (73/692).

Kabilecilik

Bu dönemde İslâm'ın kaldırmaya çalıştığı kabilecilik taassubu huzursuzlukların kaynağını oluşturan önemli etkenlerden biri haline gelmiş, sona ermek bir yana, siyasetin belirleyici unsuru olmuştu. Muâviye ve Yezîd b. Muâviye dönemlerinde Yemenli Araplar'dan[1] Kelb kabilesine özel önem verilmesi, Kuzey Arapları'nı[2] huzursuz etmiş ve bunlardan Kays kabilesi ayaklanmıştı. Emevîler'i destekleyen Kelbîler ile Emevîler'e alternatif olarak ortaya çıkan Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Kaysîler arasında Mercirâhit'te meydana gelen savaşta Kaysîler yenik düştü (65/684). Kays ve Kelb kabileleri arasındaki rekabeti daha da pekiştiren bu savaş sonrasında iki kabilenin mücadelesi artarak devam etti. Arap kabileleri arasındaki bu mücadeleler, Ömer b. Abdülazîz döneminin sonuna kadar devleti ve toplumu huzursuz edecek boyutlara ulaşmamıştı. Ancak, daha önce Horasan valiliği yapmış olan ve haraç gelirlerini ve seferlerden elde ettiği ganimetleri halifeye göndermediği için hapiste bulunan Yezîd b. Mühelleb, Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-724) döneminde hapisten kaçarak Basra'ya geldi ve halifeye isyan etti. Yemen Arapları Yezîd b. Mühelleb'in, Kuzey Arapları ise Vali Adî b. Ertât'ın tarafını tuttu. Halifenin birlikleriyle yapılan mücadelede, Yezîd b. Mühelleb ve

ailesi öldürüldü. Bu durum Yemen Arapları arasında kin ve nefrete sebep oldu ve Yemen asıllı Araplar, Emevî Devleti'ni tehdit eden bir unsur haline geldi.

Ülkenin özellikle Suriye ve Basra bölgesinde zaman zaman gelen bu kabile çekişmeleri Horasan'a da sıçramış, fetihlerle buraya yerleşmiş Arap kabileleri arasında birtakım siyasî ve ekonomik çıkarlar yüzünden sürtüşmeler meydana gelmiştir. Merkezî hükümet tarafından Horasan'a tayin edilen valilerin, bu kabilelerden birine yakınlık duyması ve onlara devletin imkânlarını daha fazla kullandırtması, kabileler arası düşmanlığı daha da arttırıyordu. Söz konusu bütün bu mücadeleler, Emevî iktidarının politik temellerini sarsan bir düzeye erişmişti.

Arap-Mevâlî Ayırımcılığı

Yine bu dönemde Arap olmayanlara yönelik yapılan ayırımcılık da, huzursuzluğu arttıran önemli faktörlerden biriydi. Arap olmayan müslümanlar (mevâlî) Araplar'ca küçümseniyor; müslüman olmalarına rağmen, müslüman olmayan halkların verdiği vergileri vermek zorunda bırakılıyorlardı. Oysa kendisini evrensel bir din olarak takdim eden İslâm, müslümanların eşitliği üzerine vurgu yapmaktaydı. Emevîler'in kendilerine yönelik ayırımcı politikasından mevâlî hoşnut kalmamıştı. Sosyal baskı, idarî ve askerî üst düzey görevlere getirilmeme gibi hususları içeren ayırımcı politikalardan rahatsız olan mevâlî, kendilerine insanca muamele edilmesi ve müslüman Araplarla aynı kategoride değerlendirilmeleri gereğini hep dile getirdiler. Mevâlînin Araplarla hukukî eşitlik isteğini, Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720) yerine getirmeye çalıştı. Ömer b. Abdülazîz, hilâfeti döneminde mevâlî haklarını gözetmiş, ancak zaman

zaman engellerle karşılaşmıştır. Horasan Emîri Cerrâh b. Abdullah'ın tutumu bu engellerden biri olarak örnek gösterilebilir:

Horasan ganimetlerini kendisine getiren heyette bulunan üç kişiden birinin sessizliği, Ömer b. Abdülazîz'in dikkatini çeker. Sessizliğinin sebebini soran Ömer'in aldığı cevap enteresandır. "Ey müminlerin emîri! 20.000 mevâlî maaşsız savaşmaktadır. Bir o kadarı da müslüman olmuş, fakat hâlâ haraç (cizye) ödemektedir. Emîrimiz, zalim ve ırkçı birisidir. Minberimize çıkar ve şöyle der: Ben size bilgin olarak geldim ve bugün artık ırkçıyım. Vallahi benim için kavmimden bir tek kişi kavmimden olmayan 100 kişiden daha sevimlidir."[3] Bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, Horasan'daki emîri Cerrâh b. Abdullah'a mektup yazarak cizye uygulamasının kaldırılmasını emreder. Sırf cizyeden kurtulmak amacıyla müslüman olanların engellenmesi için Cerrâh'a, "İnsanlar cizyeden kurtulmak için İslâm'a koşuyorlar, sen onları sünnetle imtihan et" denildi. Cerrâh bunu Ömer'e bildirince, Ömer cevaben, "Allah, Muhammed'i davetçi olarak gönderdi, sünnet edici olarak değil" şeklinde mektup yazdı.[4] Ancak Cerrâh, Ömer b. Abdülazîz'in emirlerini dinlemeyip müslüman olan mevâlîden halifeye rağmen cizye almaya devam etti. Savaşa katılan mevâlîye atıyyelerini (maaş) ödemedi. Cerrâh'ın bu ırkçı tutumu halifeye ulaşınca, Ömer onu görevinden azletti.

Ömer b. Abdülazîz'in vefatından sonra durum eski haline döndü. Yine müslüman olanlardan cizye alınmaya devam ediliyor, savaşa iştirak eden mevâlîye ücretleri verilmiyordu. Mevâlîye karşı yapılan bu haksızlıklar daha sonra Halife Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743) döneminde giderilmeye çalışıldı.

Horasan Valisi Eşres b. Abdullah, yöre halkını İslâm'a davet etmek üzere Mâverâünnehir'e gönderdiği Ebü's-Seydâ'dan, mühtedilerden (İslâm'ı kabul eden) kesinlikle cizye alınmamasını istedi. Semerkant'a giden Ebü's-Seydâ'nın gayretleri üzerine, İslâm'a girenlerin sayısında önemli bir artış oldu. Gelirlerin azaldığını gören bölge meliki durumu Eşres'e bildirince, Eşres de tahsildarına "Cizye'de müslümanlar için kuvvet vardır. Bana bildirildiğine göre Soğdlular gönülden değil, cizyeden kaçmak için müslüman oluyorlar; cizyeyi kaldırmadan önce yeni mühtedilerin sünnet olup olmadıklarına, farzları yerine getirip getirmediklerine bakılsın"[5] dedi. Yeniden cizye alımına dönülmesini halk nefretle karşıladı.[6]

Emevî Halifelerinin Yaşam Tarzı

Toplumun geniş bir kesimi, Emevî halifelerinden bazılarının oyun, eğlence ve zevk odaklı, lüks bir yaşantı sürmeleri sebebiyle onların "İslâmî ilkelerin dışında" bir hayat sürdürdüklerine inanıyordu. Bu inanç, Emevî yönetimine karşı duyulan öfkenin başka bir sebebiydi. Çeşitli dinî gruplar ve din bilginleri, onların bu yaşam ve yönetim tarzlarına ağır eleştiriler getiriyorlardı. Emevîler'e karşı bu düşünsel muhalefet, kendini zaman zaman da ayaklanmalar şeklinde gösteriyordu. Bu gruplardan Hâricîler, Kur'an'a dayalı bir toplum ve idare oluşturmanın gereğine inanmış ve Emevî yönetimini bu ilkelere aykırı davranmakla suçlamışlardı. Buna bağlı olarak da birçok ayaklanma gerçekleştirmişlerdi. Başlangıçta Abdullah b. Zübeyr'i desteklemelerine rağmen daha sonra ondan ayrılan Hâricîler'in bir kısmı belli sürelerle Bahreyn, Yemen ve Hadramut bölgelerini işgal etmiş, diğer bir kısmı da Irak'ı denetimleri altına almışlardı. Hâricîler

Emevî iktidarını zaman zaman tehdit etmeye devam etmişlerdi. Emevîler'in Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un, Hâricîler'e yönelik yıldırma politikası oldukça sert olmuştu.

Kaderiyye'nin Eleştirisi

Emevîler'i eleştiren diğer bir grup da, Kaderiyye görüşüne sahip kişilerdi. Allah'ın kaderi meselesi konusunu ilk tartışan ve Kaderiyye'nin kurucusu olarak kabul edilen Ma'bed el-Cühenî, Emevîler'in zulümlerinin Allah'ın takdiri olduğu inancına karşı çıkmıştı. Çünkü bu dönemde müslümanlar, yaşanan olayları Allah'ın takdirine bağlıyor ve bu da Emevîler'in yaptıkları her şeyde haklı görülmesi sonucunu doğuruyordu. Ma'bed el-Cühenî'nin karşı çıktığı da işte tam bu düşünceydi. Ma'bed, katıldığı bir isyanın ardından 85'te (704) idam edildi. Kaderiyye görüşüne mensup önemli diğer bir isim olan Gaylân ed-Dımaşkī da Emevî Devleti'ne karşı muhalefet etmiş, fakat onun muhalefeti de aynen Ma'bed gibi canına mal olmuştu.

Hânedan İçi Çekişmeler

Hânedan içi çekişmeler de, Emevî iktidarının politik gücünü azaltan sebeplerdendir. Muâviye'nin henüz sağlığında oğlu Yezîd'i veliaht olarak atamasıyla birlikte hilâfeti saltanata dönüştürmenin ilk adımı atılmıştı. Yezîd'in ölümüyle birlikte hilâfete gelen oğlu Muâviye b. Yezîd (ö.64/684) ise iktidara gelişinden kısa bir süre sonra hilâfetten çekilmiş ve birkaç hafta sonra da ölmüştü. Muâviye b. Yezîd'in, yerine herhangi bir kimseyi tayin etmeyişi, Emevî rejimi için derin bir siyasî krize sebep olmuştu. Yeni halifenin kim olacağı konusundaki farklı eğilimler ve tartışmalar, Câbiye'de yapılan toplantı sonucunda (3 Zilkade 64 / 22 Haziran 684)

Emevî ailesinin en yaşlı üyesi olan Mervânî kolundan Mervân b. Hakem'e (64-65/684-685) biatla sonuçlanmıştı. Mervân b. Hakem, yaklaşık on ay kadar süren halifeliğinde Câbiye toplantısında alınan karar gereği veliaht tayin edilmiş olan Hâlid b. Yezîd ile Amr b. Saîd el-Eşdak'ı devre dışı bırakmış, onların yerine oğulları Abdülmelik ve Abdülazîz'i sıra ile veliaht tayin etmiş ve bu tutumuyla halifeliğin Mervânî kolunda devamını sağlayacak adımı atmıştı. Biri diğerinden sonra gelmek üzere iki veliaht tayin etme gelenek haline dönüşmüş ve bu da hânedan üyeleri arasında rekabet ve düşmanlıkların kaynağını oluşturan bir unsur haline gelmişti. Çünkü birinci veliaht hilâfet makamına geldiğinde, ikinci veliahtın yerine kendi oğullarından birini getirmeye çalışıyordu.

Özellikle II. Velîd'in (125-126/743-744) iktidara gelmesiyle başlayan ve Emevî Devleti'nin yıkılışına kadar süren Mervânîler'in iç çekişmeleri, hânedanlığın çökme sebeplerinden biridir.

II. Velîd'in politikalarından memnun olmayan ve içlerinde hânedan üyelerinin de bulunduğu muhalefet Emevî ailesinden III. Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'in liderliğinde isyan çıkarmış ve II. Velîd (126/744) öldürülmüş, yerine III. Yezîd halifeliğe getirilmişti. III. Yezîd'in otoritesi, ülke bütününde kabul görmemişti. Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr ve İrmîniye-Azerbaycan Valisi Mervân b. Muhammed de onun hilâfetini tanımayı reddetmişlerdi. III. Yezîd'in veliahdı İbrâhim b. Velîd'in (126/744) halifeliğinde ülkede iç karışıklıklar daha da artmış, İrmîniye-Azerbaycan Valisi Mervân b. Muhammed, II. Velîd'in çocuklarının hilâfet hakkını savunma amacıyla Dımaşk'a yönelmiş, şehri ele

geçirmiş ve II. Velîd'in çocuklarının öldürülmesinden faydalanarak kendisini halife ilân etmişti.

II. Mervân b. Muhammed (127-132/744-749) döneminde de iç çekişmeler devam etmiş, aile kavgaları iktidarın gücünü zayıflatmıştır.

Emevî idaresindeki halkın çoğu memnuniyetsizlik içerisindeydi. Mevâlî'nin hem sosyal hem de ekonomik açıdan dışlanması, Emevîler'e alternatif olarak çıkan Abbâsîler'e destek vermesine sebep oldu. Yine aynı şekilde hilâfetin saltanata dönüştürülmesi, makam ve mevkilerin dengesiz dağılımı ve iç çekişmeler insanları isyan noktasına getirmişti. Halk, beklentileri ile uygulama arasında büyük farklar görmüş, siyaseti adaletsizliklerden arındırmayı hedeflemişti. Özlemlerinin odak noktasını oluşturan asıl düşünce; aklı, adaleti ve ahlâkı hâkim kılacak bir yönetime kavuşmaktı. Mevcut toplumsal durumu, ihtilâl için hazır bulan Hz. Muhammed'in amcası Abbas'ın torunlarından Muhammed b. Ali (ö. 125/742-43) iktidarı ele geçirmek için örgütlü çalışmalara başladı.

2. Oluşum Süreci

İhtilâli hem planlayan hem de eyleme geçiren kişi olan Muhammed b. Ali, çeşitli kaynaklarca, dindarlığının yanı sıra, dinî bilgilere sahip, mantığı kuvvetli, sağlam görüş sahibi, tedbirli ve beliğ sözlü biri olarak tanıtılır.[7]

Düşünce Merkezi: Humeyme

İhtilâl hazırlığının yapıldığı Humeyme, Muhammed b. Ali'nin babası Ali b. Abdullah'ın (ö. 118/735-36), Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) ile arasının açılması üzerine, ailesiyle birlikte Şam'dan

ayrılarak gelip yerleştiği yerdi. Bu açıdan Humeyme ihtilâl düşüncesinin oluştuğu, ihtilâl kararının alındığı ve hazırlıkların yapıldığı yerleşim birimiydi.

Propaganda Merkezi: Horasan

Horasan ise Muhammed b. Ali tarafından propaganda merkezi olarak seçilmişti. Abbâsî davetini yayma hususunda buranın merkez olarak seçilmesinin bazı sebepleri Muhammed b. Ali'nin tespitine göre;

- Horasan'ın tarafsız kimliği,
- Dinî veya siyasî herhangi bir hizbin Horasan halkının çoğunluğuyla henüz bağlantı kurmamış olması,
- Horasan halkının şahsiyetli ve aynı zamanda güçlü insanlar olması,
- Horasan halkının Hz. Muhammed ailesine duyduğu sempati olarak sıralanabilir.

Muhammed b. Ali, ihtilâlin başarıya ulaşmasında, Horasan halkının kendilerini destekleyeceklerine inanıyordu. Horasan'ın hilâfet merkezinden uzak olması, merkezî otoritenin kendilerini yakın takibini zorlaştırması açısından önemliydi. Bunların yanı sıra mevâlînin ezilmişliği ve Emevî zulmünden şikâyetçi oluşu da mevâlînin taraftarlığını kazanmayı kolaylaştırmıştı.

Ara Merkez: Kûfe

Muhammed b. Ali, Kûfe'yi, propaganda merkezi olarak seçilen Horasan ile idare merkezi Humeyme arasında irtibatı sağlayacak ara merkez olarak seçmişti.

Slogan: "er-Rızâ min âl-i Muhammed"

İhtilâle karar veren lider Muhammed b. Ali, iktidara ulaşma yolunda ilk adım olarak teşkilâtını oluşturmuş

ve teşkilâtın ilk üyeleri olarak Meysere, Muhammed b. Huneys, Ebû İkrime es-Serrâc ve Hayyân el-Attâr'ı tayin etmişti. 100 (718-19) yılı dolaylarında Meysere'yi Kûfe teşkilâtının başına, diğerlerini ise Horasan'a propagandacı (dâî) olarak göndermişti. Muhammed b. Ali, dâîlerden yaptıkları çağrıyı "er-rızâ min âl-i Muhammed" yani "Muhammed ailesinden razı olunacak kişi" adına yapmalarını istemişti. Bu çağrı Muhammed ailesi olarak hem Abbasoğulları'nı hem de Alioğulları'nı içeriyordu. Tarih araştırmacıları, anlamı kapalı olan bu sloganı şöyle yorumlamışlardır:

- **Hasan İbrâhim Hasan**'a göre bu slogan, hem Ali hem de Abbasoğulları'nı içeriyordu. Ona göre davetin kimin adına yapıldığının açıkça bildirilmesi, Emevîoğulları'nın sıkı takibi yanında, Ali taraftarlarını da Abbâsî davetine karşı harekete geçirecek, onların düşmanlıklarına sebep olacaktı.[8]
- **Semira Muhtar**'a göre davet, "er-rızâ min âl-i Muhammed" sloganı arkasına gizlendi. Abbâsîler, bu sayede hilâfetin Hâşim ailesine geçmesini isteyen müslümanların birçoğunun, özellikle mevâlînin taraftarlığını kazandı.[9]
- **Nicholson,** "Peygamber ailesi" tabirinin Ali ve Abbasoğulları'nı eşit bir şekilde içerdiğini ifade ederken, "Abbâsîler için daha önce var olan güçlü Şiî organizasyonunun desteğine dayanmak kesinlikle gerekliydi" der.[10]
- **Şaban** ise, "Ali yanlısı Şiîler'in hilâfeti ele geçirmek için çaba sarfettikleri ve onlar için bağlı bulundukları Ali ailesini değiştirme gibi bir geleneğin olmadığı bir atmosferde, Abbâsîler'in onların

desteğini alabilmek için bu tabiri niçin kullandıklarını anlamak zor olmayacaktır" der.[11]

Araştırmacılar, Abbâsîler'in, Alioğulları ve onlara sempati duyanların da içinde bulunduğu daha geniş kitlenin desteğini alabilmek için böyle bir sloganı ve propaganda şeklini seçtikleri düşüncesinde birleşmektedir. Bize göre ise, Muhammed b. Ali, yaşadığı dönemin geleneğinde kabile veya soyun öneminin farkındaydı. Mensubu olduğu Hâşimoğulları'nın Peygamber ailesi olmasına ve dolayısıyla halk nezdindeki yüksek itibarına güvenerek o, ihtilâl hareketini Ali ve Abbasoğulları'ndan oluşan Hâşimoğulları adına başlatmış ve hedefini "Peygamber ailesinden razı olunacak kişi"nin iktidara gelmesi şeklinde formülleştirmişti.

Hareket Tarz ve Usulleri, Davetin Gizliliği

Muhammed b. Ali, dâîlerin uymaları gereken hareket tarz ve usullerini de belirlemişti. Propaganda yeri olarak Horasan seçilmişti. Dâîler, tüccar vb. kılıklarda Horasan'da propagandalarını sürdürecekler, böylece dikkat çekmeyeceklerdi. Kûfe ara merkez olacaktı. Horasan'daki dâîler, ihtilâl lideriyle Kûfe'deki temsilci aracılığıyla iletişim kuracaklardı.

İhtilâlin başarıya ulaşmasını sağlayacak taktik, aynı zamanda tedbir şekil ve yönlerini de içeriyordu. Belli bir kamuoyu oluşturuncaya kadar hareket çok gizli yürütülecek ve taktik gereği hareketin liderinin adı saklı tutulacaktı. Muhammed b. Ali, teşkilât üyelerine ancak güvendikleri şahıslara konuyu açabileceklerini, imamın (Muhammed b. Ali) ismi sorulduğunda ise cevaben takıyye içinde olduklarını söylemelerini ve imamın ismini gizli tutmakla emrolunduklarını bildirmelerini istemiştir. Alioğulları'nı incitmemek de Ali

taraftarlarını kazanmak için bir taktikti. Bu bağlamda Muhammed b. Ali, dava arkadaşlarından Alioğulları'nı tahrikten kaçınmalarını, onların kendilerinin amcasının oğlu olduğunu, çok eziyet çektiklerini, hilâfetten nasip alamadıklarını unutmamalarını istiyordu. Muhammed b. Ali, propagandacıların Emevîler'in zulmünden özellikle bahsetmelerini, "Muhammed ailesi"nin hilâfete onlardan daha lâyık olduğunu bildirmelerini istiyordu. Diğer bir taktik ise, Horasan'da yerleşik Arap kabilelerine gösterilecek davranış tarzıydı. Yemenliler'in yanına yerleşilecek, Rebîa ile yakınlık sağlanıp, Mudar'dan sakınılacaktı. Acemler'e (İranlı) ise davetin asıl muhatapları onlar oldukları için özel önem verilecekti.[12]

Nakibler

Muhammed b. Ali 100 (718-19) yıllarında Meysere'yi Irak'a, Muhammed b. Huneys, Ebû İkrime es-Serrâc ve Hayyân el-Attâr'ı da Horasan'a kendisi ve ailesi adına davette bulunmak vazifesiyle gönderdi. Muhammed b. Ali tarafından Horasan'a gönderilen gizli teşkilât üyelerinden biri, dâîlerin sayısının yetmiş kişiye ulaşması üzerine, aşağıda belirtilen on iki kişiyi nakib (lider) olarak tayin eder:

1. Süleyman b. Kesîr el-Huzâî
2. Lâhiz b. Kurayz et-Temîmî
3. Kahtabe b. Şebîb et-Tâî
4. Mûsâ b. Kâ'b et-Temîmî
5. Hâlid b. İbrâhim Ebû Dâvûd (Becîle kabilesinden)
6. Kāsım b. Mücâşî et-Temîmî
7. İmrân b. İsmâil Ebü'n-Necm (mevlâ)
8. Mâlik b. Heysem el-Huzâî

9. Talha b. Züreyk el-Huzâî

10. Amr b. A'yân (mevlâ)

11. Şibl b. Tahmân Ebû Ali el-Herevî (mevlâ)

12. Îsâ b. A'yen (mevlâ)

Nakiblerin sayısının on iki, davetçilerin yetmiş tane oluşu bazı âyet ve rivayetlere dayandırılmıştır. Örnek olarak gösterilen âyetler şunlardır:

Kur'an'da, "Mûsâ, tayin ettiğimiz müddette milletinden yetmiş kişi seçti..."[13] "And olsun ki Allah, İsrâiloğulları'ndan söz almıştı. Onlardan on iki reis seçtik..."[14]

Rivayetlerde ise, Hz. Muhammed'e, Akabe'de[15] biat eden Evs ve Hazrec'den yetmiş kişi arasından on ikisinin nakib seçildiği ifade edilmektedir.[16]

Öyle anlaşılıyor ki harekete dinî bir yön verilmişti. Halkın dinî duygularına hitap unsuru öne çıkarılmış, şeklî açıdan bile Kur'an ve Sünnet esas alınmıştı.

Karşılaşılan Sıkıntılar

Horasan'a gönderilen ilk dâîler, propagandalarını köy köy dolaşarak gizli bir şekilde sürdürdüler. Propagandanın içeriğini, "Emevîler'in zulmü ve Muhammed ailesinin hilâfete onlardan daha lâyık olduğu" fikri oluşturmaktaydı. Dâîler tüccar kılığında sürdürdükleri bu faaliyetleri esnasında zaman zaman kendilerinden şüphelenen kişiler tarafından valiye şikâyet edilmiş ve sorgulanmışlardır. Bu sorgulamalar sonucu bazan serbest bırakılmışlar bazan da bir kısmı öldürülmüştür. 107'de (725-26) Horasan Valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî tarafından öldürülen dâîler arasında İkrime ve Muhammed b. Huneys de vardı. Onların öldürülmesiyle Muhammed b. Ali, bir yıl kadar süreyle Horasan'a

dâî göndermemiştir. Daha sonra gönderilen dâîler ise faaliyetlerine devam etmişlerdi.

Asıl adı Ammâr b. Yezîd olan Hidâş'ın (ö. 118/736) katılımıyla Abbâsî daveti, farklı bir boyut kazanır. Hidâş 108 (726) yılı dolaylarında Horasan'a dâîlerin lideri olarak atanmış, Merv'de belli bir süre propaganda faaliyetlerini yürütmüş, daha sonra da İslâm dini ile ilgili aşırı fikirlerini İmam Muhammed b. Ali adına yaymaya başlamıştı. Onun, etrafında toplananlara "Namaz, oruç, hac diye bir şey yoktur. Oruç, imamın ismini zikretmektir, namaz, imama dua etmek, hac da ona yönelmektir" dediği nakledilir.[17] Muhammed b. Ali, Hidâş'ın bu propagandalarından haberdar olmuş ve onu reddetmişti. Ayrıca Horasan'daki teşkilâtın önde gelenlerinin de Hidâş'a destek verdiğini düşünmüş ve bu gerekçeyle iki yıl kadar onlarla yazışmayı, elçi göndermeyi kesmişti. Durumdan şüphelenen Horasanlılar'ın 120'de (737-38) Humeyme'ye gönderdikleri Süleyman b. Kesîr'e sert davranan Muhammed b. Ali, "Hidâş'ı ve onun dinini takip edenlere lânet olsun" diyerek mühürlü bir mektupla onu Horasan'a geri göndermişti.[18] Bunun üzerine Horasan'daki taraftarlar, Muhammed b. Ali'ye karşı gelmiş olduklarını anlayarak davranışlarından pişman olmuşlardı. Daha sonra da onlar, Kur'an ve Sünnet'te bulunmayan doktrinleri öğreten kişileri desteklemeyeceklerine dair kesin söz verdiler.[19]

Horasan Lideri: Ebû Müslim

125'te (743) İmam Muhammed b. Ali vefat etti. İhtilâl liderliğini, vasiyeti gereği oğlu İbrâhim (ö. 132/749) üstlendi. İbrâhim, İranlı olan Ebû Müslim'i 128 (745-46) yılında "Muhammed ailesinin vekili" sıfatıyla Horasan'a lider olarak gönderdi. Ebû Müslim,

İbrâhim'in yakından tanıdığı, kabiliyetine ve kişiliğine güvendiği biriydi. İbrâhim onun, Horasan halkı üzerinde etkili olacağını düşünmüş ve ihtilâlin en önemli bölgesi Horasan'a göndermişti.

Ebû Müslim'in lider tayin edilişi, buradaki teşkilâtın önderi, Süleyman b. Kesîr tarafından kabul edilmek istenmemiş, ancak sonuçta o da İbrâhim'in bu konudaki emrine itaat etmek zorunda kalmıştı.

Gizli Davetten Açık Davete...

Ebû Müslim 129 yılı Şâban ayı sonlarına (Nisan 747) doğru Merv'in Fanîn köyünde bir süre kaldıktan sonra, ramazan ayının ilk haftası içinde Sefîzenc'e, Süleyman b. Kesîr'in yanına gitti. Ebû Müslim, İbrâhim'in açıktan propagandayı emreden mektubunu ona verdi. Böylece İbrâhim tarafından arzu edilen açık davet süreci başladı.

Bundan sonra Ehl-i beyt'in (Hz. Muhammed ev halkı) temsilcisi olduğu için Ebû Müslim'e itaat eden bir grup insan dava adına çalışmaya, kendileriyle bağı olan herkese haber göndererek Abbâsî propagandasını açıktan yapmaya başladı. Propagandacılarını halk arasına dağıtan Ebû Müslim'in etrafında, bir gecede altmış köyün halkının toplandığı rivayet edilmektedir.[20] O, propagandacılara, karşıtlarının kendilerine saldırmaları halinde, kendilerini korumalarını ve Allah'ın düşmanlarıyla savaşmalarını emrediyordu. Ebû Müslim, ihtilâl propagandasına, Emevîler'i "Allah'ın düşmanları" ilân ederek dinî açıdan ağır olarak nitelendirilebilecek kışkırtıcı bir unsur katmıştı.

Gücü günden güne artmakta olan Ebû Müslim, halkın gözünde mistik bir kişilik kazanmaya başlamış, şöhreti Horasan'ın her yanına yayılmıştı. Ramazanın

bitmesine birkaç gün kala, Sefîzenc'de İbrâhim tarafından zaferin sembolü olarak gönderilen iki siyah bayrak dikildi. Etraftaki köylere de ateş yakılmak suretiyle haber verildi. Bayraklar dikilirken Ebû Müslim, "Kendileriyle savaşılanlara ve zulmedilenlere savaş için izin verildi. Allah onlara yardım etmeye kadirdir"[21] âyetini okuyordu. Daveti kabul eden herkes siyah giydi. "Gölge" ve "bulut" denilen bayrakların adı şöyle yorumlandı: Bulut, yeryüzünü kaplar ve yeryüzü hiçbir zaman gölgesiz kalmaz. Aynen onun gibi kıyamete kadar yeryüzünde mutlaka bir Abbâsî halifesi eksik bulunacaktır.[22]

İhtilâl

Ebû Müslim, İbrâhim'in gönderdiği iki siyah bayrağın dikilmesinin ardından Emevîler'e karşı savaşı başlattı. Kırk iki gün Sefîzenc'de kalan Ebû Müslim 9 Zilkade'de (22 Temmuz) karargâhını Mâhuvân'a nakletti. Ebû Müslim'in konumunu güçlendirecek bir yer olan Mâhuvân'a hareket etmesi, ihtilâlin askerî yönünün gelişimi için son derece önemli bir adımdı ve ihtilâl hareketinin dönüm noktasıydı.

Ebû Müslim devlet teşkilâtını oluşturmak ve kurumsallaşmanın ilk aşamasını sağlamak için; güvenlik teşkilâtı, muhafız birliği, ordu divanı, yazışmalar ve kadılık görevlerini yürütmek üzere atamalar yapmıştır. Mâhuvân'da önemli reformlar başlatmış, bunları ordunun organizasyonunda uygulamaya koymuştur. Ebû Müslim'in getirdiği yenilik, ordu divanına kayıt metoduyla ilgilidir. Bu yeniliğin, Emevî sisteminden ayrılan yönü ise şudur: Emevîler döneminde askerler divana kabilevî kökenlerine göre kaydediliyordu. Bu şekildeki kayıt, Arap olan ve Arap olmayanlar arasındaki ayırımı vurgulayan bir sistemdi ve ordu içindeki

kabile dayanışmasını güçlendiriyordu. Ebû Müslim'in getirdiği uygulamada ise ihtilâle katılan bütün askerler, kabile veya etnik orijinlerine bakılmadan kaydediliyordu. Bu tarzdaki ordu kayıt sistemi ise mevâlî ile Araplar arasındaki ayırımı kaldırıyor, onlara verilen ücreti de eşit hale getiriyordu. Bu bağlamda Ebû Müslim, Mâhuvân'daki kampında Kâmil b. el-Muzaffer'den ordusundaki şahısların isimlerini, babalarının adlarını ve hangi şehirden olduklarını deftere kaydetmesini istedi. Sonuçta 7000 askere sahip oldukları görüldü ve ordudaki her şahsa eşit ücret verildi. Daha sonra Mâhuvân'daki karargâhından ayrılan Ebû Müslim, ordusuyla birlikte Rebîülâhir 130'da (Aralık 747) Merv şehrine girdi. Ebû Müslim Merv'e girince orduya biat edilmesini emretti: "Allah'ın kitabına, resulünün sünnetine uymaya, Resûlullah'ın Ehl-i beyt'ine razı olmaya biat ediyorum"[23] şeklinde yapılan biat, Abbâsîler'in izleyeceği dinî politikanın ana fikrinin formüle edilmesi anlamına da geliyordu.

Ebû Müslim, Merv'e girişinden hemen sonra Lâhiz b. Kurayz başkanlığında bir grubu, Emevîler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ı Allah'ın kitabına davet etmeye ve Hz. Peygamber'in Ehlibeyt'i için rızalarını almaya gönderdi. Ancak kaçarak şehri terkeden Nasr, Nîşâbur'a gitti. Ebû Müslim'in Horasan'ın başşehri olan Merv'i ele geçirmesi, onun gücünü arttırmakla kalmayıp zafere çok yaklaşmasını sağlamıştı.

Merverrûz, Herat, Nesâ ve Ebîverd şehirleri de ele geçirildi. Bu sırada İbrâhim tarafından başkumandan tayin edilen, Abbâsî çağrısının önemli liderlerinden biri olan Kahtabe b. Şebîb, Nasr b. Seyyâr'ı Nîşâbur'da yenilgiye uğrattı. Nasr, Nîşâbur'dan Kümis'e kaçınca onun etrafında toplanan Arap kabileleri burada

tutunmaya çalıştılar. Nasr daha sonra geçtiği Rey'de 131 (748) yılında öldü.

Kahtabe, Safer 131'de (Eylül 748) girdiği Rey şehrinde beş ay kaldı ve bu süre içerisinde şehirde sıkıyönetim ilân etti. Daha sonra Rey'den Kum'a geldi. Receb 131'de (Şubat 749) yapılan savaşta Emevî orduları yenilgiye uğradı. Daha sonra Kahtabe; Nihâvend'i, ardından Şehrezûr'u Zilhicce 131'de (Temmuz 749) ele geçirdi. Abbâsî orduları Horasan'ın tamamını ele geçirince Abbâsîler için Irak yolu açılmış oldu. Irak'a doğru yola koyulan Kahtabe ve oğlu Hasan, Enbâr'a geldi. Emevîler'e baskın yapılan 8 Muharrem 132 (27 Ağustos 749) gecesinde Kahtabe esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolmuş, daha sonra ise cesedi bulunmuştu. Kumandayı devralan oğlu Hasan b. Kahtabe, 14 Muharrem 132'de (2 Eylül 749) Kûfe'ye girdi. Kûfe'de Abbâsî dâîlerinin temsilcisi olan Ebû Seleme'ye, "âl-i Muhammed'in veziri" olarak biat edildi. Ebû Seleme ertesi gün Horasanlılar'dan oluşan kumandan ve askerlere yaptığı konuşmada kendilerini, diğerlerinden üstün tutarak davetin ve devletin asıl sahipleri olarak vasıflandırdı. Konuşmasında, Allah'ın bu davetin sahibi olmayı onlara lutfettiğini, kendilerinin bu davanın en onurlu insanları olduğunu, bu devlete sahip çıkmaları gerektiğini ifade etti.

Abbâsî orduları Emevîler'e karşı bu başarıları elde ederken, ihtilâlin lideri İbrâhim, Halife Mervân b. Muhammed (127-132/744-749) tarafından 131 (748-49) yılı sonlarına doğru tutuklanmış ve 132 (749) yılı başlarında da öldürülmüştür. İbrâhim ölmeden önce kardeşi Ebü'l-Abbas'ın yerine geçmesini, ailesiyle birlikte Humeyme'den ayrılarak Kûfe'ye yönelmesini istemişti. Safer 132'de (Eylül 749) Kûfe'ye gelen Ebü'l-Abbas

ve beraberindekiler, Ebû Seleme tarafından "henüz halifelik ilânının vakti gelmediği" gerekçesiyle bir müddet saklanmışlardı. Rivayete göre, bu gerekçenin asıl sebebi, Ebû Seleme'nin hilâfeti Abbasoğulları'na değil de Alioğulları'ndan birine devretme isteği ve bunu gerçekleştirebilmek için yaptığı girişimlerdi.[24] Halifenin ilânı için sabırsızlanan Horasanlılar, Ebü'l-Abbas ve ailesinin saklandıkları yeri öğrenmişler ve on iki kişilik bir grupla yanına giderek onu halife olarak selâmlamışlardı. Bu durumu haber alan Ebû Seleme de arkadaşlarıyla birlikte Ebü'l-Abbas'ın yanına gitmiş ve ondan özür dilemişti. Nihayet, Kûfe'nin ele geçirilmesinden üç ay kadar sonra Ebü'l-Abbas, 14 Rebîülevvel 132'de (31 Ekim 749) Kûfe Ulucamii'nde halife ilân edildi. Cuma günü gerçekleşen bu biat Kûfeliler'in ve Horasanlı askerlerin katılımıyla gerçekleşmiş ve Ebü'l-Abbas, hilâfeti ilânının hemen ardından minbere çıkarak iktidarlarının meşruiyet dayanaklarını ve takip edecekleri siyaseti anlatan bir konuşma yapmıştı.

Abbâsîler devletlerini ilân etmelerine rağmen, imparatorluğun her tarafında üstünlüklerini henüz sağlayamamışlardı. Emevî Halifesi Mervân, Vâsıt'ta karargâh kurmuş olan valisi Yezîd b. Hubeyre'nin güçleriyle beraber mücadeleye devam ediyordu. Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın görevlendirdiği amcası Abdullah b. Ali ile Mervân arasında Musul'da Büyük Zap suyu kıyısında gerçekleşen savaşta yenilgiye uğrayan Mervân, sırasıyla Cezîre, Şam, Filistin ve Mısır'a gitmiş, nihayetinde Bûsîr köyünde yakalanıp Zilhicce 132'de (Ağustos 750) Abbâsî güçlerince öldürülmüştür.

Artık devletin resmî ve tek halifesi Ebü'l-Abbas olmuştu ve hilâfeti yaklaşık beş yıl kadar sürdü. Hasan b. Kahtabe ile yaptığı başarısız savaştan sonra

Vâsıt'a çekilen Emevîler'in Irak valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre de Mervân'ın ölüm haberini aldıktan sonra Abbâsîler'le barışa razı oldu. Seffâh'ın kardeşi Ebû Ca'fer, İbn Hübeyre'ye verdiği eman mektubunda, İbn Hübeyre'nin, ailesi ve bütün taraftarlarının can güvenliğini sağlayacağına ve verdiği emana asla hile bulaşmayacağına dair söz vermişti. İbn Hübeyre, bu konuda kırk gün kadar âlimlerle görüştükten sonra bu emanı kabul etti. Seffâh, kendisine de gönderilen bu eman mektubunu onayladı. İbn Hübeyre, barış görüşmeleri tamamlanınca maiyetiyle Ebû Ca'fer'in huzuruna çıktı. İbn Hübeyre'nin öldürülmesi taraftarı olan Seffâh, Ebû Ca'fer'in bu konudaki bütün direnmesine ve eman mektubuna rağmen, İbn Hübeyre'yi öldürttü. Böylece Abbâsîler'in önündeki bütün engeller ortadan kalkmış oldu.[25]

İkinci Bölüm

ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN ERKEN DÖNEMİ (132-218/749-833)

132-218 (749-833) yılları arasındaki erken Abbâsî dönemi, sosyal ve siyasî yapıda önemli değişikliklerin olduğu ve "Abbâsî hilâfetinin altın çağı" olarak nitelendirildiği dönemdir. Bu dönem genel olarak, halifelerin mutlak otoritesinin ve siyasî erklerin güçlendiği dönem olarak anılır. Bu bölümde, döneme ilişkin sosyal ve siyasî olayların anlatım ve analizlerini bulacaksınız.

1. İktidarın Meşruiyet Dayanakları

Bir ihtilâl sonucu iktidara gelen Abbâsîler, devletlerini ilân ettiklerinde, ilk iş olarak halkın desteğini alabilmek için siyasî iktidarlarının dayanağını oluşturan meşruiyet temellerini ele aldılar. Bu amaçla Halife Ebü'l-Abbas, hilâfet ilânının hemen sonrasında Kûfe Ulucamii'nde halka yaptığı konuşmada şu hususlara yer verdi:

> İslâm'ı seçen, yücelten, şereflendiren, büyüten ve bizim için din olarak seçip onunla bizi kuvvetlendiren; bizi İslâm'ın ehli, sığınağı, kalesi, ayakta tutucusu, koruyucusu ve yardımcısı yapan Allah'a hamdolsun. Takvâ kelimesini bize yoldaş yaptı ve bizi takvâ ehli olmakla şereflendirdi. Bizi Resûlullah'ın soyundan getirdi, onun pınarından çıkardı. Onu aziz, bize düşkün, müminlere karşı yumuşak

kalpli ve merhametli kıldı. Bizi İslâm içinde yüce bir mevkiye yerleştirdi. Müslümanlara okunan bir kitap indirdi ve şöyle buyurdu: "... Ey Ehl-i beyt! Şüphesiz Allah sizden kusuru giderip sizi tertemiz yapmak istiyor."[1] "Sizden yakınlara sevgiden başka bir ücret istemem."[2] "Yakın akrabalarını uyar."[3] "Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri (humus) mutlaka Allah'a, Peygamber'e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir."[4]

Yüce Allah müminlere bizim üstünlüğümüzü bildirdi, onlara bizi sevmeyi ve hakkımızı vermeyi farz kıldı. Bize ikram ve lutufta bulunarak, ganimet ve vergilerdeki nasibimizi bol yaptı. Allah büyük lutuf sahibidir.

Dalâlete düşmüş olan Sebeiyye fırkası reisliğe, idareciliğe ve halifeliğe bizden başkalarının daha lâyık olduğunu iddia etti. Yüzleri kara olasıcalar! Niçin böyle olsun ey insanlar? Allah insanları dalâletten hidayete bizimle çıkardı, cahil iken onlara hakikatı gösterdi ve onları helâk olmaktan kurtardı. Bizimle hakkı ortaya çıkardı, bâtılı mahvetti. Bizimle onların bozuk yönlerini düzeltti, alçak şeyleri yükseltti. Noksanlıkları tamamladı, ihtilâfları giderdi. İnsanlar birbirlerine düşmanken birbirini seven, birbirine iyilik eden, dünyada yardımlaşan, âhirette koltuklar üzerinde karşılıklı oturan kişiler yaptı. Yüce Allah bütün bunları Hz. Muhammed'e lutuf ve ihsan olarak yaptı. O irtihal edince görevi ashabı (dört halife kastedilmektedir: Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali) devraldı. İşlerini istişare ile yürüttüler. Ümmetin mirasını devralıp âdil bir şekilde, kullanılması gereken yerlerde kullandılar, lâyık olanlara verdiler. Daha sonra Harboğulları ve Mervânoğulları (Emevîler) ortaya çıkıp bunu zorbalıkla ellerinden aldılar. Zulmettiler, adam kayırdılar, ehline haksızlık ettiler. Uzun süre bu böyle devam etti, sonunda Allah'ın gazabına

uğradılar ve Allah bizim ellerimizle onlardan intikam aldı. Hakkımızı geri verdi, ümmetimizi bize kavuşturdu. Bize yardım etti, yeryüzündeki zayıflara bizimle lutuf ve ihsanda bulunmak için davamızı ayağa kaldırdı. Bizimle başladı, bizimle bitirdi. Size hayır gelip şer gelmeyeceğini, salâh gelip fesat gelmeyeceğini umuyorum. Ehl-i beyt olarak bizim güvenimiz sadece Allah'adır ve yardımcımız O'dur.

Ey Kûfeliler! Sizler sevdiğimiz kişilersiniz. Sizleri zalimlerin zulmü değiştirmedi ve bizim zamanımıza kadar bozulmadan geldiniz. Allah başınıza devlet kuşunu kondurdu. Artık insanların en mutlusu ve en şereflilerisiniz. Size verilecek bağışları 100 dirhem arttırıyorum. Hazır olun, ben çok kan dökücüyüm ve mahvedici bir intikamcıyım (seffâh).[5]

Allah'ın Ehl-i beyt'i Seçkin Kıldığı İddiası

Halife olarak yaptığı bu ilk konuşmada Seffâh, Abbâsîler'in meşruiyet temellerini dinî motiflere, özellikle Allah'ın kendilerini "seçkin" kıldığı inancına dayandırdı. Onun "seçkinlik" iddiasının temelini ise, "Allah'ın kendilerini Ehl-i beyt olmakla onurlandırarak İslâm'ın asıl sahipleri kıldığı" düşüncesi oluşturmaktaydı. Bunun için ise konuşmasında Kur'an âyetlerini delil gösterdi. Ancak bu âyetler, Kur'an'a objektif olarak bakıldığında onun tezini doğrular nitelikte görünmemektedir. Meselâ "... Ey Ehl-i beyt! Allah sizden pisliği giderip sizi tertemiz yapmak istiyor" âyetindeki "Ehl-i beyt" hitabı, farklı farklı yorumlanmıştır. Bu âyette Ehl-i beyt olarak hitap edilen grubun sadece Hz. Muhammed'in hanımları olduğunu belirten rivayetler olduğu gibi, Fâtıma, Ali, Hasan ve Hüseyin'i de içerdiğini bildiren, hatta Hz. Muhammed'in geniş anlamda

diğer akrabalarını da kapsadığını vurgulayan rivayetler de söz konusudur.[6]

"Yakın akrabalarını uyar" âyetinin ise, Allah'ın, Hz. Muhammed'e vahyi yakın akrabasından başlayarak tebliğ etmesi emrini içerdiği açıktır. Peygamber'in vahyi öncelikle yakın çevresinden başlayarak iletmesi son derece olağan, psikolojik ve sosyolojik bir olgudur. Henüz İslâm'ı kabul etmemiş bu akrabaların, Seffâh'ın ileri sürdüğü gibi üstün ve ayrıcalıklı olduğunu bu âyete dayanarak iddia etmek doğru olmaz. Ayrıca Hz. Muhammed'in bu âyetin akabinde İslâm'ı sadece Hâşimoğulları'nı değil, bütün Kureyş kabilesini çağırarak tebliğ ettiğine dair rivayetler[7] de göz önüne alındığında, Seffâh'ın bu âyetle seçkinlik iddiası tamamen temelsiz kalmaktadır.

Ganimetlerin beşte birinin (humus) dağıtımı Enfal sûresinin 41. âyetinde, "Bilin ki ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah'a, Peygamber'e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir" şeklinde açıklanmaktadır. Âyette, humusun hak sahipleri olarak "Peygamber'in yakınları" tek seçenek olarak ifade edilmemiştir. Bu sebeple âyetten yakınların kutsandığı sonucunu çıkarmak, anlamı zorlamadır.

Ebü'l-Abbas'a göre bu âyetler müminlere, Ehl-i beyt'e sahip oldukları haklarını verme ve Ehl-i beyt'i sevmeyi de emretmekteydi. Ona göre Ehl-i beyt'in sahip olduğu en temel hak ise "hilâfet"ti. Bize göre Seffâh, siyasî iktidarına meşruiyet kazandırmak için âyetleri bağlamlarından koparmış ve onlara yeni anlamlar yüklemiştir. Bundan da önemlisi Kur'an'ı tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirmemiş, hilâfetini âdeta Kur'an'a onaylatma yoluna gitmiştir.

Öte yandan Ehl-i beyt kavramını sadece Hz. Muhammed'e yakın akraba olanlarla sınırlayan ve hilâfetlerinin meşruiyetini buna dayandıran Seffâh'ın, Peygamber ailesinden olmayan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilâfetlerinden övgüyle söz ederek onları meşrû halifeler olarak görmesi, kendi Ehl-i beyt söylemiyle çelişmekte, fakat sünnete dayalı bir politika sürdürecekleri kaidesiyle paralellik arzetmektedir. Bu çelişkili yaklaşımın; bu dönemde sünneti de inançlarının temel esası kabul eden, ehl-i bid'a (bid'a: Sünnete aykırı düşen yenilik) karşıtlığı güden ve "Ehl-i sünnet" olarak adlandırılan grubun söz konusu halifelerle ilgili oluşturduğu inançla yakından ilgisi vardı. Bu inanca göre Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e karşı yöneltilen herhangi bir eleştiri sapkınlık olarak görülüyor, onları sevmek ve erdemlerini vurgulamak sünnetin bir parçası kabul ediliyordu. Benzer şekilde bu dönemde Ehl-i sünnet, Hz. Osman'a yönelik olarak da genelde olumlu bir tavır sergilemekteydi.[8] Seffâh'ın, Ehl-i beyt yaklaşımına göre Hz. Muhammed'in yakın akrabaları olmamalarına rağmen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı meşrû halifeler olarak görmesi, mensubu bulunduğu Ehl-i sünnet inancının bir gereği olmalıydı. Seffâh, Abbâsî Devleti'nin ilk halifesi olarak halka yaptığı konuşmada Ehl-i sünnet mensubu olduklarını da resmîleştirmiş oluyordu. Seffâh'ın bu söylemiyle, Ehl-i sünnet yanlılarına, Abbâsî iktidarına desteklerinin devamını sağlamak için mesaj vermeyi de amaçlamış olduğu düşünülebilir.

"Muhammed Ailesinden Razı Olunacak Kişi" Sloganının Sadece Abbasoğulları'nı İçerecek Şekle Dönüştürülmesi

Seffâh konuşmasında, yönetim ve hilâfet hakkının sadece Abbasoğulları'na ait olduğunu özellikle

belirtmişti. Oysa "Muhammed ailesinden razı olunacak kişi" ifadesi Alioğulları'nı da içeriyordu. O Ehl-i beyt kavramını, Alioğulları'nı da içermesine rağmen Abbasoğulları'na özgü kılmayı, Sebeiyye fırkasının iddialarını çürüterek yaptı.

Bu dönemde Sebeiyye, Şîa'ya karşılık olarak kullanılan kavramlardan biriydi. Sebeiyye'nin iddiası ise imâmet hakkının Hz. Ali'ye ve onun oğullarına ait olduğuydu. Mezhepler tarihçilerine göre Sebeiyye, II. (VIII.) asrın ilk çeyreğinde kullanılmaya başlayan Râfizî deyiminden önce ilk Şiî fikirlerin temsilcileri için kullanılan bir kavramdı. Bu tabir, I. (VII.) asrın ikinci yarısından itibaren özelde Hz. Osman, genelde Emevî aleyhtarlığı yaparak Hz. Ali, Muhammed b. Hanefiyye ve oğlu Ebû Hâşim'in adı etrafında aşırı fikirler benimseyen kişi ve grupların müşterek adlarından biri olarak kullanılmıştı.[9]

Böylece ihtilâlin oluşum sürecinde hem Ali hem de Abbasoğulları'nı içerecek şekilde kullanılan "Muhammed ailesinden razı olunacak kişi" sloganı, artık sadece Abbasoğulları ile sınırlandırılmış oldu. Onun kendisini "Seffâh" yani "çok kan akıtan, helâk edici, intikam alıcı" şeklinde nitelendirerek konuşmasını bitirmesi de muhaliflere verilmiş bir gözdağıydı.

Ebü'l-Abbas'ın ardından konuşan amcası Dâvûd b. Ali de "yönetim hakkının, asıl sahipleri olarak kendilerine döndüğünü" açıkladıktan sonra, bu mücadeleye girme gerekçeleri üzerinde durdu. Abbâsîler'in hakkı olan iktidarı zorla ele geçiren ve Alioğulları'na karşı da kötü davranan Emevîler'in bu tutumlarını önlemek Abbasoğulları'na düşmekteydi, çünkü "Allah'ın, peygamberinin ve Abbas'ın koruması, Alioğulları üzerindeydi ve onları Allah'ın indirdiği hükümlerle

idare etmek, ileri gelenlerine ve diğer kesimlerine Resûlullah'ın takip ettiği siyaseti benimsetmek onlar için zorunlu bir görevdi." Dâvûd b. Ali, konuşmasını hilâfetin sonsuza kadar kendilerinde kalacağını ifade eden bir sözle bitirmişti.[10]

Abbâsîler ihtilâlin oluşum sürecinde Alioğulları ile birlikte hareket etmişler; slogan olarak seçtikleri, Alioğulları'nı da kapsayan "Muhammed ailesinden razı olunacak kişi"nin iktidara geleceğini söylemişlerdi. İktidara gelmeleriyle bu söylem köklü bir değişikliğe uğramış, "Muhammed ailesi" sadece Abbasoğulları'na özgü kılınmıştı. Aynı zamanda Abbâsîler'in devletin idarî yapılanmasında Alioğulları'na görev vermemesi de onları hayal kırıklığına uğratmıştı. İktidardan dışlanan Alioğulları'nın tepkilerine örnek olarak, Alioğulları'ndan en-Nefsüzzekiyye lakabıyla anılan Muhammed b. Abdullah'ın (ö. 145/762), ikinci Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) dönemi, 145 (762) yılında iktidarı ele geçirmek için isyan hareketini başlatması verilebilir.

Muhammed en-Nefsüzzekiyye, Mansûr'a yazdığı mektubunda "... Hak, bizim hakkımızdır. Siz bu işi bizimle beraber iddia ettiniz. Taraftarlarımızla birlikte ortaya çıktınız ve bizim üstünlüğümüzle bu nimete erdiniz. Şüphe yok ki babamız Ali, vasî ve imamdı. O halde onun çocukları sağ iken siz ona nasıl vâris oldunuz? ... İslâm'da Resûlullah'ın kızı Fâtıma'nın çocukları siz değilsiniz, biziz ..."[11] diyerek isyan edişinin ana sebebini açıklar. Muhammed bu mektubunda, Abbâsîler'in hilâfeti kendilerinin adıyla iddia ettiğini, kendilerinin desteğini aldığını ve sayelerinde başarıya ulaştığını, ancak sonuçta Alioğulları'nın "hilâfetin asıl sahipleri" olmalarına rağmen iktidara

getirilmediklerini belirtir. Muhammed hilâfet hakkını, vasî ve imam olan Hz. Ali'nin çocukları olmaya ve Hz. Muhammed'in kızı Fâtıma'nın soyundan gelmeye dayandırmıştır. Muhammed'e göre her iki koşulda da hilâfet, hem anne hem de baba tarafından veraset yoluyla onların hakkıydı.

Mansûr ise Muhammed'e yazdığı mektupta; "... Siz onun kızının oğullarısınız. Bu da yakın bir akrabalıktır. Ancak o, miras hakkına bütünüyle sahip olamadığı gibi velâyet hakkına da mirasçı olamaz. Onun imâmeti de câiz değildir. Bu durumda olan bir kadın vasıtasıyla nasıl mirasçı olunur?" "... Yine sen biliyorsun ki Peygamber'den sonra Abdülmuttaliboğulları'ndan Abbas'tan başka hiç kimse kalmamıştı. Böylece amcalık yönünden onun vârisi olmuştu..." "... Peygamberlerin sonuncusuna siz değil biz vâris olduk"[12] diyerek hilâfetin kendi hakları olduğunu, kendi bakış açısıyla temellendirme yoluna gitti.

Mansûr, "hilâfete vâris olma" etrafında şekillenen tartışmalarda, dönemin Arap örfü gereği soy ve asaletin kaynağı olarak görülen erkek olmayı ön plana çıkartmış, hilâfet haklarının kaynağı olarakdedesi ve Hz. Muhammed'in amcası Abbas'ın asabe (baba tarafından olanlar) olmasını sunmuştur. Çünkü Arap örfünde ve İslâm hukukunda babanın yokluğunda, babanın yerine amca geçmektedir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra Abdülmuttaliboğulları'ndan Abbas'tan başka kimse kalmamıştı ve Abbas, asabe olarak ve amcalık yönünden Hz. Muhammed'in vârisi olmuştu. Mansûr, Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin, kızının oğulları olarak Hz. Muhammed'e yakın bir akrabalık bağı içinde olduklarını kabul etmekte, ancak Fâtıma'nın miras hakkına bütünüyle sahip olamadığı gibi velâyet

hakkına da mirasçı olamayacağının altını çizmektedir. Çünkü ona göre Hz. Fâtıma'nın imâmeti, bir kadın olması sebebiyle mümkün değildir. Buna bağlı olarak da bir kadın vasıtasıyla hilâfette hak iddia etmek meşrû zemin teşkil etmemektedir.

Yazışmalarda hilâfet olgusunu her iki tarafın da veraset çerçevesinde değerlendirmiş olması dikkat çekmektedir. Ayrıca Mansûr'un Abbasoğulları'nın meşruiyet dayanaklarını Arap geleneğiyle ve İslâm hukukuyla desteklemek için yoğun çaba harcadığı anlaşılmaktadır.[13]

Abbâsîler ilerleyen dönemlerde, yönetilenleri, iktidarlarının meşruluğuna inandırmak ve bu meşruiyet temelini daha da güçlü kılabilmek için hadis rivayetlerine başvurmuşlar, hilâfetlerini Hz. Peygamber'e onaylattırmışlardı. Rivayete göre Hz. Muhammed amcası Abbas'a, halifeliğin onun çocuklarına geçeceğine dair müjde bile vermişti.[14]

Halife Mehdî ile (158-169/775-785) birlikte Abbas b. Abdülmuttalib, Abbâsî propagandasının resmî eksenini oluşturmuş, Abbas'ın, Hz. Muhammed'in yakın akrabası olarak imam olduğu ve imâmetin ondan çocuklarına geçtiği iddiaları ileri sürülmüştür. Bu iddialara paralel olarak da, Abbas'ın imam olduğunu ileri süren bazı itikadî mezhepler oluşmuştu.[15]

2. Siyasî Erki Güçlendirme Politikaları

Abbâsîler iktidara gelişleriyle birlikte siyasî erklerini "güçlendirme" çalışmaları yürütmüş, siyasî egemenliklerini devam ettirmek; üstünlüklerini koruyabilmek için kurumsal düzenlemeler yapmış ve egemenliklerini tehdit eden unsurlara yönelik siyasî tavırlar geliştirmiş ve uygulamışlardı.

Abbâsîler'in iktidara gelir gelmez siyasî iktidarlarını güçlendirme adına yaptıkları ilk icraat, devletin merkezini Suriye'den Irak'a nakletmek olmuştu. Suriye, Emevîler'in başşehri Şam'ın bulunduğu ve Emevî yandaşlarının yoğun olduğu bir bölgeydi. İlk halife Seffâh, hükümet merkezi olarak Fırat'ın doğu yakasında yer alan küçük Hâşimiye şehrini seçti. Kısa bir süre burada kalan Seffâh, daha sonra hilâfet merkezini Enbâr'a taşıdı. Abbâsî Devleti'nin gerçek kurucusu olarak kabul edilen Halife Mansûr ise başlangıçta Enbâr şehrinde oturmuş, daha sonra bilinmeyen sebeplerle yeniden Hâşimiye'ye dönmüştü. Ancak Hâşimiye, fanatik Şiîler'in ve sıkça isyan çıkaran Arap kabilelerinin yaşadığı Kûfe'ye oldukça yakındı. Ayrıca özellikle de Râvendîler'le yaşadığı tehlikeli durumun ardından Hâşimiye'nin hiç de güvenli bir yer olmadığına karar veren Mansûr, başşehir için daha uygun bir yer aramaya başladı. İklim, ekonomik imkânlar ve askerî açıdan elverişli bulduğu, İran'ın bir köyü olan Bağdat bölgesini seçti. 145 (762) yılında inşasına başlanan şehir, yuvarlak bir plana sahipti ve dört yılda tamamlandı. Bağdat şehrinin kurulduğu yer, Dicle'yi Fırat'a bağlayan ve gemilerin geçmesine elverişli bir kanalın yakınında yer alıyor ve her yöne giden yolların birleştiği bir merkezde bulunuyordu.

Siyasî erklerini güçlendirme adına halifenin otoritesini mutlaklaştırma, ilk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbas ile başlamıştı. Devlet yeni ilân edildiği zaman halka yaptığı konuşmada, kendisini "seffâh" (çok kan akıtan, helâk edici, intikam alıcı) olarak niteleyen Ebü'l-Abbas, otoritelerini tanımayacak olanlara gözdağı veriyordu. İktidarlarının devamı için tehlikeli gördüğü Emevîler'e "kan dökücü" sıfatının gereğini yapan

Seffâh, bu aileden birçok kişiyi öldürttü. Abbâsîler kendilerine yapılan zulmü gerekçe göstererek böyle bir intikam aldıklarını ileri sürseler de, bunun asıl sebebi siyasî idi ve hedef Emevîler'in gücünü kırmaktı.

Emevîler'e karşı yürütülen bu acımasız tavır karşısında direnen Suriye ve Cezîre'de yaşayan Araplar, gönderilen güçlerle itaat altına alınmıştı.

Seffâh, ihtilâl sürecinde dava için büyük yararlılıklar gösteren ve sonrasında vezir olarak atanan Ebû Seleme'yi de siyasî iktidar için tehlikeli görünce, Ebû Müslim ile iş birliği yaparak öldürtmüştü (Receb 132 / Şubat-Mart 750).

Seffâh, devleti güçlendirmek, otoriteyi kontrollerinde bulundurmak ve iktidarını sağlam temellere oturtmak için, ağırlıklı olarak aile üyelerini yönetime getirdi. Kardeşi Ebû Ca'fer'i Cezîre, Azerbaycan ve İrmîniye valisi, amcası Dâvûd b. Ali'yi Kûfe valisi, diğer amcası Süleyman b. Ali'yi Basra, Bahreyn ve Uman valisi, kardeşi Yahyâ b. Muhammed'i Musul valisi olarak atadı. Daha sonra yeğeni Îsâ b. Mûsâ, Kûfe valiliğine getirilince amcası Dâvûd b. Ali Mekke ve Medine'ye tayin edildi.

Dört yıl dokuz ay kadar iktidarda kalan Seffâh, Abbâsî hilâfetini güçlendirmek için hilâfet merkezini daha güvenli gördüğü Enbâr'a taşıma, Emevî gücünü kırma ve etkili yönetim stratejileri izleme gibi önemli adımlar atmıştı. Böylece Kuzey Afrika ve Endülüs hariç Emevîler'in kontrolünde bulunan bölgelerde geniş bir egemenlik alanı elde etmişti.

Seffâh'tan sonra hilâfete, Seffâh döneminde kişiliği ve becerileri ile Abbâsî iktidarını güçlendirmede önemli rol oynayan ve birçok başarı elde eden Ebû

Ca'fer gelmişti. Seffâh'ın daha sağlığında veliaht tayin ettiği kardeşi Ebû Ca'fer, hilâfete atandığında "Mansûr" lakabını kullanmaya başladı. Kendisine Allah tarafından yardım edilen anlamına gelen "Mansûr", dinî bir vurgu taşıyordu.

Ebû Müslim'in ortadan kaldırılması gerektiğine inanan ve bu işi Seffâh'a yaptırmak isteyen Mansûr, Seffâh'ın reddetmesi üzerine gerçekleştiremediği amacına ulaşmak için politik oyunlara başvurdu. 24 Şâban 137'de (11 Şubat 755) Ebû Müslim, halifenin huzurunda öldürüldü.

Mansûr'dan sonra iktidara gelen oğlu Muhammed el-Mehdî ise, siyasî erkini güçlendirme adına babası Mansûr döneminde hilâfetin kendi hakları olduğuna inanan ve Abbasoğulları'na karşı iktidarı ele geçirme mücadelesi veren Alioğulları ile ilgili önemli bir politika değişikliğine gitti. Mansûr'un Alioğulları'na karşı yürüttüğü sert politika yerine, onları kazanmayı hedefleyen uzlaşmacı bir tutum sergiledi. Daha hilâfetinin başlangıcında onlarla anlaşmaya karar vererek, babasının hapsettirdiği Alioğullarını ve taraftarlarını da, politik mahkûmlar için ilân ettiği af kapsamına aldı. Ayrıca Alioğulları'ndan Hasan b. İbrâhim'e, Hicaz'daki devlet topraklarından (*savâfî*) önemli bir yer verdi. Alioğulları yanlılarının da desteğini kazanmak için çok çaba sarfeden Muhammed el-Mehdî, Medine'den 500 kadar kişiyi yakın korumalığı görevine getirerek, onlara maaş bağlamış ve Bağdat'ta araziler vermişti. Bu yaklaşımla o, Alioğulları'nın ve taraftarlarının, kendi iktidarına karşı bir tehlike olmasını engellemeye ve belki de kendisinin destekleyicileri olmalarını sağlamaya çalışmıştı.[16]

Sonuç olarak ilk dönem Abbâsî halifeleri, siyasî erklerini güçlendirme yolunda oluşturdukları politi-

kaları yaşama geçirmiş ve bazı isyanlara rağmen Halife Hârûnürreşîd (170-193/786-809) dönemi sonuna kadar sarsılmaz bir siyasî birlik oluşturmuşlardı.

3. İranlı Unsurun Yönetime Etkin Katılımı: Bermekî Ailesi

İlk Abbâsî halifeleri, iktidara gelmelerinde kendilerine önemli yardımları olan İranlılar'a son derece önem vermiş, onları üst düzey görevlere tayin etmişlerdi. Bu dönemde İranlı olup yönetimde görev alan en etkin aile Bermekîler'dir. Ailenin atası olan Bermek'in, Belh yakınlarındaki Nevbahar Budist Tapınağı'nın rahibi olduğu rivayet edilir. Aileden Hâlid b. Bermek ise müslümanların yöreyi ele geçirmelerinden kısa bir süre önce Mecûsîlik dinini benimsemişse de Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715) zamanında İslâm'ı kabul etmiş, Abbâsî İhtilâli sürecinde de Ebû Müslim ile birlikte faaliyette bulunmuştu.

Halife Seffâh, kendisi ile iyi ilişkiler içerisinde olan Hâlid'i, Dîvânü'l-harâc (Vergi Dairesi) ve Dîvânü'l-cünd'ün (Ordu Dairesi) başına getirmiştir. Aynı zamanda halifenin özel kâtipliğini de yapan Hâlid, Mansûr döneminde de divanların idaresini bir yıl kadar yürütmüş, daha sonra Fars valiliğine atanmıştır. İki yıl kadar bu görevde kalan Hâlid, merkeze dönerek Bağdat'ın kuruluşunda görev almıştır. Daha sonra Taberistan'da yedi yıl valilik yapmış, yaptığı hizmetlerden ötürü halk tarafından sevilmiştir. Mehdî tarafından getirtildiği Fars valiliği görevi sırasında 165 (781) yılında vefat etmiştir.

Hâlid b. Bermek'in oğlu olan Yahyâ b. Hâlid, Abbâsî sarayında ve babasının gözetiminde iyi bir eğitim almıştı. Mansûr zamanında Azerbaycan valiliğinde

bulunan Yahyâ'yı, Halife Mehdî oğlu Hârûnürreşîd'in yetiştirilmesinde görevlendirmişti.

Hârûnürreşîd halife olunca, Yahyâ b. Hâlid'i çok geniş yetkilerle vezir tayin etti. Dîvânü'l-hâtem (Mühür Dairesi) dışındaki bütün divanlar kendisine bağlanan Yahya b. Hâlid, yalnızca kısa bir süre Dîvânü'l-hâtem'in de yöneticiliğini yapmıştı. Dîvânü'l-hâtem'in yöneticiliği zaman zaman onun oğulları Fazl ve Ca'fer'e de veriliyordu. On yedi yıl kadar vezirlik görevini yürüten Yahyâ b. Hâlid'in sahip olduğu üst düzey yetkilere örnek olarak merkezdeki yüksek dereceli memurları tayin ve azletme yetkisi gösterilebilir. Ayrıca valilerin tayininde de halife üzerinde etkisi bulunuyordu. Yahyâ'nın vezirlik yaptığı bu dönem, Abbâsî hilâfetinin en parlak dönemi olarak kabul edilir.

Yahyâ'nın oğulları Fazl ve Ca'fer hem babalarına yardım ediyor hem de merkez ve eyaletlerde önemli görevler ifa ediyorlardı.

Fazl, Cibâl, Azerbaycan, Taberistan ve Horasan valiliklerinde bulunmuştu. Horasan'daki huzursuzlukları gidermede başarılı olmuş, ayrıca bölgenin imarı ile de ilgilenmiş ve kanallar açtırarak, ziraatın gelişmesine yardımcı olmuştur. Daha sonra Bağdat'a dönen Fazl, veliaht Muhammed el-Emîn'in hocalığı hariç diğer görevlerden uzak tutulmuştur.

Ca'fer ise, entelektüel yönü ile dikkat çekmiş ve halife ile birlikte ilmî ve edebî sohbetlerde bulunmuştu. Berîd teşkilâtı, darphâne ve tırâz atölyeleri ona bağlıydı. Ca'fer aynı zamanda, ikinci sırada veliaht olan Me'mûn'un hocalığını da yapıyordu. Batı eyaletlerinin valiliğine de tayin edilen Ca'fer, bu görevi merkezden ayrılmadan vekilleri aracılığıyla yürütmüştü. Sadece

180'de (796) Suriye'de çıkan bir isyanı bastırmakla görevlendirilince kısa bir süreliğine Bağdat'tan ayrılmıştı.

Yahyâ ve iki oğlu, bahçeli sarayları, lüks yaşamları ve büyük servetleriyle ün yapmışlardı. Su kanalları, camiler gibi eserler yaptırıyorlardı. Cömertlikleri darbımesel olmuş; Bermekî kelimesi "cömert"in karşılığı olarak kullanılmaya başlanmış ve "Ca'fer kadar eli açık" ifadesi de halk arasında yaygınlaşmıştı.

Siyasî alandaki başarılarının yanı sıra, bilim ve kültür alanına da önemli katkılarda bulunmuşlardı. Bilim insanlarına çok değer vererek saraylarında bilimsel toplantılar düzenlemiş, birçok dinî, felsefî ve politik konuda serbest tartışmayı teşvik etmişlerdi.

Halife ile bu kadar yakın olan Bermekîler, görünürde önemli bir sebep yokken bütün servetlerine el konularak bertaraf edildi. Bermekî ailesinden Ca'fer, halifenin emriyle 186'da (802) idam edilirken Yahyâ gözaltına alındı ve diğer oğulları hapsedildi. Yahyâ ve Fazl hapiste öldü.

Bermekîler'in cezalandırılmalarının arka planındaki sebep konusunda farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden biri, Hârûnürreşîd'in Bermekîler'den, Ca'fer b. Yahyâ ile kız kardeşi Abbâse arasındaki ilişkiye tahammül edemediğidir. Hârûnürreşîd, kız kardeşi Abbâse ile Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'yi çok seviyor ve ikisinin de kendi bulunduğu toplantılarda yer almasını istiyordu. Bu açıdan da İslâmî geleneğe uyma adına, birlikte olmamaları şartıyla aralarında nikâh kıyılmıştı. Ancak onların bu şarta uymadıklarını duyan halife öfkelenerek Ca'fer'i öldürtmüştü. Diğer bir görüşe göre Ca'fer, kendi adına biat aldığı için Hârûnürreşîd tarafından hapsedilen Alioğulları'ndan Yahyâ b. Abdullah'ın

tarafından serbest bırakması sebebiyle idam ettirilmiştir. Bir başka görüşe göre ise sebep, Bermekîler'in, ülke yönetimini tamamen ellerine geçirmiş olmasıydı.[17] Gösterilen bir diğer sebep de, Bermekîler'in İslâm'a ve müslümanlara karşı gizli entrikalar çeviren zındıklar olmalarıydı.[18]

4. İç Savaş: Kardeşlerin İktidar Mücadelesi

Abbâsî halifeleri de Emevîler gibi aile fertlerinden veliaht tayin etme geleneğini sürdürdüler. Hârûnürreşîd 175 (791) yılında oğlu Muhammed'i veliaht tayin ederek, ona "el-Emîn" lakabını verdi. Emîn, veliaht tayin edildiği zaman henüz beş yaşında bir çocuktu. Hârûnürreşîd'in, oğullarından Abdullah'ı hilâfete daha lâyık görmesine rağmen Muhammed'i veliaht tayin etmesinin sebebi, Muhammed'in Hâşimoğulları'ndan olan annesi Zübeyde'nin ve akrabalarının isteği ve yönlendirmesidir. Bu kararından dönemeyen, ancak huzursuzluk da duyan Hârûnürreşîd, 183'te (799) oğlu Abdullah'ı, Emîn'den sonra hilâfete gelmek üzere ikinci veliaht tayin etti. Ordudan kendisi için biat aldığı Abdullah'a "el-Me'mûn" lakabını vererek, onu Horasan'a vali olarak atadı.

Hârûnürreşîd 186 (802) yılında oğulları Emîn ve Me'mûn ile hac yolculuğuna çıktı. Kâbe'de, onlar için daha önce halktan almış olduğu biatı yeniledi: Kadılar, fakihler ve Hâşimoğulları'nın ileri gelenlerinin şahit olduğu bir ahitnâme yazıp Kâbe duvarına astırdı.

Horasan'da isyan eden Râfi' b. Leys'in isyanını bastırmak üzere bizzat yola çıkan Hârûnürreşîd, Tûs yakınlarında Cemâziyelâhir 193'te (Mart 809) öldü. Bunun üzerine vasiyeti gereği Emîn (193-198/809-813) halife oldu. Bu sırada Me'mûn, Merv'de bulunuyordu. Emîn,

babasının ölümünü duyar duymaz, kardeşinin durumunu zayıflatmak için çalışmalara başladı. Me'mûn'un ismini hutbelerden kaldırarak, onun yerine kendi oğlu Mûsâ'ya dua edilmesini emretti. Emîn, oğlunu veliaht ilân etmesinin hemen sonrasında, Kâbe'ye elçiler göndererek ahitnâmeyi getirtip yakmıştı.

Emîn; Abbas b. Mûsâ, Sâlih ve Muhammed b. Îsâ adlı üç şahsı elçi olarak Me'mûn'a gönderdi. Elçiler, Emîn'in Mûsâ'yı Me'mûn'a takdim etme isteğini belirten mektubunu tebliğ ettiler, fakat Me'mûn kardeşinin bu isteğini reddetti. Daha sonra iki kardeş arasında karşılıklı yazışmalar başladı. Ancak bu yazışmalar anlaşma ile sonuçlanmadı.

Kardeşi Emîn ile savaşmaya karar veren Me'mûn, Rey sınırındaki ordusunu takviye ederek ordunun başına, meşhur kumandanlarından Tâhir b. Hüseyin'i atadı. Emîn de eskiden Horasan valisi olan ve yaptığı eziyetler sebebiyle halkın nefretini kazanan Ali b. Îsâ b. Mâhân kumandasında bir ordu gönderdi. Rey yakınlarında karşılaşan iki ordudan Tâhir'in ordusu galip geldi ve Ali b. Îsâ öldürüldü.

Emîn'in ardı ardına gönderdiği ordular, Me'mûn'un orduları karşısında yenilgiye uğramıştı. Kendi ordularının başarı haberleri üzerine Me'mûn, halife olarak adına hutbe okunmasını ve kendisine "müminlerin emîri" şeklinde hitap edilmesini emretti. Güçlenen ve birçok yörede kontrolü ele geçiren Me'mûn'un orduları Bağdat'a doğru yöneldi. 197 (812-13) yılında Tâhir b. Hüseyin, Herseme b. A'yen ve Züheyr b. Müseyyeb'in de içinde yer aldığı ordunun, Bağdat'ı kuşatması sonucunda, şehirde büyük hasar meydana geldi. Durumu gittikçe kötüleşen Emîn, halifelikten çekilmek şartıyla kardeşi Me'mûn ile arasında uzlaşma sağlaması için

Herseme b. A'yen'den ara buluculuk yapmasını istedi. Herseme b. A'yen bu teklifi kabul etti. Halifelik kıyafetini giyerek Herseme b. A'yen'e gitmek üzere hareket eden Emîn, durumdan haberdar olan ve kendisini takip eden Tâhir b. Hüseyin ve askerleri tarafından yakalanıp öldürüldü.

24 Muharrem 198'de (24 Eylül 813) Me'mûn'un kumandanı Tâhir b. Hüseyin, Emîn'in kesilmiş başını, hilâfet hırkası, kılıç ve asâsı ile birlikte Me'mûn'a gönderdi. İki kardeş arasındaki iktidar mücadelesi, dramatik bir şekilde sonuçlanmış oldu.

İki kardeşi birbirine düşüren, iç savaşa sebep olan ve Bağdat'ı harap hale getiren bu çekişmenin arkasındaki asıl gerçeğin, Arap ve İran unsuru arasındaki mücadele olduğuna inanılır. Emîn ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesi gibi görülen olaylar, aslında iki kardeş üzerinde kesin bir nüfuz kurmuş olan iki Fazl'ın temsil ettikleri Arap ve İran unsurlarının iktidar kavgasıydı. Emîn'in veziri Fazl b. Rebî' Arap unsurunu, Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl de İran unsurunu temsil ediyordu.

Emîn'in ölümü üzerine bütün ülke Me'mûn'un (198-218/813-833) halifeliğinde birleşti.

5. Veliahtlık Geleneğinde Köklü Bir Dönüşüm: Alioğulları'ndan Ali b. Mûsâ'nın (Ali er-Rızâ) Veliaht Tayin Edilmesi

Me'mûn, imparatorluğun her tarafında varlığının tanınmasıyla Merv'de, Şiîlik'le kısmî bir bağlanma politikası güden tarihî bir karar verdi: Alioğulları'ndan Ali b. Mûsâ'yı 201 (817) yılında kendisinden sonra hilâfete gelmek üzere veliaht tayin etti. Böylece Me'mûn ilk defa hânedan dışından birini veliaht tayin ederek

Abbâsî devlet geleneğini bozuyordu. Bu karar şüphesiz, devletin dayandığı temel unsur olan Abbasoğulları'nın tepkisine yol açtı.

Bütün bu zor şartlar altında Me'mûn'un böyle bir karara nasıl vardığı, kararı almasında etken olan siyasî ve dinî düşünceleri, hilâfeti Abbasoğulları'ndan çıkarıp Alioğulları'na vermesindeki amaç, karar üzerinde çevresindeki şahısların rolü gibi konuların tarihî kaynakların bize verdiği bilgiler doğrultusunda analiz edilmesi gerekmektedir:

Ali b. Mûsâ, kendinden sonraki Şiîler tarafından imam kabul edilen Mûsâ el-Kâzım'ın (ö. 183/799) oğlu olup, 148 (765) yılında Medine'de doğmuştur. Me'mûn 200 (815-16) yılında, Fazl b. Sehl'e yakınlığı ile bilinen Recâ Dahhâk'i, Medine'de bulunan Ali b. Mûsâ'yı getirmesi için gönderir. Ali b. Mûsâ, Merv'e gelir. Me'mûn 27 Ramazan 201 (18 Nisan 817) tarihinde Ali b. Mûsâ'yı veliaht tayin ederek onu, "er-rızâ min âl-i Muhammed" (Muhammed ailesinden razı olunan kişi) diye isimlendirir. Me'mûn, Abbâsîler'in sembolü olan siyah rengi terkedip, Alioğulları'nın sembolü olan yeşilin giyilmesini emreder ve bunu imparatorluğun her tarafına yazılı olarak bildirir. Me'mûn, Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etme gerekçesi olarak da; Ali ve Abbasoğulları içerisinde, ondan daha faziletli, takvâ sahibi ve âlim bir kişi görmediğini belirtir. Bundan sonra Ali er-Rızâ için minberde dua edilmeye başlanır ve paralara ismi yazılır. Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edildiği haberi Bağdat'a ulaştığında, halkın bir kısmı emre uymakla beraber, bir kısmı büyük tepki gösterir. Halk, Me'mûn'u "Râfizî" (Şiî) olmakla ve hilâfeti Abbasoğulları'ndan çıkarmakla suçlar. Bütün bunlara tepki olarak da Me'mûn yerine İbrâhim b. Mehdî'ye "Sünnî halife" olarak biat eder.[19]

Me'mûn'un Alioğulları'ndan Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etme sebebi olarak, onun Zeydîliğe mensup bir halife oluşu gösterilebilir. Zeydîlik o dönemde, Şiîliğin Hz. Ali'nin efdal (en erdemli), diğer halifelerin de mefdul (erdemli) olduğunu kabul eden bir koluydu. Me'mûn, fakihlerin bulunduğu bir ilim meclisinde Hz. Ali'nin kişisel değerini bütün yönleriyle ortaya koymuş ve onun üstünlüğünü çok yönlü bir şekilde savunmuştu.[20] Ayrıca 212 (827) yılında Hz. Ali'nin efdaliyetini de Abbâsî Devleti'nin resmî inancı yapmıştı.[21] Bu durum Me'mûn'un Hz. Ali'nin efdal oluşu tezine inancının ve Zeydîliğe bağlılığının bir delili olarak görülebilir.[22]

Me'mûn'un Hz. Ali'ye karşı beslediği dinî duygular, onun karizmatik kişiliğe sahip biri olduğuna dair inancı, o dönemin devlet geleneğinde yer etmiş olan iktidarın soyla devam etmesi gerektiği düşüncesiyle birleşmiş ve Me'mûn, Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmiştir. Ayrıca Me'mûn, Zeydîliğin temel ilkelerinden olan "efdaliyet"i, Ali er-Rızâ'ya uygulayarak, Ali soyunun hilâfete en lâyık olduğu fikrini benimsemiş ve böylece dinî-siyasî tercihini ortaya koymuştur.

Âlim, zeki ve filozof olan Me'mûn'un, hilâfeti Abbasoğulları'ndan Alioğulları'na geçirmekle tepki toplayacağını tahmin etmemesi mümkün değildi. Öyleyse onun bu bilinçli kararına, samimiyetle inandığı Zeydîliğin etki ettiği sonucuna varmak mâkul görünmektedir. Aksi takdirde, Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etme sebebini açıklamak olası değildir. Öte yandan Me'mûn'un Zeydî fikirleri benimsemesi ve Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesinde, veziri Fazl b. Sehl'in de etkin rolü olmuştur. Şiî olan Fazl b. Sehl, Me'mûn'u da etkilemişti. Zaten yaşadıkları yer olan Horasan, Şiîler'in beşiği durumundaydı. Fazl b. Sehl, hilâfeti

Abbasoğulları'ndan Alioğulları'na geçirecek dinî-siyasî ortamı bulmuştu. Bu görüşümüzü Taberî'de geçen şu rivayet doğrulamaktadır: Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edildiği haberi Bağdat'a ulaştığında halkın, "Bu, Fazl b. Sehl'in komplosudur"[23] dedikleri görülmektedir. Bağdat'ta halk onu, Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edilmesi ile gerçekleştirilen hânedan değişikliği sayesinde iktidarı şahsen ele almakla suçluyordu.

Me'mûn'un Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesi, iktidarda Alioğulları'nın da hakkı olduğu görüşünün değil; ahlâkî bütünlüğü, takvâsı ve ilmiyle buna en lâyık, halifenin tabiriyle "efdal" olanın o olduğu kanaatinin bir sonucuydu. İlerisi için Me'mûn, iktidarın el değiştirmesi konusunda hiçbir kural koymadığından bu önemli tarihî karar, mutlak sona ulaşmadan yarıda kaldı. Ali er-Rızâ'nın Şâban 203'teki (Eylül-Ekim 818) şüpheli ölümü, Me'mûn'un hilâfeti Abbâsoğulları'ndan Alioğulları'na aktarma teşebbüsünü sonuçsuz bırakmış oldu.

Me'mûn'un Bağdat'a dönüşünden sonra Şîa yanlısı siyasetinden vazgeçtiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Bağdat'a geldikten sonra kızı Ümmü'l-Fazl'ı, Ali er-Rızâ'nın oğlu Muhammed ile evlendiren Me'mûn, Ya'kûbî'nin rivayetine göre, bu evliliği "Ali soyundan gelen birinin dedesi olmak istiyorum"[24] gerekçesine dayandırmaktadır. Taberî de, 202 (817) yılında bu evlilikten bahsetmiş, ayrıca aynı tarihte Me'mûn'un da Ali er-Rızâ'nın kızı Ümmü Habîb'le evlendiğini belirtmiştir.[25] Ancak hem Taberî[26] hem de İbn Tayfûr,[27] fiilî evliliğin 215 (830) yılında gerçekleştiğini belirtir. Sourdel'in de belirttiği gibi, Me'mûn'un bu davranışını belli bir siyasî ve dinî tercihin ifadesi olarak görmek mümkündür.[28] Me'mûn'un Alioğulları'na

beslemiş olduğu sevgi ve saygıyı, ölümünden önce kardeşi Mu'tasım'a (218-227/833-842) yaptığı şu vasiyeti çok güzel dile getirmektedir: "Onlar, müminlerin emîri Ali b. Ebû Tâlib'in torunları, senin amcanın oğullarıdır. Onlara dostça davran, iyilik yap, kötülük yapanlarını affet. İyilik yapanlarını ödüllendir, onların bahşiş ve ihsanlarını her yıl düzenli olarak öde! Çünkü onların hakları senin üzerine çeşitli yönlerden borçtur."[29] Öte yandan Me'mûn, 210 (825) yılında Hz. Ebû Bekir'in Hz. Fâtıma'ya bırakmayı reddettiği, Hz. Muhammed'in Fedek arazisini fakihlere danıştıktan sonra, Hz. Ali evlâdına vermeye karar vermiştir.[30]

Me'mûn'un, Hz. Ali'ye sevgi ve hayranlığından dolayı, iktidarı onun soyuna devretmek istediği, ancak Ali er-Rızâ'nın ölümü üzerine, bu teşebbüsün gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Me'mûn, yeni bir isyana sebebiyet vermemek için Alioğulları'ndan başka bir veliaht tayin etmemiş, ancak Şîa yanlısı politikasını sürdürmüştü.

6. Halifelerin Din Politikası

Abbâsîler daha önce anlatıldığı gibi ihtilâlin oluşum sürecinde, izleyecekleri din politikasını açıkça ortaya koymuşlardı. İhtilâl liderinin propaganda için Horasan'a gönderdiği şahısları, on iki nakib ve yetmiş davetçi olarak seçmesinin gerekçesini bile Kur'an'daki bazı âyetlere ve Hz. Muhammed'in sünnetine dayandırmışlardı. Bu gerekçeler, ihtilâl hareketinin dinî yönünün ve onların politikalarının Kur'an ve Sünnet'e dayalı olacağının bir göstergesiydi. Abbâsîler'in bu süreçte din politikalarına örnek teşkil eden hususun en açık örneğini Hidâş olayında görürüz. Abbâsî davetine katılarak üst düzey görevde bulunan Hidâş, Merv'de bir süre ihtilâl propagandası yaptıktan sonra Hürremî

fikirlerinden dolayı dışlanmıştı. İhtilâl lideri Muhammed b. Ali, Hidâş'ı reddetmiş ve iki yıl kadar bir süre ile Horasan'daki teşkilâtın yöneticileriyle yazışmayı ve onlara elçi göndermeyi durdurmuştu. Sıkıntıyı tespit eden Horasanlılar'ın 120'de (737-38) elçi olarak gönderdikleri Süleyman b. Kesîr'e Muhammed b. Ali sert davranmış ve "Hidâş'ı ve onun dinini takip edenlere lânet olsun" diyerek onu geri göndermişti. Sonuçta Horasanlılar Kur'an ve Sünnet'te bulunmayan doktrinleri öğreten kişileri desteklemeyeceklerine dair sıkı bir emrin altına girmişlerdi.

Ebû Müslim'in Merv şehrine girdiğinde halktan aldığı biatın sözleri, sahip olunan dinî görüş ve takip edilecek dinî politikayı açıklar nitelikteydi: "Allah'ın kitabına, resulünün sünnetine uymak, Resûlullah'ın Ehl-i beyt'ine razı olmak üzere biat ediyorum."

Kûfe'de devleti ilân ettiklerinde Dâvûd b. Ali'nin konuşması da aynı düşünceye vurgu yapıyordu. Konuşmasında, "... Sizleri Allah'ın indirdiği hükümlerle idare etmek, içinizde Allah'ın kitabıyla amel etmek, sizden ileri gelenler ve diğer kesimler için Resûlullah'ın takip ettiği siyaseti takip etmek bizim zorunlu görevimizdir ..." diyerek Kitap ve Sünnet'e uymayı devletin izleyeceği temel hareket tarzı olarak ortaya koymuştu.

Me'mûn hariç, erken dönem Abbâsî halifeleri, Sünnî (Ehl-i sünnet / ehl-i hadis) anlayışı içeren dinî bir politika izleyerek, bu inancın koruyucusu oldular ve Sünnî ulemâyı koruyan bir tavır sergilediler. Bu dönemde Ehl-i sünnet kavramı ile ifade edilen Sünnîlik, ehl-i bid'atın karşısında olmak anlamına geliyordu. Ehl-i bid'at ise sünnette olmayan yeni doktrinler ortaya atan kişiler için kullanılan bir terimdi. Kaderiyye, Râfiza, Hâricîlik ve Mürcie taraftarları ehl-i bid'at

olarak adlandırıldı. Ehl-i sünnet'e göre özellikle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i tenkit eden herhangi bir yaklaşım sapkınlık olarak kabul ediliyor ve onları sevme sünnetin gereği olarak görülüyordu. Hz. Osman'ın da halifeliği genelde kabul edilirken Hz. Ali ile ilgili görüş farklılıkları mevcuttu. Kimi Ehl-i sünnet mensupları Hz. Ali'nin meşrû halife oluşunu tartışabiliyordu.[31]

Söz konusu halifeler, kendileri yerine din bilginlerini (ulemâ), dinî otoritenin kaynağı olarak görmüşlerdi. Bununla birlikte İbnü'l-Mukaffa', Mansûr'a (eski İran geleneğinde olduğu gibi) ulemânın da diğer resmî bürokraside uygulandığı gibi hiyerarşik bir yapı içinde tutulmasını ve fıkhî meselelerdeki kararlarda halifenin son söz sahibi olmasını teklif etmişti. Bu yaklaşımın uygulanması, din bilginlerinin bağımsız olduğu düşüncesini değiştirmenin zorluğu sebebiyle[32] mümkün görünmüyordu. Halife Mansûr'un, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta'* adlı eserini, devletin resmî hukuk kodu olarak uygulamaya koymak istediği ile ilgili de rivayetler vardır. Bu rivayetlere göre Mansûr'un teklifini reddeden Mâlik b. Enes gerekçe olarak, her âlimin kendisine ulaşan sünnet mirasına ve yaşadığı çevrenin şartlarına bağlı olarak farklı görüşler taşımasının tabii olduğunu, aksi bir görüş ve uygulamaya zorlamanın doğru olmadığını ileri sürdü.[33]

Daha önceki halifeler tarafından sürdürülen din politikası Halife Me'mûn ile farklı bir seyir aldı. Me'mûn, halifenin "mutlak dinî otoritesini" ön plana çıkardı ve radikal bir kararla hilâfetinin on dördüncü yılında, Mu'tezilîliği resmen mezhep edindi. O, Mu'tezile tarafından benimsenen Kur'an'ın yaratılmış (mahlûk) olduğu hakkındaki düşüncesini Abbâsî Devleti'nin her yerinde benimsenmesi gereken bir inanç olarak 212 (827)

yılında ilân etti. Me'mûn aynı zamanda Hz. Ali'nin diğer sahâbeden daha efdal (daha üstün, faziletli) olduğuna inanmayı da devletin resmî inancı haline getirdi.

Halku'l-Kur'ân, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili tartışmaların bir sonucu olarak gündeme gelmiştir. Allah'ın sıfatlarının sistemli olarak tartışma konusu haline gelmesi ise Mu'tezile ile başlamıştı. Mu'tezile'ye göre Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur. Allah'ın bir olması ve O'nun kadîm (ezelî) olması, Allah'a ait en özel bir sıfattır. Eğer Allah'ın kıdemi haricinde O'na çeşitli sıfatlar isnat edilirse, birçok kadim varlığın mevcudiyeti kabul edilmiş olur ki, bu da Allah'ın birliği gerçeğine aykırıdır. O'nun sıfatları, insanların sıfatlarına asla benzemez. Bu açıdan Mu'tezile, Allah'a mahsus diğer zâtî sıfatları tevil etme yoluna gitmiştir. Meselâ Mu'tezile'ye göre Allah zâtıyla hay ve semî'dir.[34]

Me'mûn'un halku'l-Kur'ân fikri, Hz. Ali'nin efdaliyetini benimsemesi ve bu görüşleri halka ve ulemâya kabul ettirmesinin sebeplerinin incelenmesi gerekir. Me'mûn'un bunlara inanmasını sağlayan dinî ve fikrî ortamı ve çevresindeki şahısların görüşleriyle beraber ele alınması da faydalı olacaktır.

Me'mûn, Bağdat'a gelişinden hemen sonra fıkıh, kelâm ve çeşitli ilim dallarında yetişmiş âlimlerden oluşan bir danışmanlar kurulu oluşturdu. Bu kurulun içerisinde halku'l-Kur'ân fikrini ortaya atanlardan biri olarak kabul edilen Bişr el-Merîsî ve Mu'tezile'nin önde gelen simalarından Ahmed b. Ebû Duâd da bulunmaktaydı. Ayrıca Mu'tezile'nin önde gelen diğer simalarından Bişr b. Mu'temir ve Sümâme b. Eşres de Me'mûn'un çevresinde yer almaktaydı. Adı geçen düşünürlerin dinî tartışmalar vasıtasıyla Me'mûn'a halku'l-Kur'ân konusunda tesirde bulunduğu anlaşılmaktadır. Me'mûn,

sarayda düzenlediği ilmî tartışmalarla olgunlaşmasını beklediği bu fikri 212 (827) yılında ilân etmişti.

Me'mûn'un, halku'l-Kur'ân ile birlikte Ali'nin efdaliyetini de devletin resmî görüşü haline getirmesinin sebebi olarak onun Zeydîliği bir inanç olarak benimsemesi gösterilebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Me'mûn Zeydî idi. Bu dönemde Zeydiyye ve Mu'tezile etkileşiminin varlığı ve iki mezhebin inanç esaslarında önemli benzerlikler olduğu bilinmektedir.[35] Me'mûn'un, Mu'tezilî olmasında etkili olan Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) ve Ahmed b. Ebû Duâd (ö. 239/854) gibi şahıslar, en belirgin özelliği Hz. Ali'nin efdaliyetine inanmak[36] olan Bağdat Mu'tezilesi'ne mensuptu. Hatta Malatî (ö. 377/987), Bağdat Mu'tezilesi'ni Zeydîliğin bir kolu olarak gösterir.[37] İki mezhebin ilâhiyatı arasındaki ortaklık ve benzerlikler değerlendirildiğinde, Me'mûn'un hem Zeydî hem de Mu'tezilî olması mümkün görünmektedir.

Me'mûn 212 (827) yılında resmîleştirdiği halku'l-Kur'ân fikrinin teolojik temellerini, kendi bakış açısıyla 218'de (833), Tarsus'a doğru Bizans seferine çıkmış olduğu sırada Bağdat'taki vekili İshak b. İbrâhim'e gönderdiği mektubunda belirtir. O, vekiline yazdığı ilk mektubunda, imam ve halifelerin,

- Dinin uygulanmasında ve kendilerine bırakılmış olan peygamberlik mirasında içtihatta bulunmaları,
- Üzerlerine aldıkları ilmi nakletmeleri,
- Tebeasına doğrulukla muamele etmeleri hususlarında, Allah tarafından görevli kılındığını bildirir.

Görüldüğü gibi Me'mûn, kendisini, Allah tarafından ümmete rehberlik etmek ve kendisine emanet edilen ilmi yaymakla görevlendirilmiş kişi olarak takdim etmektedir. Mektupta dikkati çeken diğer bir husus, Me'mûn'un halk tabakasını aşırı küçümsemesidir. Ona göre halk, ilim nurundan ışık almayan, dinî konularda yorum yapabilecek fikri olmayan, Allah'ı bilmeyen, dinin gerçeklerinden, tevhitten ve imandan uzaklaşmış, O'nun yolunda gitmekten yüz çevirmiş bir topluluktur. Ona göre halk, Allah'ı hakkıyla takdir etmekten ve O'nunla yarattığını ayırmaktan; görüşlerinin zayıflığı, akıllarının azlığı, tefekkürden uzaklıkları dolayısıyla âciz olan bir kitledir. Halk, Allah ile O'nun Kur'an'da bildirmiş olduğu hususları eşit kılmış, hepsi birden Kur'an'ın kadîm (ezelî) olduğu ve Allah'ın onu yaratmadığı fikri üzerinde ittifak etmiştir.

Me'mûn, mektubun devamında, davasını Kur'an âyetleriyle ispatlamaya çalışır. "Biz onu Arapça Kur'an kıldık"[38] âyetini yorumlayarak, "Allah'ın kıldığı her şey, O'nun mahlûkudur" der. Bu görüşüne de şu âyeti delil gösterir: "Semâvat ve arzı, karanlık ve nuru yaratan Allah'adır hamd."[39]

Ona göre, Kur'an'ın ezelî olduğunu söyleyen ve bâtıl yolda mücadele eden kimseler, sünnete uyduklarını iddia etmekte ve halkı kendi inançlarına çağırmaktadır. Me'mûn Allah'ın kitabının her tarafında onların sözlerini çürüten ve reddeden âyetler olduğunu ifade etmesine rağmen onlar kendilerini doğru, din ve cemaat ehli olarak göstermiş, kendi görüşlerini paylaşmayanları ise bâtıl ve küfür ehli olarak nitelendirmişler ve bu suretle bilgisiz halkı kandırmışlardır.

Me'mûn, Kur'an'ın mahlûk olmadığına inananları çok ağır bir şekilde suçlamaya devam eder. Ona

göre bu kimseler, halkın kötüleri, sapıklığın önderleri, tevhitten ve imandan en az pay almış kimselerdir. Onlar cehalet hamalları, yalancılığın önderleri, tanıklıkları kabul olmaya lâyık olmayan, sözüne ve işine güvenilmeyen kimselerdir. Allah'a ve tevhidine inanma hazzından mahrum olan bu şahıslar amel, şehâdet ve niyet gibi diğer meselelerde de sapıklık ve karanlık içindedir. Yine Me'mûn'a göre, sözünde doğası gereği yalana en çok bağlanan ve şehâdetinde en çok bâtıla sarılan kimse, Allah'ın vahyini en çok yalanlayan ve Allah'ı gerçek bilgi ile bilmeyen kimselerdir.

Mektubunun ilk bölümlerinde düşüncesini bu şekilde temellendiren Me'mûn, son bölümde vekili İshak b. İbrâhim'den kadıları toplayarak mektubu onlara okumasını emreder. Kadıların Allah'ın Kur'an'ı yaratması meselesinde görüş ve inançlarını anlamak için onları imtihan etmesini ve çevresindeki kadıların konuyla ilgili faaliyetlerini kontrol ederek kendisini bilgilendirmesini ister.[40]

Me'mûn'un mektubunda kendi görüşünü paylaşmayan kişileri ağır bir şekilde itham etmesi, onları dinden çıkmış olarak göstermesi, onun bu doktrine olan inancının derecesini görmek bakımından son derece önemlidir. Ona göre Kur'an'ın yaratılmış olduğuna inanmak Allah'ın tevhidi ile ilgili olduğu için bir "iman" meselesidir. Kendisi de halkı doğru yola ulaştırmak için Allah tarafından görevlendirilmiş olduğuna inandığından, bunu devlet politikası haline getirir.

Rebîülevvel 218'de (Mart 833) yazılan bu mektupta Me'mûn'un tehditlere başlaması, onun "mihne"ye (sorgulamaya tâbi tutarak sıkıntıya sokmak) karar vermiş olduğunun bir göstergesidir.

Me'mûn, mektubun yazılmasından kısa bir süre sonra, metni kaynaklar tarafından tam verilmeyen ikinci mektubunu yazarak yine İshak b. İbrâhim'e göndermiştir. Mektubunda, hadisçilerden yedi kişinin seçilerek kendisine gönderilmesini, onları bizzat kendi huzurunda imtihan edeceğini bildirir. Me'mûn'un huzurunda imtihan edilen yedi hadisçi, Muhammed b. Sa'd (ö. 230/844), Ebû Müslim, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847), Züheyr b. Harb Ebû Heyseme, İsmâil b. Dâvûd, İsmâil b. Ebû Mes'ûd, Ahmed b. Devrakī (ö. 246/860).

Me'mûn'un "Kur'an mahlûk mudur?" sorusuna, "Kur'an mahlûktur" cevabını verirler. İmtihandan sonra Bağdat'a dönen bu yedi hadisçi, İshak b. İbrâhim'in huzurunda birçok hadisçi ve fıkıhçının yanında Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul ederek kurtulur.[41]

Me'mûn'un, hadisçileri karargâhına getirterek bizzat imtihan etmek istemek suretiyle Bağdat imtihanları başlamadan önce, imtihana çekilecek olanlara mânevî baskı yapma amacını güttüğü anlaşılmaktadır. Me'mûn imtihana çekileceklerin, huzurunda olumsuz cevap vermelerinin ve kendisine direnmelerinin çok zor olacağını göz önünde bulundurmuş olmalıdır.

Me'mûn, yine aynı konuda Bağdat'taki vekili İshak b. İbrâhim'e yazdığı üçüncü mektubunda da, ilk mektubunda olduğu gibi Allah'ın halifeleri üzerinde olan haklarından bahseder. Ona göre bu hakların bir kısmı, halifelerin kendilerini Allah'a adamaları, Allah'ın yerine getirilmesini istediği hususlarda öğütte bulunmaları, Allah'ın kendilerine verdiği ilim ve mârifet ayrıcalığını kullanarak insanları yönlendirmeleri, doğru yoldan ayrılanlara, hakikat yolunu göstermeleri, Allah'ın emrinden yüz çeviren kimseleri geri döndürmeleri,

halkı yönetmeleri, Allah'ın hükümlerini yerine getirmeleri, Allah'ın adaletini uygulamaları, halkın kurtuluşunu sağlamaları, halkı iman sınırında ve kurtuluş yolunda tutmaları, halkın kalplerindeki şüpheyi yok ederek onları karanlıklardan kurtarmaları olarak sıralanabilir.

Me'mûn, halkının doğruya inanmasından kendisini sorumlu tuttuğu için, Kur'an'ı ezelî kabul ederek -ona göre- imandan uzaklaşmış kişileri doğru yola getirmesi gerektiği düşüncesindedir. Bu amaçla o, mektubunda Kur'an'ı ezelî kabul edenlerin düştükleri hataları, çıkmazları dile getirir.

Me'mûn, Kur'an'ın ezelî olduğunu söyleyenleri hıristiyanlara benzemekle de itham etmiştir. Bu suçlamaya gerekçe olarak da, Kur'an'ın ezelî kabul edilmesi durumunda Hz. İsâ'nın da ezelî olması gerektiği düşüncesini göstermiştir. Çünkü Kur'an'da belirtildiği üzere Hz. İsâ, Allah'ın kelimesi[42] (sözü), Kur'an ise Allah'ın kelâmıdır[43] (sözü). Oysa İslâm inancına göre Hz. İsâ'nın ezelî olması düşünülemez, dolayısıyla Kur'an da Allah'ın kelâmı olduğuna göre ezelî olamaz.

Me'mûn, Kur'an'ın mahlûk oluşuyla ilgili tezini aynı zamanda Kur'an'dan âyetlerle de ispatlamaya çalışır. "Biz Kur'an'ı Arapça okunan bir kitap kılmışızdır (ce'alnâ)."[44] âyetini yorumlarken Me'mûn, "Onda sükûn bulup durulmanız için, size kendi nefislerinizden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet kılması (ce'ale) da O'nun âyetlerindendir.",[45] "Geceyi bir örtü kıldık, gündüzü de bir geçim vakti kıldık (ce'alnâ)"[46] ve "Canlı her şeyi sudan kıldık (ce'alnâ)"[47] âyetlerindeki "kıldık" (ce'alnâ) kelimesinin "yarattık" (halaknâ) anlamına geldiğini ifade etmektedir.

Me'mûn, "Bu kitap levh-i mahfûzda bulunan şanlı bir Kur'an'dır"[48] âyetini yorumlarken de, Kur'an'ın fâni ve sınırlı olduğunu ve fâniliğin sadece yaratılmış olma halinde mümkün olabileceğini belirtmektedir.

Me'mûn, sonuç olarak Kur'an'ın ezelî olduğunu söyleyenlerin, sadece Allah'a ait olan ezelîlik sıfatını O'nun yarattıklarına vermekle, O'nun birliğine gölge düşürdüklerini, İslâm düşmanlarının işlerini kolaylaştırdıklarını vurgular. Söz konusu kişileri ise imandan nasiplerini almamakla itham eder.

Me'mûn'un üçüncü mektubu kendisine ulaşınca, İshak b. İbrâhim fakih ve hadisçilerden oluşan bir topluluğu huzurunda topladı ve onlara mektubu iki defa okudu. Daha sonra sorguladığı âlimlerden Bişr b. Velîd, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbnü'l-Bekkâ'nın imtihan örnekleri aşağıda aktarılmaktadır.

İshak b. İbrâhim ile Bişr b. Velîd arasında geçen konuşmalar:

– Kur'an hakkında ne dersin?

– Bu konudaki görüşümü, müminlerin emîrine birçok defa söyledim.

– Müminlerin emîrinin mektubuna göre görüşünü yeniden açıklaman gerekiyor.

– Derim ki Kur'an kelâmullahtır.

– Bunu sormuyorum, o mahlûk mudur?

– Allah her şeyin hâlikıdır.

– Kur'an bir şey değil midir?

– Bir şeydir.

– O halde mahlûktur.

– Hâlik değildir.

– Bunu sormuyorum, o mahlûk mudur?

– Sana söylediğimden başka bir şey bilmiyorum...

Bunun üzerine İshak b. İbrâhim, önünde bulunan bir kâğıdı eline alarak Bişr b. Velîd'e okur. "Allah'tan başka ilâh olmadığına, bir olduğuna, O'ndan önce ve sonra hiçbir şeyin bulunmadığına, mahlûkatından hiçbir şeyin hiçbir mâna ve yönden O'na benzemediğine şehâdet ederim." Bişr b. Velîd cevaben, "Evet, ben de insanlara buna benzer örnekler verirdim" der. Bu konuşmalardan sonra İshak b. İbrâhim kâtibine, söylediklerinin yazılmasını emreder ve diğer şahısların soruşturmasına başlar.

Soruşturma sırası Ahmed b. Hanbel'e geldiğinde, sorgulama şu şekilde devam eder:

– Kur'an hakkında ne dersin?

– O Allah'ın kelâmıdır.

– O mahlûk mudur?

– O Allah'ın kelâmıdır, buna ilâve edecek başka bir şeyim yoktur...

Ahmed b. Hanbel'in sorgusu bittikten sonra, diğer şahısların sorgusuna geçilmiştir. Sorgulamada sadece dokuz kişi, halifenin görüşüne yakın cevaplar vererek Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemiş, diğerleri ise Kur'an'ın sadece kelâmullah olduğunu belirterek bu görüşlerinde ısrar etmişlerdir.

Halifenin görüşüne yakın cevap verenlerden İbnü'l-Bekkâ, "Biz onu Arapça bir Kur'an kıldık"[49] âyetine dayanarak Kur'an'ın "mec'ûl", "Rablerinden kendilerine gelen her yeni ihtarı..."[50] âyetine dayanarak da Kur'an'ın "muhdes" olduğunu söyler. İshak b. İbrâhim'in "Mec'ûl mahlûk mudur?" sorusuna o, "evet" cevabını verir.

Bunun üzerine İshak b. İbrâhim, "Kur'an mahlûk mudur?" diye sorunca o, "Kur'an mahlûktur demiyorum, ancak o mec'ûldür" der.

Me'mûn, sorgulama sonuçlarının İshak b. İbrâhim tarafından kendisine bildirilmesinden sonra yazdığı dördüncü mektubunda tavrını daha da sertleştirir ve "Kur'an mahlûk değildir" diyenlerin yeniden imtihan edilmesini ve kendi görüşü doğrultusunda fikir beyan etmeyenlerin kendisine gönderilmesini emreder.

Me'mûn'un isteği üzerine İshak b. İbrâhim tarafından yeniden imtihan edilenlerin arasında ünlü fıkıh alimi Ahmed b. Hanbel de vardı. Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu reddettikleri için zincirlenerek Tarsus'a, halifenin huzuruna doğru yola çıkarılırlar. Bu grup Rakka'ya ulaştığında Me'mûn'un ölüm haberi gelir ve Rakka Valisi Anbese b. İshak onları Bağdat'a geri gönderir. Böylece Me'mûn'un başlatmış olduğu âlimleri sorgulama ve cezalandırma dönemi onun ölümüyle geçici olarak son bulur. Ancak Me'mûn vasiyetnâmesinde, veliaht olarak tayin ettiği kardeşi Mu'tasım'dan, Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrinin yerleşmesi için kendisinden sonra da çalışılmasını istemektedir.[51]

Bu dönem halifelerinin zındıklara karşı yürüttükleri kovuşturma da dikkat çekicidir. Zındık, İslâm toplumu içinde ortaya çıkan, Sâsânî döneminde düalist (ikici) bir inanç sistemi geliştiren ve yayan Zerdüşt, Mazdek ve özellikle Mani'ye meyleden kişilere verilen isimdi. Zendeka da bu tür görüşlerin temsil edildiği inanç ve fikirlerin adıydı. Zendeka, zaman içerisinde her türlü heretik düşünceyi kapsayan bir kavram haline dönüşmüş, zındık kelimesi de giderek İslâmî

görünüşleri altında gizli birtakım sapık inançlar taşıdığına inanılan kişilere verilen ad halini almıştı.

Zendeka hareketlerinin bir kısmı daha sonra ele alınacağı üzere dinî ideolojilerini gerçekleştirmek amacıyla iktidarı ele geçirmeye yönelik başlatılan isyanlardan oluşuyordu. Bu ihtilâl hareketlerinin çoğu İslâm'ı henüz kabul etmiş, buna bağlı olarak da İslâm öncesi sahip oldukları Mazdekî, Zerdüştî ve Maniheist inançları korumaya devam eden, genellikle İran kökenli kişilerin önderliğinde oluşmuştu. Zındıklar içerisinde entelektüellerin, bürokratların ve bilim insanlarının da bulunması dikkat çekiciydi.

Abbâsîler zındıklarla mücadeleyi de, kendi din anlayışlarının gereği olarak görüyorlardı. Abbâsîler'in ilk döneminde zındıklığı, İslâm'a tehdit, devletin otoritesine ve bütünlüğüne yönelik bir hareket olarak algıladıklarından, hilâfet merkezi, bunlara karşı sistemli bir mücadele yürütmüş ve hiçbir müsamaha göstermemiştir. Zındıkların bir kısmı yargılanıp ölüme mahkûm edilmiştir. Zaman zaman ise siyasî iktidarın, otoritesi için tehlikeli gördüğü kişileri bertaraf etmek amacıyla "zındıklık" enstrümanını kullandığı da görülmektedir.

Zındıklara karşı yürütülen mücadele, Halife Mansûr ile başlamış, Halife Muhammed el-Mehdî (158-169/775-785) zamanında kuvvetlenmiş, Mûsâ el-Hâdî (169-170/785-786) ve Hârûnürreşîd (170-193/786-809) tarafından da devam ettirilmiştir.

Zındıkların kovuşturulmasını bir devlet politikası haline getiren Mehdî, "Dîvânü'z-zenâdıka" adlı bir kurum kurmuştur. Dîvânü'z-zenâdıka'nın görevi, zındıkların tespit edilmesi, kovuşturulması ve

faaliyetlerinin engellenmesiydi. Aynı zamanda Mehdî bilginlerden zındıklara karşı reddiyeler yazmalarını da istemişti.

Zındıklara karşı seferler düzenleyen Mehdî, 163 (779) yılında Bizans'a yaptığı seferde, muhtesip Abdülcabbâr'ı o bölgedeki zındıkları tutuklamakla görevlendirmişti. Tutuklananlar halifenin huzuruna çıkartılmış, bir kısmı ölüm cezasına çarptırılmış, kitapları da bıçaklarla paramparça edilmişti.

Halife Mehdî'nin yerine geçen oğlu Hâdî, babasının zındıklara yönelik politikasını şiddetle sürdürmüştü. Hâdî, yürüttüğü geniş çaplı zendeka harekâtı esnasında pek çok zındığı tutuklayıp idam ettirmişti.

Hâdî'nin yerini alan kardeşi Hârûnürreşîd döneminde de zındıklara yönelik baskılar devam etmiştir. Hârûnürreşîd, tahta çıkışı dolayısıyla ilân ettiği genel aftan özellikle hapisteki zındıkları faydalandırmamıştır.

Halife Me'mûn da (198-218/813-833) Mu'tezile mezhebine karşı çıkanları yargılamak için kurduğu mihneyi, zındıkları sorgulamak için de kullanmıştır.[52]

Bu dönemde zimmî olarak kabul edilen yahudi, hıristiyan, Mecûsî (Zerdüştî), Hindu, Budist ve Sâbiîler'e yönelik muamele ise, genel olarak daha önce belirlenen hukukî çerçeveyle sınırlanmıştı. Zimmîler, devlete cizye verme karşılığında koruma altına alınıyor, dinî inançlarının gereğini serbestçe yerine getirip mülkiyet edinebiliyordu. Ancak zimmîlere yönelik din politikası zaman zaman halifeye göre değişiklik gösterebiliyordu. Meselâ Hârûnürreşîd'in 191 (806) yılında sınır bölgelerindeki kiliselerin yıkılmasını ve zimmîlerin Dârüsselâm (Kudüs) şehrinde, onları müslümanlardan ayırt eden kıyafet giymelerini ve (attan)

başka binitlere binmelerini emrettiği rivayet edilir.[53] Bu emrin Bizanslılar'ın sınır şehirlerine saldırılarına ve bazı yerleri ele geçirmelerine tepki olarak verildiği söylenir.

7. Yönetime Karşı Ayaklanmalar

Abbâsî yönetimi başlangıcından itibaren, politikalarını onaylamayan kişi ve grupların etkin muhalefeti ile karşı karşıya kaldı.

Abbâsîler'e karşı ilk muhalefet Emevîler'e karşı yürüttükleri yok etme politikasına tepki olarak Suriye ve Cezîre'deki Araplar'dan geldi. Abbâsî hilâfetini tanımadıklarını ifade eden Emevî taraftarı bir grup, Kınnesrîn yöresinde Ebü'l-Verd liderliğinde toplanarak isyan etti. Grup, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın akrabalarından Ebû Muhammed es-Süfyânî'yi halife adayı göstererek direnişe geçse de isyan Abbâsî orduları tarafından 134'te (751) bastırıldı.

Bu dönemde Horasan yöresinde de devlete karşı ciddi bir muhalefetin varlığı dikkat çeker. Horasan'ın otonom bir bölge olarak yönetimi, devrime destek veren İranlılar'ın çok önem verdikleri bir hususu. Oysa beklentilerinin tam aksine son derece merkeziyetçi ve halifenin otoritesinin mutlak olduğu bir yapılanma kurulmuştu. Bu merkeziyetçi yapılanma, hem devrime destek veren Horasanlılar üzerinde olumsuz etki oluşturmuş hem de Horasanlılar arasında birliği bozmaya başlamıştı. Irak'a yerleşen Horasanlılar bu yönetim tarzını kabul ederken, diğerleri devrime katkı sunmalarının asıl amacı olan otonom bir bölge vaadinden vazgeçmeyi reddetmiş, bu amaç doğrultusunda propagandalarına devam etmişlerdi. Ebû Müslim'in öldürülmesi ile Horasanlılar arasında artan muhalefet Ebû

Müslim taraftarları tarafından isyana dönüştürülmüştü. Horasanlılar'ın bu muhalefetindeki diğer bir sebep de, İslâm öncesi sahip oldukları Mazdekî, Zerdüştî ve Maniheist inançlarını yeniden canlandırma isteğiydi.

İlk baş kaldırı Nîşâbur'un köylerinden, dihkan (yerel yönetici) sınıfından bir Mecûsî olan Sunbaz tarafından başlatılmıştır. Ebû Müslim'in ölümünden iki ay sonra başlayan bu isyanın sebepleri arasında, Ebû Müslim'in intikamını alma, Eski İran dinlerini yeniden canlandırma, Araplar'ı ülkelerinden kovma ve Kâbe'yi yağmalama istekleri yatmaktadır. Sunbaz'ın İslâm karşıtı söylemi yörede çok sayıda taraftar bulmuş, ancak Mansûr'un gönderdiği ordular karşısında bozguna uğramışlardır. Sunbaz kaçarken yolda öldürülmüştür (Zilhicce 137 / Mayıs 755).

Diğer bir isyan da İshak et-Türkî'nin Mâverâünnehir bölgesinde 137 (755) yılının son aylarında başlattığı ayaklanmadır. İshak'ın isyanında rol oynayan faktörler, Ebû Müslim'in intikamını alma, Mecûsîliğin yeniden canlandırılması ve adalet ve eşitliğin kurulması olarak sıralanmaktadır. Ebû Müslim'in ölmediğini, Rey dağlarında yaşadığını ve uygun vakitte döneceğini yandaşlarına telkin eden İshak, 140 (757) yılının başlarında isyanın bastırılmasıyla öldürüldü.

Bu dönemde Horasan yöresinde meydana gelen ve Araplar'a karşı protesto niteliği taşıyan diğer bir ayaklanma da Horasan'ın bir şehri olan Bazegis'te yerel bir dihkan olduğu sanılan Üstâzsîs tarafından başlatıldı (150/767). Eski bir Zerdüştî olan Üstâzsîs'in peygamberlik iddiasıyla Bazegis'te başlayan isyanına, yörenin birçok köyünden taraftarların katıldığı söylenir. Büyük bir hızla Herat ve Sîstan'a yayılan isyana Sîstan Hâricîleri de destek vermişti.

Halifenin iki yıl kadar göndermiş olduğu ordulara karşı direnme gösteren Üstâzsîs sonuçta yenilgiye uğramış, Bazegis dağlarında ele geçirilerek Bağdat'a gönderilmiş ve Halife Mansûr'un emriyle öldürülmüştü (151/768).

Halife Mansûr'un bizzat yaşamını da tehdit eden diğer bir isyan, mezhepler tarihçileri tarafından "gulât" (aşırı) mezheplerden biri olarak kabul edilen Râvendiye'den geldi. Ruh göçüne inanan Râvendiye, halifeye tanrısal güç atfediyordu. 141 (758) yılında başşehir Hâşimiye'ye gelen Râvendiye mezhebinden bir grup, Mansûr'un şiddetli tepkisi ile karşılaşır. Halife, 600 kişilik gruptan 200 kadarını hapseder. Arkadaşlarını hapisten kurtaran grup, sayıca az olmakla birlikte cesurca davranarak şehirde şiddet yaratır. Halifenin ölüm ile burun buruna geldiği bu isyan bastırılırken grubun tamamı öldürülür.

Dönemin dikkat çeken diğer bir ayaklanması ise Mehdî dönenimde meydana gelir. Mukanna' (Peçeli Adam) diye bilinen Belhli, önce peygamberlik daha sonra da ilâhlık iddiasında bulunan, Ebû Müslim'den sonra kutsal ruhun en son kendisine hulûl ettiğini ileri süren bir kişidir. İddiasına göre Allah sırayla bütün peygamberlerin vücudunda görünmüş, onlardan Ebû Müslim'e, ondan da kendisine geçmişti. Mukanna'ın, Mazdekî düşüncelerini yayarak, İslâm'ın yasakladığı her şeyi kendi taraftarlarına helâl kıldığı ve ibadetleri kaldırdığı ileri sürülür. Horasan ve Mâverâünnehir yöresinde bir hayli taraftar edinen Mukanna'ın 159 (775) yılında başlayan baş kaldırısı devleti uzun süre meşgul eder. Bulunduğu kalede Abbâsî orduları tarafından kuşatılan Mukanna' kaçma şansı olmadığını anlayınca intihar eder (163/779).

Dinî açıdan muhalefetinin yanı sıra işgalci olarak da gördüğü Araplar'a karşı isyan başlatan Bâbek de, devletin otoritesi için ciddi bir tehlike oluşturmuştu. Bâbek, 201'de (816) Azerbaycan bölgesi Bez'de, mezhep tarihçileri tarafından bâtınî bir mezhep olarak nitelendirilen Hürremiyye'nin reisi Câvidan'ın ruhunun kendisine intikal ettiğini iddia etmiş ve bu grubun lideri olarak devlete baş kaldırmıştı. Müslüman Araplar'ın yöre topraklarını işgaline ve bu toprakların önemli bir kısmını ellerinde bulundurmasına duyulan öfke sebebiyle yöre halkı isyana yoğun destek verdi. Bâbek isyanı, Me'mûn'un isyanı bastırmak için gönderdiği güçler etkili olamayınca, bölgeyi tehdit eden bir unsur haline gelmiştir. Me'mûn'un 218'de (833) Bizans seferi esnasında Tarsus'ta hastalanması üzerine, kardeşi Mu'tasım'a yaptığı vasiyette, ondan Bâbek meselesiyle yakından ilgilenmesini istemesi de isyanın önemini ortaya koymaktadır. Mu'tasım halife olunca Bâbek ile olan mücadeleye devam etmiştir.

İktidarın kendi hakları olduğuna inanan Alioğulları da, Mansûr döneminde Abbâsîler'e karşı mücadeleye girişirler. Alioğulları'ndan Hasan'ın soyundan gelen ve en-Nefsüzzekiyye (saf ruh) lakabıyla anılan Muhammed b. Abdullah (ö. 145/762) ve kardeşi İbrâhim (ö. 146/763), uzun bir hazırlık safhasından sonra 145 (762) yılında kendi hakları olduğuna inandıkları iktidarı ele geçirmek için isyan etmişlerdi. Muhammed ve İbrâhim, Mansûr'un gönderdiği birlikler tarafından yenilgiye uğratılarak öldürülmüştür.

Halife Hâdî döneminde, Medine'de Zilkade 169'da (Mayıs 786) ayaklanan Alioğulları'ndan Hüseyin b. Ali, çok az destek alınca on bir gün sonra Mekke'ye gider ve orada bulunan köleleri hürriyet vaadiyle etrafında

toplamaya çalışır ancak başarılı olamaz. Hâdî'nin göndermiş olduğu ordularla Fah'ta mücadele eden Hüseyin şehid edilir (8 Zilhicce / 11 Haziran). Bu savaşta yer alan, fakat kaçarak kurtulan Alioğulları'ndan İdrîs b. Abdullah, Kuzey Afrika'ya kaçar. Orada Berberîler'in desteği ile İdrîsîler (172-375/789-985) diye adlandırılan, bölgenin müslüman yöneticiye sahip ilk bağımsız devletinin kurucusu olur. Deylem'e kaçan Yahyâ b. Abdullah ise daha sonra burada Hârûnürreşîd döneminde isyan etse de halifenin kendisine gönderdiği emanı kabul etmek zorunda kalır. Yahyâ Bağdat'a getirilerek hapsedilir ve hapiste ölür.

Alioğulları Me'mûn döneminde de, iki kardeş arasındaki mücadeleden devletin zayıf düşüşünden ve merkezî otorite boşluğundan istifade ederek yeniden iktidar mücadelesine giriştiler. Bu doğrultuda meydana gelen ayaklanmaların en önemlileri Muhammed b. İbrâhim ve Muhammed b. Ca'fer'in isyanlarıdır. İki isyan da devletin güçleri tarafından bastırılmıştır.

Abbâsîler döneminde Hâricîler olarak adlandırılan dinî fırkaya mensup kişilerin ayaklanmaları da önem arzeder. Hâricîler'e göre bütün inananlar birbirine eşittir ve imamlık (devletin yönetimi) sosyal ve etnik orijinine bakılmaksızın herkese açık olmalıdır. Bu açıdan Emevî yönetimini meşrû görmeyen Hâricîler, Abbâsîler'i de iktidarı zorla ele alan kişiler olarak değerlendirmekteydi. Her yerde devlete vergi ödemeyi reddeden Hâricîler, bu görüşleri sebebiyle zaman zaman iktidara karşı isyan etti.

Hâricîler'in Cezîre, Uman, Yemen, Bahreyn-Yemâme, Horasan-Sicistan ve Kuzey Afrika bölgelerindeki ayaklanmaları dikkat çeker. Kuzey Afrika'ya Basra'dan giden Hâricî mülteciler, Hâricîliğin İbâzıyye

ve Sufriyye akîdelerini Kuzey Afrika'daki Berberî topluluklarına yaydılar. Basra'daki İmam Ebû Ubeyde'nin onayıyla imamlığa getirilen Ebü'l-Hattâb liderliğinde isyan eden İbâzîler, Trablus ve Kayrevan'ı ele geçirdiler. Ebü'l-Hattâb İran asıllı Abdurrahman b. Rüstem'i (ö. 171/787) Kayrevan'a vali tayin ederek kendisi Trablus'a döndü ve burayı kendisine başşehir edindi. Ebü'l-Hattâb'ın Abbâsî ordusu tarafından yenilgiye uğratılması ve öldürülmesi üzerine Hâricîler Kayrevan'dan da çekilmek zorunda kaldılar. Abdurrahman b. Rüstem, Hâricî-İbâzî ordusundan geri kalanlarla birlikte batıya kaçarak Tâhert'te bağımsız Rüstemî Beyliği'ni kurdu (160-296/777-909). Yine bu tarihlerde Sicilmâse'de Hâricî-Sufrî Midrârîler bağımsız beyliklerini kurdular (155-365/772-976).

Üçüncü Bölüm

SÂMERRÂ DÖNEMİ
(221-279/836-892)

Halife Me'mûn'un ölümünden sonra iktidara gelen Mu'tasım'la birlikte Abbâsî tarihinde "Sâmerrâ dönemi" olarak adlandırılan yeni bir dönem başlar. Döneme adını veren ve altmış yıl kadar başşehir olan Sâmerrâ, Halife Mu'tasım'ın kurduğu bir şehirdir.

Türk Nüfuzu

Me'mûn iktidarının son yıllarında, siyasî tecrübe ve askerî yetenekleriyle öne çıkan Türkler'i ordusunda görevlendirerek Mu'tasım'ın maiyetine vermişti. Sâmerrâ döneminin ilk halifesi Mu'tasım (218-227/833-842), Türk birliklerinin desteği ile halife olduktan sonra yerli Arap ve mevâlî İran unsuru yerine otoritesini Türkler'e dayandırmayı tercih etti. Türkler'i, Fergana, Üsrûşene ve Semerkant gibi yerlerden getirten Mu'tasım, muhafız kıtalarını onlardan kurduğu gibi devletteki önemli görevleri de Türkler'e verdi. Mu'tasım Türk ülkelerinden gelen veya getirtilenlerin yanı sıra Irak'ta, özellikle de Bağdat'ta bulunan Türkler'i de etrafına topladı. Meşhur Aşnas, Vasîf ve İnak gibi kumandanlar bu Türkler'e örnek olarak verilebilir.

Mu'tasım, Türkler'den oluşturduğu yeni orduya Bağdat'ta toprak sağlamanın ve ekonomik imkânlar

bahşetmenin mümkün olmadığını görünce Bağdat'ı temelli bırakarak yeni elitleri ile beraber yeni bir şehir kurmaya karar verdi. Tüccarların yerleştiği ve toprakların sahipli olduğu Bağdat yerine, sahipsiz Sâmerrâ toprakları daha çekici bir durumdaydı. Ayrıca Türkler'in Bağdat'taki varlığının zaman zaman çatışmalara sebebiyet vermesi, hassa birliklerini meydana getiren Türkler'le Bağdat halkının bir arada yaşamasını imkânsız hale getirmişti. Sonuç olarak Sâmerrâ'yı kuran Mu'tasım, Türk askerleriyle birlikte hilâfet merkezini de oraya nakletmişti. Şehrin en güzel yerlerini Türkler'e ayıran ve onların diğer unsurlarla karışmamasına özen gösteren halife, Afşin, Aşnas, Hâkān Urtûc, Vasîf ve İnak gibi Türk kumandanlarına araziler tahsis edip, onların maiyetleri ile beraber oralara yerleşmelerini sağlamıştı. Türk birlikleri kendi kışlalarını, çarşılarını ve sosyal tesislerini bizzat kendileri inşa ediyorlardı.

Abbâsî tarihinde "Sâmerrâ dönemi" (221-279/836-892) diye bilinen bu devrede Türkler devlette yalnız askerî alanda değil, siyasî ve idarî alanlarda da etkili olmuşlardı. Ordunun yeni liderleri, Mu'tasım döneminden itibaren önemli vilâyetlere yönetici oldular.

Mu'tasım'dan sonra hilâfete gelen oğlu Vâsik da (227-232/842-847), babası gibi Türkler'i destekleyerek onların devlet idaresindeki nüfuzlarının artmasına yardımcı olmuştur. Onun hilâfetinde Türkler, askerî alandaki etkilerini idarî alana da kaydırmışlar, valilik ve merkezdeki bazı idarî makamlarda görevler yapmışlardır. Bir veliaht bırakmayan Vâsik'tan sonra, içlerinde Türkler'in de bulunduğu bürokratlar, kardeşi Ca'fer'i hilâfet için uygun görmüş ve Ca'fer, Mütevekkil-Alellah (232-247/847-861) unvanını alarak göreve başlamıştır.

Halife olmasında Türkler büyük rol oynamasına rağmen Mütevekkil, koşulsuz bir güven beslemediği Türk unsurundan çekinmiştir. İmparatorluk genelindeki Türk etkinliğini kırmak için belirlediği ilk hedef, halifeden sonra en kudretli kişi olan İnak'tı. Halife ordularının başkumandanı, bazı bölgelerin valisi ve hâciplik görevlerini yürüten İnak, halifenin emri ile katledildi. İnak'ın öldürülmesinden sonra Türkler'i etkisizleştirme faaliyetleri kapsamında Mütevekkil, Türkler'i muhafız birliklerinden uzaklaştırmaya, onların yerine Arap ve diğer unsurlardan birlikler oluşturmaya başladı. Türk etkinliğini kırma politikası, Türkler'in Mütevekkil'in üzerindeki baskısını arttırmasına sebep olmuştur. Halifenin Sâmerrâ'dan ayrılıp Dımaşk'a gitmesi Türkler'i endişeye düşürünce, halife Sâmerrâ'ya dönmek zorunda kalmış ve Mahuza denilen yerde oturmaya karar vermiştir. Devlet dairelerini oraya naklederek, buraya Ca'feriye adını veren Mütevekkil ile Türkler arasındaki ihtilâf daha da büyüyünce, halife Türkler tarafından katledildi. Mütevekkil'in katli, İslâm tarihinde hassa birlikleri tarafından bir halifeye karşı işlenen ilk cinayet olarak kabul edilmektedir. Bu olay Türkler'in Abbâsî Devleti'nde iktidarı tamamen ellerine geçirdiklerini ve karşılarında hiçbir kuvvetin bulunmadığını göstermektedir.

Türkler, siyasî iktidarı Müntasır-Billâh (247-248/861-862) ve Müstaîn-Billâh (248-252/862-866) devrinde de ellerinde tutmuştur. Öte yandan, Türkler'in halifelere karşı tutumları halkı yer yer isyan noktasına getirmiştir. Nitekim 249'da (863) Bağdat halkı, Halife Müstaîn'e isyan etmiş, ayrıca yine aynı yıl Sâmerrâ'da Türkler'i hedef alan bir isyan patlak vermiştir. Sâmerrâ'daki isyancıların ele geçirdikleri Türkler

öldürmeleri üzerine Boğa es-Sagīr, Vasîf ve Otamış karşı harekete geçerek isyancıları dağıtmıştır.

İktidar hırsı sebebiyle Türkler de kendi içlerinde mücadele içindeydiler. Bazı Türk kumandanları aralarında birleşerek Vezir Otamış ve kâtibi Şücâ' b. Kāsım'ı öldürdüler. Vasîf ile Boğa da kendilerini yok etmek isteyen Bâgir et-Türkî'yi katletti. Bâgir'in öldürülmesiyle şiddetlenen olaylar sebebiyle halife ve iki kumandanı Vasîf ve Boğa gizlice Sâmerrâ'yı terkederek Bağdat'a gittiler. Halifenin Sâmerrâ'ya dönmesini isteyen askerî birliklerin bu isteği, halife tarafından kabul görmedi. Kendileri için kurulmuş olan Sâmerrâ'nın terkedilişinin siyasî ve ekonomik güçlerinin zayıflamasına sebep olacağını gören Sâmerrâ'daki Türkler, Müstaîn'e karşı halife olarak Mu'tez-Billâh'a (252-255/866-869) biat ettiler. Abbâsî Devleti'nde aynı anda iki halifenin ortaya çıkışı, iç savaşın başlamasına sebep olmuştu. Türkler'in iki tarafta da yer aldığı Müstaîn ve Mu'tez arasındaki hilâfet mücadelesi bir yıla yakın bir süreden sonra Müstaîn'in hilâfetten çekilmesiyle sonuçlandı. Mu'tez tek başına iktidar oldu.

Türkler'e karşı olmasına rağmen Mu'tez, Türkler'in isteklerine boyun eğmek zorunda kaldı. Vasîf ile Boğa'nın Sâmerrâ'ya dönmelerine izin vererek onlara eski görevlerini iade etti. Ancak Sâmerrâ'da Türk kumandanları birliklerinin üzerindeki hâkimiyeti kaybetmeye başladılar. Çıkan bir isyan neticesinde Vasîf katledilirken, Boğa halifenin emriyle öldürüldü. Yaşananlar sonrasında Mu'tez'e karşı tavır alan Türk askerleri, maaşlarının ödenmemesini bahane ederek halifenin sarayını kuşattılar. İsyancılar eziyet ettikleri halifeyi çekilmeye mecbur bıraktılar. Mu'tez birkaç gün hapiste kaldıktan sonra öldü. Halife Mu'tez

dönemi Türkler'in siyasî nüfuzunun en etkili olduğu, buna karşılık Türkler'e karşı güçlerin de toparlandıkları bir dönem kabul edilir.

Mu'tez'den sonra halife olan Mühtedî-Billâh (255-256/869-870) döneminde de halife, Türk kumandanlarının arzularına boyun eğmek zorunda kalıyordu. Mühtedî, Türkler'in devlet idaresine müdahalesini önlemek için çalıştıysa da bu yolda hayatını kaybetti.

Mühtedî'nin ölümüyle yerine halife olan Mu'temid-Alellah (256-279/870-892) döneminde merkezdeki karışıklıklar sona erdi. Öte yandan, bu karışıklıklar merkezî otoriteyi zayıflatmış, bu sebeple vilâyetlerdeki huzursuzluklar artmıştır.

Din Politikası

Sâmerrâ döneminde Mu'tezile yanlısı dinî bir politika güden Mu'tasım ve Vâsik, "Kur'an'ın mahlûk olduğu" konusundaki inançlarını Me'mûn gibi zorla benimsetmeye çalışmıştı. Mu'tasım'ın kadısı Ahmed b. Ebû Duâd, bu dönemde Mu'tezilî düşünceyi etkin kılmak için çok yönlü bir çabanın içerisinde olmuştu. Ahmed b. Hanbel'e Me'mûn döneminde uygulanan baskı, Mu'tasım döneminde daha da artmış, kendisi bir müddet hapiste tutulmuş, halifenin huzurunda konu ile ilgili imtihan edilmesine rağmen hiçbir zaman görüşünden vazgeçmemişti. Halkın tepkisinden çekinen Mu'tasım, ona yapılan işkenceyi daha fazla sürdüremeyerek sonunda onu serbest bırakmıştı. Hilâfeti döneminde birçok hadis ve fıkıh âlimini sorgulayan ve işkence eden halife, yönetiminin sonuna doğru halkın tepkisi yüzünden bu konudaki uygulamalarını azaltmıştır.

Halife Vâsik'ın da Mu'tezile'yi desteklemek konusunda babası Mu'tasım'ın yolunu tuttuğu ve dinî

görüşlerini halka kabul ettirmek hususunda çok katı davrandığı ifade edilir. O, sorgulamalarını zaman zaman baskı ve şiddete dönüştürmüş, bu görüşü benimsemeyen birçok ilim adamını öldürtmekten çekinmemişti.

Mütevekkil-Alellah'ın halifeliğiyle birlikte, Me'mûn'un başlattığı ve Mu'tasım ile Vâsik'ın devam ettirdiği Mu'tezilî din politikası hemen sonlandırılmış ve Mütevekkil sonrasındaki hiçbir halife de Mu'tezilî siyasete dönmemiştir. Mütevekkil, halku'l-Kur'ân meselesine inanmayı ve geleneksel iman esasları konusunda her türlü tartışmayı yasakladı. Bu sebeple Mu'tezile'nin savunduğu kelâm teorisi yargılanır hale geldi. Mütevekkil döneminde Hz. Muhammed'in sünnetinin yaygınlaştırılması, sünneti ön planda tutan bilginlerin desteklenmesi ve dinî konularda hadis rivayetlerine önem verilmesi politika haline getirildi. Yahudi ve hıristiyanlara karşı ayırımcı bir politika geliştiren Mütevekkil, onların müslümanlardan farklı kıyafetler giymelerini emretmiş, Bağdat'ta yeni yapılan havra ve kiliseleri de yıktırmıştı.[1]

Baş Kaldırılar

Sâmerrâ döneminde gerçekleşen baş kaldırıların devlet için büyük tehlike oluşturanlarını şöyle sıralayabiliriz: Me'mûn döneminde bastırılamayan Bâbek İsyanı, Mu'tasım döneminde bastırılabilmiştir. Afşin'in 223'te (838) yakaladığı Bâbek, Sâmerrâ'ya getirilerek halifenin huzurunda idam edilmiştir.

Yine bu dönemde Taberistan Valisi Mâzyâr b. Kārin'in isyanı dikkat çeker. Müslümanların yöreye gelişinden önce Taberistan bölgesinin yönetimini sürdüren Kārinîler ailesi, müslümanların yöreye hâkimi-

yetinden sonra da konumlarını korumuş, ancak zaman zaman halifelere karşı isyan çıkarmışlardı. Mu'tasım döneminde yörede gücünü arttıran Mâzyâr'ın bu konumu, Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir'i rahatsız etmiş ve o, halifeyi Mâzyâr aleyhine kışkırtmaya başlamıştı. Halifenin de kendi aleyhine döndüğünü hisseden Mâzyâr, 224'te (839) isyan etmiş, fakat Mu'tasım tarafından desteklenen Tâhirî kuvvetleri karşısında yenik düşmüştür. Bu baş kaldırının ana sebebi olarak, Mâzyâr'ın Arap hâkimiyetinden kurtulma isteği gösterilir. Sâmerrâ'ya getirilerek 5 Zilkade 225'te (6 Eylül 840) sorgulanan Mâzyâr, İslâm'dan dönme ile de suçlanarak öldürülmüştür.

Sâmerrâ döneminde hilâfeti zor durumda bırakan önemli bir tehlike de Zencîler'den gelmişti. İsyanı başlatan Zencîler, arazileri ıslah etmek için Güney Irak'a getirilen Doğu Afrika kökenli kölelerdi ve çok ağır şartlar altında çalıştırılmaktaydı. Bu zenci kölelerin hürriyete kavuşma ve ağır koşullardan kurtulma arzusu, Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden Arap asıllı Ali b. Muhammed'in iktidarı ele geçirme isteğiyle birleşerek isyana dönüşmüştür. Ali b. Muhammed'in önderliğinde Ramazan 255'te (Eylül 869) başlayan isyan çok hızlı bir şekilde ilerledi. Güney Irak'ın ve Güneybatı İran'ın önemli bölgelerinin kontrolünü ele geçiren Zencîler, Basra'yı yağmalayarak Vâsıt'ı ele geçirdi. İsyana katılan Zencîler, ağır doğa koşullarına alışkın oluşları ve çevredeki bedevîlerle kurmuş oldukları iyi ilişkiler sebebiyle, Abbâsîler'in göndermiş olduğu orduları birçok defa yenilgiye uğrattılar. Bataklığın ortasında "Muhtâra" adlı bir başşehir kurarak isyanı buradan yönlendirmeye başlayan Zencîler, devlet adına kurumsallaşmanın göstergesi olarak da

kendi adlarına para bastırmış, hutbe okutmuş, vergi toplamış, ellerinde bulundurdukları şehirlere vali ve kadılar atamaya başlamışlardı. Hâkimiyet alanlarını da Bağdat'a oldukça yakın bir mesafeye kadar genişletmişlerdi. Halife Mu'temid'in (256-279/870-892) kardeşi ve etkin yönetici Muvaffak'ın üç yıllık mücadelesi sonucunda, Zencîler'in ele geçirdikleri yerlerden uzaklaştırılmasıyla isyan kontrol altına alındı. Safer 270'te (Ağustos 883) Zenciler'in lideri Ali b. Muhammed'in öldürülmesiyle sona erdirilen isyan, Abbâsîler'in hem siyasî hem de ekonomik açıdan yıpranmasına sebep olmuştu. Bölgedeki ticaret yollarının uzun süre isyancılar tarafından kapatılması, tüccar ve zanaatkâr sınıfının fakirleşmesine sebep olmuş ve bu durum yeni sosyal problemleri besleyen bir unsur haline dönüşmüştü.[2]

Mütevekkil'in öldürülmesiyle Sâmerrâ'da başlayan kaos, Sâmerrâ döneminin son halifesi Mu'temid tarafından sona erdirilmiş, fakat kaosun merkezî otoriteyi zayıflatmasıyla vilâyetlerdeki huzursuzluk artmıştır. Zayıf merkezî otoriteyi fırsat bilen Saffârîler'in (247-393/861-1003) lideri Ya'kûb b. Leys, 259'da (873) Nîşâbur'u ele geçirerek Me'mûn döneminde yarı otonom bir devlet kuran Tâhirîler'in (205-259/821-873) iktidarına son verdi ve gücünü Horasan bölgesine kadar yaydı. Saffârîler'in güçlü hale gelmesi halifeler tarafından tanınmalarıyla sonuçlandı.

Mısır'da ise Vali Ahmed b. Tolun (ö. 270/884) halifeleri tanımasına ve merkeze ödemeler yapmaya devam etmesine rağmen kendi otoritesini kurdu. Suriye'yi de kontrolü altına almayı başaran Tolunoğulları da (254-292/868-905) Saffârîler gibi merkez tarafından tanınmıştır.

Sâmerrâ dönemi, Halife Mu'temid'in ölümüyle birlikte hilâfete gelen Muvaffak'ın oğlu Mu'tazıd'la (279-289/892-902) sona erdi. Mu'tazıd hilâfet merkezini, Türkler için kurulmuş olan Sâmerrâ'dan yeniden Bağdat'a nakletmiştir. Böylece Abbâsî Devleti'nde siyasî sahada son derece güçlü olan Türk hâkimiyeti de sona ermiş oldu.[3]

Dördüncü Bölüm

ABBÂSÎ HİLÂFETİ VE KARMATÎLER

Sâmerrâ döneminin son halifesi Mu'temid'in ölümüyle iktidara gelen ve Bağdat'ı yeniden başşehir yapan halife Mu'tazıd, atılgan, gözü pek ve cesur biri olarak tanınırdı. Mu'tazıd'ın kişilik özellikleri arasında, önüne çıkan meseleleri hızla kavrayarak anında çözüme ulaştırmak ve karar verdiği konularda engelleri yok etmek de yer alır. Yönetimi devraldığında merkezî otorite oldukça zayıflamış ve devlet hazinesi neredeyse boşalmıştı. Doğu ve Kuzey İran'ı, Suriye'yi ve Mısır'ı kendi idarecilerine bırakan Mu'tazıd, Irak, Cezîre, Bizans sınırları ile Batı İran'ı, Fars ve İsfahan'ı içeren bölgeyi kendi kontrolünde tuttu. Tolunoğullarıyla ve Saffârî lideri Amr b. Leys ile iyi ilişkilerini geliştirdi. Amr b. Leys'i 285'te (898) Mâverâünnehir valiliğine atadı. Sâmânoğulları'nın (204-395/819-1005) hâkim olduğu bu bölgede, gücü tamamıyla elde etmek isteyen Amr b. Leys'in, Sâmânoğulları'ndan İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî tarafından 289 (902) yılında öldürülmesiyle birlikte Halife Mu'tazıd, İsmâil b. Ahmed'i Horasan valisi tayin etti.

Ekonomik durumu ıslah etmek de Halife Mu'tazıd'ın öncelikleri arasındaydı. Veziri Ubeydullah b. Süleyman ve vezirin atadığı malî danışmanı Ahmed

b. Furât, gelirleri arttırmayı belli ölçüde başardılar. Ancak eyaletlerde bulunan askerî liderlerin kendi bölgelerindeki malî kontrolü ellerinde bulundurmak istemeleri, yine tüccar ve büyük toprak sahibi kişilerin kendi imtiyazlarını ön planda tutma arzusu, devletin gelirlerini çoğaltma noktasında sorunlar çıkardı.

Halife Mu'tazıd, hem siyasî hem de ekonomik atılımlar gerçekleştirirken, Abbâsî rejimini yıllarca tehdit eden en tehlikeli isyan Karmatîler'den geldi. Karmatîler, Şiî-İsmâilî öğretiyi savunan ve İsmâiliyye'nin Irak-Kûfe "Sevâd[1] bölgesindeki başdâîsi Hamdan b. Eş'as'ın" Karmat lakabına nispetle bu adla anılmıştır. Eski kültürleri İslâm ile buluşturan ve bâtınî yorum geleneğini benimseyen bu akımın çıkarttığı isyanın Kûfe Sevâdı'nda önemli başarılar elde edebilmesinin ana sebepleri, Zencî isyanının bölgede oluşturduğu uzun süreli istikrarsızlık ve devletin içinde bulunduğu sosyal buhrandır. Dinî, ekonomik ve sosyal unsurlar içeren bu baş kaldırı, kurulu düzene bir isyandı. Propagandalarını zengin fakir herkesin eşit olacağı söylemi etrafında oluşturan bu hareket, bölge halkı üzerinde son derece etkili oldu. Karmatîler ilk saldırılarını 12 Şevval 287 (10 Ekim 900) tarihinde Cünbülâ'da gerçekleştirmiş, valiye ve halka saldırmış, bir grup insanı da öldürmüşlerdi. Halife Mu'tazıd bir yandan Kûfe Sevâd Karmatîleri ile diğer yandan da Bahreyn civarına gönderilen Karmatî dâîler ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Mu'tazıd, Sevâd bölgesindeki Karmatî isyanlarını tamamen sona erdirmeyi başarmış ve Bahreyn'deki Karmatî lideri Ebû Saîd el-Cennâbî'nin Basra'ya girişini önlemiştir.

Mu'tazıd'ın ölümüyle hilâfete gelen oğlu Müktefî (289-295/902-908), yeniden etkili olan Karmatî isyan-

ları ile mücadele etmiştir. Müktefî, bir taraftan Mısır ve Suriye'de yarı otonom bir devlet kurmuş olan Tolunoğulları hâkimiyetine son vermiş, diğer yandan da Suriye ve Irak bölgesinde etkili olan Karmatî isyanlarını bastırmayı başarmıştı. Ancak bütün Bahreyn bölgesinin kontrolü hâlâ Karmatîler'in elindeydi.

Müktefî'den sonra iktidara gelen kardeşi Muktedir (295-320/908-932) döneminde ise Karmatîler'in Basra ve diğer bölgelerde sürdürdükleri, halkı da hedef alan baskınları, yönetimi son derece zor durumda bırakmıştı. Karmatîler, gönderilen hükümet güçlerini bir bir yeniyordu. 317 (929) yılında Mekke'yi ve Kâbe'yi hedef alan saldırıları kutsal bölgede kan dökülmesine sebep olmuş, ayrıca kendisine gösterilen saygıyı putperestlik olarak nitelendirdikleri Hacerülesved taşını sökerek, merkez edindikleri Ahsâ'ya götürmeleriyle sonuçlanmıştı. Muktedir, aynı zamanda Kuzey Afrika'yı merkez edinmiş ve 296 (909) yılında devlet kurmuş olan Şiî İsmâilî-Fâtımîler'in Mısır'a saldırılarıyla da uğraşmak zorunda olduğundan Karmatîler'e karşı kesin bir zafer elde etmesi mümkün değil idi. Muktedir kendi döneminde, Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmeye yönelik saldırılarına karşı Abbâsî egemenliğini korumayı başardı, ancak Karmatî egemenliğine son veremedi. Karmatîler 317 (929) yılında Mekke'ye yaptıkları baskında aldıkları Hacerülesved'i 339 (950) yılında herhangi bir karşılık beklemeksizin geri verdiler. Karmatîler'in Bahreyn'de kurdukları egemenlik uzun yıllar sonunda, ancak 469 (1076) yılında sona erdirilebildi.

Beşinci Bölüm

EMÎRÜ'L-ÜMERÂLAR DÖNEMİ
(324-447/936-1055)

Halife Mütevekkil'den itibaren birkaçı müstesna Abbâsî halifelerinin otoriteleri iyice zayıflamış, kumandan ve diğer devlet görevlilerinin devlet idaresinde etki ve nüfuzları son derece artmıştı. Merkezî idarede zaafların ortaya çıkmasına sebep olan bu durum, devletin içte ve dışta zayıflaması neticesini de beraberinde getirmişti.

Müktefî'nin ölümü Abbâsî iktidarı için yeni bir bunalım döneminin başlangıcı oldu. Muktedir'in halife olarak atanması üst düzey bürokratlar arasında hararetli tartışmalara sebep olmuş ve yönetimdekileri iki gruba ayırmıştı. Ali b. Furât, Vezir Abbas b. Hasan'ı kolay yönlendirilebilecek ve kontrol edilebilecek birini seçme konusunda ikna etmişti. Hilâfete geldiğinde henüz on üç yaşında olan Muktedir, vezirliğe Abbas'ı ve yardımcılığına da Ali b. Furât'ı getirmişti. Dört ay içerisinde bazı ordu kumandanlarının darbesi sonucu tahttan indirilen Muktedir'in yerine İbnü'l-Mu'tez halife ilân edilmiş ve Vezir Abbas öldürülmüştü. Hassa birliklerinin karşı darbesi ile yeniden makamına döndürülen Muktedir döneminde, öldürülen eski vezir Abbas'ın yerine Ali b. Furât sınırsız yetkilerle vezir olmuştu.

Yeni halifenin göreve gelişi sivil aristokrasi için bir zafer oldu. Ancak askeriye ile ilişkiler başarısız bir şekilde yürütüldü. Yönetimde yer alan iki aile Cerrâhlar ile Furâtlar ve diğer bürokratlar arasında birlik yerine rekabetin söz konusu olması ekonomik krize sebep olmuştu. İlk yüzyılda 100 milyon dirhem civarında olan gelirler Muktedir döneminde 31 milyon dirheme düşmüştü. Ekonomik çöküş, beraberinde birçok krizi getirmiş, askere ücretlerinin geciktirilerek ödenmesi askerî isyanlara sebep olmuştu. Muharrem 317'de (Mart 929) Muktedir geçici olarak tahttan uzaklaştırıldı. Üç yıl sonra kumandan Mûnis'in baş kaldırısı sonrası Bağdat'ı terketmek zorunda kalan Muktedir, bunu takip eden savaşta hayatını kaybetti.

Muktedir'in yerine geçen kardeşi Muhammed (320-322/932-934), "el-Kāhir" unvanı ile halife olunca, daha önce de vezirlik yapmış olan Ebû Ali b. Mukle'yi vezirlik makamına getirdi. Muktedir'e isyan eden kumandan Mûnis ve adamları, askerî gücü ve haracı kontrolleri altında tutmayı ümit etmelerine rağmen Kāhir'in başkalarıyla anlaşma yaptığını duyunca hayal kırıklığına uğradılar. Pozisyonlarının tehdit altında olduğunu görerek Vezir İbn Mukle ile beraber halifeyi azletmeye karar verdiler. Onlardan önce davranan Kāhir'in çabalarıyla, tecrübeli kumandan Mûnis 321'de (933) öldürüldü, İbn Mukle de vezirlikten alındı. Halife aleyhine çalışmaya başlayan İbn Mukle'nin komplosuyla tahttan indirilen Kāhir, önce hapse atıldı, sonra da tahttan feragat etmemekte direnince gözlerine mil çekilerek kör edildi.

Muktedir'in oğullarından Muhammed (322-329/ 934-940), "Râzî" unvanıyla hilâfete getirildi. Râzî başa geçtiğinde, merkezî hükümetin uzak eyaletlerdeki otoritesi

kaybolmuş, bu da siyasî çözülmelere sebep olmuştu: Irak Sevâdı Abbâsîler'in kontrolünden çıkmış, Mısır'da Muhammed b. Tuğç bağımsız İhşîdî hânedanlığını kurmuştu (323-358/935-969). Musul ve Cezîre Hamdânîler'in (292-394/905-1004), Fars bölgesi Büveyhîler'in (320-454/932-1062) elindeydi. Doğu İran ise Deylemli askerlerin kontrolündeydi. Irak'ın güneyinde kendi yönetimini oluşturan Berîdîler de sıkça haracı alıkoyuyorlardı. Bahsi geçen bölgelerin hiçbiri merkeze haraç göndermiyordu.

Halife Râzî, vezirlerin ülkeyi iyi yönetemediklerini, üst düzey kumandanların nüfuzlarını arttırarak devlet işlerine karıştıklarını ve ülke genelindeki kontrolün her geçen gün azaldığını gözlemlemekte ve bu duruma çözüm üretmeye çalışmaktaydı.

1. Emîrü'l-ümerâlığın Kuruluşu ve İlk Yılları

Halife Râzî, merkezdeki otorite zaafını ortadan kaldırmak ve ülkenin daha iyi yönetilmesini sağlamak amacıyla "emîrü'l-ümerâlık" kurumunu oluşturdu.

Emîrü'l-ümerâlık, vezirlik, hâciplik ve valiliğe benzer bir kurumdu. Halife Râzî, hilâfete gelmesinden iki yıl sonra 324'te (936), Basra ve Vâsıt valisi Türk asıllı Muhammed b. Râik el-Hazarî'yi Bağdat'a çağırarak emîrü'l-ümerâ tayin etti. Ordunun başkumandanlığı, Dîvânü'l-harâc ve Dîvânü'l-berîd teşkilâtının idaresi; vezir, vali ve yüksek dereceli memurların tayini gibi çok geniş yetkiler verilen emîrü'l-ümerâ, protokolde halifeden sonra geliyordu. Hutbelerde halifeden sonra ismi okutulan emîrü'l-ümerâ, Bağdat'ta para bastırma hakkına dahi sahipti. Hutbe ve paranın halifelik alâmetlerinden olduğu düşünüldüğünde emîrü'l-ümerânın halifenin bütün yürütme yetkilerini devraldığı söylenebilir. Bu görevle birlikte vilâyetlerin

yönetiminde veya divanla ilgili işlerde herhangi bir rolü kalmayan vezirin nüfuzu ortadan kalktı. Muhammed b. Râik ve kâtibi bütün devlet işlerinin yönetimini üstlenmişlerdi. Devletin gelirleri onların hazinelerinde toplanıyor ve harcamaları öngördükleri şekilde yapıyorlardı. Muhammed b. Râik'in askerî gücü, en önemli liderleri Beckem ve Tüzün olan Türk grubuna dayanıyordu.

Geniş yetkileri haiz emîrü'l-ümerâlık makamı, devlet adamlarının rekabetine yol açmış, dolayısıyla iç karışıklıklar meydana gelmişti. Muhammed b. Râik'in maiyetindeki kumandanlardan Beckem et-Türkî, halife üzerinde baskı oluşturarak iki yıl sonra Muhammed b. Râik'i görevden uzaklaştırıp kendisini bu makama tayin ettirdi. Beckem, Râzî'nin ölümünden sonra Müttakī (329-333/940-944) unvanıyla hilâfete getirilen İbrâhim döneminde de etkinliğini sürdürdü. Ancak yönetime karşı oluşan isyanlarla mücadelede başarısız olan Beckem öldürüldü.

Beckem'in ölümünün ardından Ebü'l-Hüseyin el-Berîdî, Türkler ve Deylemliler'den oluşan büyük bir orduyla Bağdat'a girerek Vezir İbn Meymûn'u görevinden aldı ve vezirliğe Ebû Abdullah el-Berîdî'yi getirdi. Halife Müttakī Musul'a kaçtı. Berîdîler Bağdat'ta halktan destek alamayıp güçlü bir direnişle karşı karşıya kalınca görevden uzaklaştırıldı. Dört ay kadar sonra Bağdat'a dönen Halife Müttakī, 330 (942) yılında siyasî sebeplerle Hamdânîler'den Hasan b. Abdullah'ı emîrü'l-ümerâ olarak atayarak ona "Nasîrüddevle" unvanını verdi. Hamdânîler, başarısız olduktan sonra Bağdat'ı terkederek Musul'a dönmek zorunda kaldı. Müttakī baskılara dayanamayarak Türk kumandan Tüzün'ü 331 (942) yılında emîrü'l-ümerâ olarak tayin

etti. Ancak Tüzün'ün bütün yetkileri elinde bulundurması, halifenin onurunu zedelemiş olmalı ki halife Bağdat'ı terk etti. Tüzün iktidarını kaybedeceği korkusuyla halife ile uzlaşı yoluna gitti. Tüzün'e güvenen halife, Bağdat'a döndükten bir süre sonra tutuklanıp halifelikten azledilmiş, gözleri de kör edilmişti. Tüzün, Müktefî'nin oğlu Abdullah'ı hilâfete getirdi. Yeni halifeye "Müstekfî" (333-334/944-946) unvanı verildi.

Tüzün'ün 334'te (946) ölümü üzerine kâtibi Türk asıllı İbn Şîrzâd çok kısa bir süre emîrü'l-ümerâ oldu.

Halife Râzî'nin merkezî idareyi kuvvetlendirmek ve vilâyetlerde kontrolü yeniden kazanmak için oluşturduğu emîrü'l-ümerâlık makamı, beklenenin aksine tayin edilen kumandanların bireysel gücünü daha da arttırmış, halifenin yetkilerini azaltmış, halifeyi aktif siyasetten uzaklaştırmış ve siyasî çekişmelerin odağı olmuştu. Hilâfetin siyasî ve ekonomik kayıplarla oldukça zayıflaması bazı siyasî gelişmelere zemin oluşturdu. Batı İran dağlarını kontrol eden, Deylemli Şiî Büveyhîler, hâkimiyet alanlarını daha da genişletmek amacıyla Batı'ya doğru ilerleyerek Bağdat'a yöneldiler.

2. Şiî Büveyhîler'in Bağdat'ı İşgali ve Emîrü'l-ümerâ Olarak Atanmaları

Büveyhîler, Hazar denizinin güneybatısında dağlık bir bölge olan Deylem'de yaşayan ve Şiîliği benimsemiş bir aileydi. Bu yörede bağımsız hale gelen Deylemli hânedan Ziyârîler'in (316-483/928-1090) askerleri arasında bulunan Büveyhî kardeşler üst makamlara getirilmişler, Deylemli birliklerin ve Ziyârîler'in yardımıyla bağımsızlıklarını kazanmış ve Batı İran'ın birçok bölgesini ele geçirmişlerdi. Bağdat'a da hâkim olmak isteyen Büveyhîler şehre yönelmiş ve aileden

Ebü'l-Hüseyin Ahmed, Abbâsîler'in hiçbir direnişiyle karşılaşmadan 334'te (945) Bağdat'a girmişti. Bu şekilde Bağdat ve Irak, Büveyhî ailesinin egemenlik alanına katıldı. Büveyhî kuvvetlerinin Bağdat'ı işgal etmesi sonrasında Abbâsî Halifesi Müstekfî, Büveyhî Emîri Ahmed'i emîrü'l-ümerâ olarak atamanın dışında bir yol bulamamış ve ona "Muizzüddevle" unvanını vermiştir. Böylece emîrü'l-ümerâlar döneminin bir devamı niteliğindeki Büveyhîler dönemi başlamıştır. Emîrü'l-ümerâ ilân edilen Ahmed'in kardeşlerine de vilâyetlerin idaresiyle ilgili görevler verilmişti. Ancak Muizzüddevle Bağdat'a girmesinin üzerinden iki hafta bile geçmeden, Halife Müstekfî'yi tahttan indirerek yerine Mutî'-Lillâh'ı (334-363/946-974) hilâfete getirdi.

Büveyhîler'in Bağdat'ı işgaliyle başlayan yeni dönemde, Abbâsî halifeleri sadece sembolik olarak hilâfet kurumunun devam ettiricileriydi. Halifenin siyasî işlevi, iktidarı Büveyhoğulları'na devretmekten ibaretti. Emîrlerin kendisine bıraktığı bazı görevler dışında, halifenin devlet yönetiminde herhangi bir etkinliği kalmadı. İdarî, askerî ve malî yönetimden hemen hemen çekilen halifenin emrinde sadece kâtipleri kaldı. Valiler, askerî yetkililer ve vergi işleriyle ilgili memurların atanma ve görevden alınması da dahil bütün devlet işlerinde söz sahibi Büveyhî emîriydi. Halifenin hukuken devlet başkanı oluşunu kabul etmeleri sebebiyle Büveyhî emîrleri, onun bu makamı temsil etmesine izin verdiler. Halifelerin devlet başkanı olarak sahip olduğu bazı ayrıcalıklar ve kullanacağı yetkiler Büveyhî emîrleri tarafından belirlenir hale gelmişti.

Büveyhîler'in unvanlarına emîrü'l-ümerânın yanı sıra şeref adları da eklenmişti. Bağdat fâtihi Ahmed, Muizzüddevle (devlete kudret veren), kardeşi Hasan

ise Rüknüddevle (devletin dayandığı sütun) adıyla anılmaya başladı. Bu unvanlardaki "devle"den kastedilen Abbâsî Devleti, unvanları verenler de Abbâsî halifeleriydi. İran'a özgü "şahanşah" (krallar kralı) unvanını kendi kendilerine veren Büveyhîler, eski Sâsânî geleneğine bağlılıklarını ifade etmiş oluyorlardı.

Büveyhîler Bağdat'ı ele geçirip Abbâsî hilâfetini kendi egemenlikleri altına aldıktan sonra Şiî bir hilâfet kurmanın imkân ve şartlarını aradılar. Şiî bir hilâfetin uygulanabilir olmadığına karar vererek, yaptırım gücünü tamamen kaybetmiş Abbâsî halifesine biat ettiler. Böylece Şiî bir hânedan oldukları halde Sünnî hilâfet sistemi içinde kalmaya karar verdiler. Büveyhîler Şiîliğin uygulanması durumunda, Abbâsî hilâfetine bağlı ve çoğunluğu Sünnî olan halkın ciddi muhalefetiyle karşılaşacaklarını ve bu muhalefetle mücadele için yeterli güce sahip olmadıklarını görmüş olmalıdırlar. Ayrıca Büveyhîler'in dayandığı askerî unsurlardan önemli bir kısmını oluşturan Sünnî Türk askerleri Abbâsî hilâfetinin kaldırılmasından hoşnut olmayacaklardı. Bu değerlendirmelerle büyük riskler barındıran Şiî hilâfetinin kurulması yerine, mevcut halifelik kurumuna saygı duyarak onu korumayı tercih ettiler. Öte yandan hilâfet devletinin bağımsız, gerçek bir imparatorluk olarak varlığını da sona erdirdiler.

Büveyhîler, her ne kadar Sünnîliği hedef alan politik tavrın içinde olmasalar da Şiî oluşlarının ifadesi olan dinî politikaları zaman zaman uygulamaya sokmuşlardır. Şiî bayramlarını ve Şiî kelâmcıları destekleyen Büveyhîler, Şîa'nın entelektüel temellerinin atılmasına önemli ölçüde katkıda bulundular.[1] Rivayete göre ilk emîr Muizzüddevle'nin emriyle 351 (952)

yılında, Bağdat'ta yaşayan Şiî halk, şehir camileri üzerine Muâviye'yi ve Fâtıma'nın Fedek arazisini gasb edenleri lânetleyen yazılar yazmıştı. Veziri Hasan b. Muhammed el-Mühellebî'nin onu ikna etmesi üzerine sadece Muâviye'nin adının geçtiği lânet ibareleri kullanıldı. Bir diğer rivayete göre, 352 (963) yılında 10 Muharrem gününde Muizzüddevle, bütün Bağdat halkının dükkânlarını kapatarak alışverişi durdurmalarını, siyah elbiseler giyerek sokaklarda Hz. Hüseyin için ağıt yakmalarını emretmişti.[2]

Bu dönemde iş başına gelen Büveyhî emîrleri şunlardır:

- Muizzüddevle (334-356/945-967),
- İzzüddevle (356-367/967-978),
- Adudüddevle (367-372/978-983),
- Samsâmüddevle (372-376/983-986),
- Şerefüddevle (376-379/986-989),
- Bahâüddevle (379-403/989-1012),
- Sultânüddevle (403-411/1012-1020),
- Müşerrifüddevle (411-416/1020-1025),
- Celâlüddevle (416-435/1025-1043),
- İmâdüddevle Ebû Kâlîcâr (435-440/1044-1048),
- el-Melikü'r-Rahîm (440-447/1048-1055).

Bu dönemde görev yapan Abbâsî halifeleri ise Müstekfî, Mutî'-Lillâh, Tâi'-Lillâh (363-381/974-991), Kādir-Billâh (381-422/991-1031) ve Kāim-Biemrillâh (422-467/1031-1075) olmuştur. Bunlardan Müstekfî, Mutî'-Lillâh ve Tâi'-Lillâh Büveyhîler tarafından tahttan indirilmiş ve yerlerine halife olanlar Büveyhî emîrlerince belirlenmişlerdir. Kādir-Billâh ve Kāim-Biemrillâh ise haleflerini kendileri tayin etmiştir.

Büveyhîler genel olarak çok başarılı bir yönetim sergilemiştir. Muizzüddevle nüfuzunu Irak'ın bütün bölgelerine ulaştırmayı başarmıştır. Bağdat, Büveyhîler döneminde hem Şiîler hem de Sünnîler için entelektüel bir şehir olarak kalmıştır. Rasathaneler, kütüphaneler, okullar ve hastaneler yaptırmış, sanatı teşvik etmişlerdir. Bu parlak dönem uzun sürmemiş, aile içi iktidar kavgaları Büveyhîler'in yıkılışına giden süreçte etkili olmuştur. Emîrlerin otoritesinin azalması, ekonomik güçlükleri de beraberinde getirmiş, buna bağlı olarak da ayaklanmalar başlamıştır.

Büveyhîler'in otoriteyi kaybetme sürecinde, Büveyhî ordusundaki Türk askerlerinin kumandanı Arslan Besâsîrî ön plana çıkmıştır. O hem halife hem de Büveyhî emîr üzerinde etkili bir konuma gelmiştir.

Şiî Büveyhîler'in iktidarda olduğu bu dönemde Abbâsî hilâfeti için beliren diğer büyük tehlike, Mısır'ı 356'da (969) ele geçiren Şiî Fâtımîler'di. Abbâsîler'in otoritesini tanımayan Fâtımîler, bütün İslâm dünyasını Hz. Ali soyundan bir halifenin otoritesi altında birleştirmeyi amaç edinmişlerdi.

Büveyhî hâkimiyetini sona erdirmek isteyen Abbâsî Halifesi Kāim-Biemrillâh, hâkimiyet alanlarını gittikçe genişletmekte olan ve İran'ın en önemli bölgelerini ele geçiren Sünnî Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım istedi. Halifenin ısrarlarıyla Tuğrul Bey, ordusuyla birlikte Bağdat'a hareket etti. Halifenin büyük bir karşılama töreni hazırladığı Tuğrul Bey, 25 Ramazan 447'de (18 Aralık 1055) Bağdat'a girdi. Bağdat'a girişinden birkaç gün sonra, son Büveyhî emîri el-Melikü'r-Rahîm'i halkı Selçuklu askerlerine karşı kötü davranmaya tahrik ettiği gerekçesiyle hapsettirdi. Daha sonra Rey'e gönderilen el-Melikü'r-Rahîm'in aynı yıl

bu şehirde ölümüyle, Büveyhîler hânedanının siyasî hâkimiyeti tamamen sona erdi. Böylece, yüzyıldan fazla bir süre Bağdat'ı ellerinde bulunduran Şiî-Büveyhî egemenliği, Büyük Selçuklular tarafından ortadan kaldırılmış oldu.

Altıncı Bölüm

SELÇUKLU EGEMENLİĞİ DÖNEMİ (447-590/1055-1194)

Abbâsî halifesi Kāim-Biemrillâh, henüz Bağdat'a gelmeden Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına camilerde hutbe okunmasını emretmiş, 25 Ramazan 447'de (18 Aralık 1055) Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinde de büyük bir karşılama töreni düzenlemişti. Tuğrul Bey'in Şiî-Büveyhîler üzerindeki kesin hâkimiyeti, Abbâsî halifesini son derece gururlandırmıştı. Tuğrul Bey'i sarayında kabul eden halife, ona hil'at giydirerek "Rükneddin" unvanını vermişti.

Halife, bir Sünnî olarak Bağdat'taki Büveyhî iktidarının yerini alan Tuğrul Bey'e Zilkade 449'da (Ocak 1058) yapılan törende, cihan hükümdarlığının Selçuklu sultanına yöneltilmesi anlamına gelen yedi siyah hil'at giydirmişti. Ayrıca ona "sultânü'l-Mağrib ve'l-Meşrik" (Doğu ve Batı'nın sultanı) unvanını veren halifenin Tuğrul Bey'in siyasî ve askerî otoritesini tanıdığı, siyasî yetkilerini ona devrettiği ve kendisinin dinî bir lider olarak kaldığı anlaşılıyordu.

Büveyhî ordusundaki Türk askerlerinin kumandanı Arslan Besâsîrî'nin 450'de (1058) Bağdat'ta hilâfet sarayını ele geçirerek Halife Kāim'i tutuklatması ve Mısır'daki Şiî-Fâtımî halifesi Müstansır adına davette

bulunup onun adına hutbe okutması, Bağdat'ta gerginliklere sebep oldu. Bir yıl kadar devam eden bu duruma, yeniden Bağdat'a gelerek müdahale eden Tuğrul Bey, halifeyi hapisten çıkartarak makamına oturttu. Olayların sorumlusu kabul edilen Arslan Besâsîrî 451'de (1059) öldürüldü.

Selçuklu Sultanı Alparslan (455-465/1063-1072) döneminde de Abbâsî hilâfeti ile iyi ilişkiler devam etti. Alparslan'ın amcası Tuğrul Bey Halife Kāim'in kızı Seyyide Hatun ile evliydi. Alparslan'ın, Tuğrul Bey'in ölümüyle dul kalan Seyyide Hatun'u Bağdat'a göndermesi, halife tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Alparslan adına hutbe okutmaya başlayan halife, onu 7 Cemâziyelevvel 456'da (27 Nisan 1064) sultan ilân etti.

Halife, Alparslan'ın ölümü üzerine tahta geçen oğlu Melikşah (465-485/1072-1092) adına da hutbe okuttu ve hükümdarlığını onayladığını ifade eden bir menşur ve sancağı ona gönderdi. Melikşah, Halife Kāim-Biemrillâh'ın yerine geçen Muktedî-Biemrillâh (467-487/1075-1094) tarafından da saltanatı onaylanan bir sultan oldu.

Melikşah'ın ölümünün ardından başlayan hânedan mensupları arasındaki saltanat kavgası sebebiyle, Büyük Selçuklular güçlerini kaybetmeye başladı ve parçalanıp dağılma sürecine girdi. Horasan'da yaşayan Melik Sencer, kardeşi Muhammed Tapar'dan sonra tahta geçen oğlu Mahmud'u tanımayarak 512'de (1118) kendi sultanlığını ilân etti. Aralarındaki savaşta Mahmud'u yenen Sencer, Muhammed Tapar'ın yönettiği bir kısım toprakları Mahmud'a bıraktı, böylece Irak Selçuklu Devleti kuruldu. Selçuklular'ın kendi aralarında baş gösteren çekişmeleri fırsat olarak gören ve siyasî

iktidarı yeniden ele geçirmek için atılımda bulunan Abbâsî halifeleri Müsterşid-Billâh (512-529/1118-1135) ve oğlu Râşid-Billâh (529-530/1135-1136) bunu hayatlarıyla ödediler. Halife Muktefî-Liemrillâh ise (530-555/1136-1160) Selçuklu sultanlarına karşı direnmeyi başardı. Muktefî-Liemrillâh bu yönüyle, Büveyhî işgalinden sonra Irak'ta siyasî otorite kurabilen son dönem Abbâsî halifeleri içinde en güçlü ve en şöhretli halife olarak bilinir.

Halife Nâsır-Lidînillâh (575-622/1180-1225) ile birlikte, hilâfet hükümeti Irak'ta kendi kontrolünü sağlamlaştıran tutarlı bir politika yürütmeye başladı. Halife Nâsır, Irak'ta ve Cezîre'nin bir kısmında hilâfetin otoritesini sağlamlaştırdı. Nâsır, Abbâsî hilâfetini yıllarca kontrolleri altında bulunduran son Selçuklular'ın ortadan kaldırılması için ittifaklara girişti. Hârizmşah Tekiş ile ittifak yaparak, 590'da (1194) Rey yakınlarında Irak Selçukluları Sultanı Tuğrul (572-590/1177-1194) ile yaptığı savaşta ona yardım etti. Abbâsî hilâfeti, bu savaş sonrasında Irak Selçukluları da yıkılınca tamamen sona eren Selçuklu hâkimiyeti yerine Hârizmşah tehdidi ile karşı karşıya kaldı. Hârizmşahlar'ın Abbâsî hilâfetini yönlendirmeye çalışmasına karşı çıkan Halife Nâsır, ordunun gücünü kullanarak ve diplomatik ilişkilerle halifeliğe güç kazandırma girişimlerinde bulundu, Azerbaycan atabegi ile ittifak kurdu.

Nâsır, başlangıçta yüksek idealler oluşturan ancak zamanla devletin otoritesinin zayıflamasıyla birlikte Bağdat ve diğer bölgelerde dehşet saçan savaşçı örgüt rolünü üstlendi, sûfî bağlantılar da içeren "fütüvvet"e girerek, bu örgütü yenileştirme ve disiplinli kılma amacıyla, devletin resmî kurumu haline getirdi ve kendisi de örgütün başkanı oldu. Hatta bu kurum

yoluyla İslâm dünyasının yöneticileri ile bağlar kurarak örgütü kaynaştırıcı bir güç haline getirdi. Bu örgüte belirli sporları yapma ayrıcalığını da tanımış olması, spora önem veren diğer hükümdarların örgütün üyesi olmayı onur saymalarını sağladı.

Halife, bütün müslümanlar arasında Şiîler'i de içerecek bir uzlaşma sağlamaya çalıştı. Halife Nâsır'ın hilâfetin gücünü yeniden tesis etme adına izlediği bu diplomasi, Hârizmşahlar tarafından yeniden boşa çıkartıldı. Nâsır'ın Gurlu sultanlarını kendi aleyhine gizlice tahrik ettiğini öğrenen Hârizmşahlar'dan Alâeddin Muhammed (597-617/1200-1220), hilâfet makamının Hz. Ali soyuna ait olup, bu hakkın Abbâsîler tarafından ele geçirildiğine dair ulemâdan fetva aldı. Nâsır'ın yerine Seyyid Ali Tirmizî adına hutbe okutmaya başlayan Alâeddin, böylece düzenleyeceği askerî bir harekâtın dayanaklarını elde etmekteydi. Ali soyundan Tirmizli Alâülmülk'ü Bağdat'ta hilâfet makamına oturtmak üzere 614'te (1217) hazırladığı ordu, çetin kış şartları sebebiyle yolda kayıplar vererek seferi sonuçlandırma imkânı bulamadı. Ertesi yıl ise Moğol tehlikesi belirdiğinden ne Halife Nâsır ne de Alâeddin Muhammed gerçekleştirmek istedikleri politikaları uygulama imkânı bulabildi.

Yedinci Bölüm

MOĞOL İŞGALİ, BAĞDAT'IN DÜŞÜŞÜ VE ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN SONU

Moğollar, Gobi çölünün kuzeyindeki Oran ve Kelüren nehirleri ile Baykal gölü kıyılarında yaşayan göçebe bir kavimdi. Kabileler halinde yaşayan Moğollar'ın tarihi, 560 (1165) yılı dolaylarında doğan Timuçin'in (ö. 624/1227) 593'te (1197) kabileleri kendi otoritesi altında toplamasıyla birlikte değişti. Gücünü kısa sürede zirveye taşıyan Timuçin, 603 (1206) yılı dolaylarında ülkenin seçkinlerini bir araya topladığı kurultayda, Moğollar'ın en yüce kişisi olarak kabul edildi ve kendisine "dünya hakanı" veya "kuvvetli ve güçlü hakan" anlamına gelen "Cengiz Han" unvanı verildi.

Moğollar, Cengiz Han liderliğinde egemenlik alanlarını genişletmek amacıyla komşu ülkelerden başlayarak akınlar düzenlemeye başladı. 612'de (1215) Kuzey Çin'i hâkimiyet alanlarına katan Moğollar, 615 (1218) yılından itibaren de batıya, İslâm dünyasına yöneldi. Moğollar 617 (1220) yılında Hârizmşahlar Devleti'ni ortadan kaldırınca, İran ve Irak'ta karşılarında duracak kuvvet kalmadı. Moğollar Semerkant, Buhara, Taşkent, Hârizm ve Belh gibi şehirleri yerle bir ederek batıya doğru ilerledi. Cengiz Han'dan sonra da Moğol istilâsı devam etti. Onun torunlarından Hülâgû, İsmâilîler'e bağlı olan Haşhaşîler'i ve Bağdat

hilâfet devletini yok etmek üzere Moğolistan'dan 651 (1253) yılında yola çıktı. Haşhaşîler 483'te (1190) Hasan Sabbâh'ın Alamut Kalesi'ni ele geçirmesiyle güçlenmiş ve çevredeki birçok kaleyi de almıştı. Suikast yapma konusunda hiçbir çekince tanımayan Haşhaşîler, meşhur Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ü de öldürmüştü. Hülâgû, Abbâsî Halifesi Müsta'sım'a (640-656/1242-1258) elçi gönderip Haşhaşîler'e karşı başlattığı mücadelede ondan ordu desteği istemişti. Halife, Hülâgû'ya ordu desteği yerine, elçisiyle birlikte hediyeler ve dostluk mesajı göndermeyi tercih etmişti. Orduları ile 654 (1256) yılından itibaren Haşhaşîler'in ana kalesi Alamut'u ve daha birçok kaleyi ele geçiren Hülâgû böylece ilk hedefini gerçekleştirmiş, Irak topraklarına doğru yönelmeye başlamıştı.

Hülâgû, halifeye gönderdiği ikinci mektubunda, halifenin Haşhaşîler'i yok etmek için istediği ordu desteğini göndermediğini, bu olumsuz yaklaşımını ancak emîrlerine itaat etmesi durumunda hoş görebileceğini söylüyordu. Bağdat'ı çevreleyen surların yıkılmasını ve şehrin etrafındaki hendeklerin doldurulmasını isteyen Hülâgû'nun isteklerine halife olumsuz cevap verdi. Karşılıklı yazışma ve elçi göndermeler bir süre daha devam etti. Hülâgû'nun halifeye gönderdiği son mektubu ise tehditler içeriyordu. Halife ve etrafındaki yöneticiler, süreci iyi yönetemedi. Bağdat'ı ele geçirmek üzere Hemedan'dan harekete geçen Moğollar, Muharrem 656'da (Ocak 1258) şehri kuşattı. Bunun üzerine halifenin barış yapmak için elçi olarak gönderdiği Vezir İbn Alkamî ile hıristiyanların dinî lideri Caslık'ı, Hülâgû, huzuruna kabul etmedi. Şehir 5 Safer 656'da (10 Şubat 1258) tamamen Moğollar'ın eline geçti. Askerler şehirde saldırılara başlamış, şehir ateşe verilerek

yağmalanmıştı. Halife Müsta'sım bürokratlarıyla birlikte teslim olmak zorunda kaldı. Hülâgû, teslim olanların hepsini idam ettirdi. Böylece 132-656 (749-1258) yılları arasında hüküm sürmüş olan Abbâsî Devleti sona ermiş oldu.

Sekizinci Bölüm

DIŞ POLİTİKA

Abbâsîler'in hüküm sürdüğü dönemde dünyada dört büyük güçten bahsedilir; doğuda Abbâsîler ve Bizanslılar, Avrupa'da ise Franklar ve Endülüs Emevîleri.

Bir ihtilâl sonucu iktidara gelen Abbâsîler, bütün enerjilerini öncelikle kurdukları devleti güçlendirmeye vermişti. Abbâsîler için en önemli iş, rejimi sağlam temellere oturtmak, kendilerini halka benimsetmek ve meşruiyetlerini kabul ettirmekti. Bu amaçları gerçekleştirmeyi ön plana alan özellikle ilk iki halife, dış politika ile ilgilenmeyi öncelikli bir iş olarak görmemişti.

Bizans ile İlişkiler

Dış politikayı öncelikli işleri arasında görmeyen ilk iki halife döneminde, Bizanslılar'la küçük de olsa bir diplomasi trafiğinin yaşandığı bilinmektedir. Meselâ Mansûr ile Bizans İmparatoru V. Konstantin (741-775) arasında 139 (756) yılında, Bizanslılar'ın müslüman topraklarına saldırısı sırasında alınan esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılmasını içeren bir antlaşma yapıldı. Mansûr'un Bizans'tan gelen bir elçiye Bağdat'ı gezdirdiği ve onunla fikir alışverişinde bulunduğu da rivayet edilmektedir. Mansûr'un kendisi de Bizans'a elçi göndermiş ve oradan bazı kitaplar getirtmiştir.

Halife olduğunda Mehdî'yi kutlamak için gelen heyetler arasında Bizans İmparatoru IV. Leon'un (775-780) gönderdiği Tarasius adlı bir elçi de bulunmaktaydı. Tarasius Bağdat'ta bir süre kalmış ve büyük bir değirmen inşa etmişti.

Mehdî döneminde, Bizans'a karşı savaşlarda yoğunluk dikkati çeker. IV. Leon'un 778 yılında Sümeysât'a ordu göndermesi ve çok sayıda esir alması üzerine halifenin gönderdiği ordu, Maraş'ı ele geçirir ve Ankara'ya kadar ilerler. İmparator, birliklerine geri çekilme emri verir. Yine Mehdî, 165 (781-82) yılında oğlu Hârûnürreşîd'i Bizans'la savaşmak üzere gönderince Hârûnürreşîd, İç Anadolu'ya kadar ilerleyerek bazı kaleleri ele geçirir, esir ve ganimetler elde eder. Bu seferler Bizans topraklarına yapılmış akınlar görünümündedir. Mehdî 166 (782) yılında Hârûnürreşîd kumandasındaki güçlü bir orduyu, bu defa Konstantinopol'e kadar ilerlemesi emriyle gönderir. Ordu, Üsküdar'a kadar ilerler. Kraliçe Irene, iktidar değişikliğiyle ortaya çıkan taht mücadeleleri sebebiyle uzun sürecek bir kuşatmadan korkarak barış yapılmasını teklif eder. Üç yıl sürecek olan anlaşmaya göre, Bizans'ın yılda 70.000 ve 90.000 dinarlık iki taksitle cizye ödemesi şartıyla barış yapılır.

Hârûnürreşîd halife olunca, devletinin en büyük rakibi olan Bizans İmparatorluğu'na karşı devam etmekte olan seferlere büyük önem verir. Hudut şehirlerini güçlendirmeyi amaçlayan bir politika içinde olan halife, bu şehirlere Bizans akınlarını engellemek üzere askerî birlikler konuşlandırır. 181 (797) yılında Hârûnürreşîd bizzat sefere çıkarak Orta Anadolu'da bulunan Safsaf Kalesi'ni ele geçirir. İmparator Nikephoros 191 (806) yılında Heracleia'yı ve Tuvana'yı zapt

eden Hârûnürreşîd ile barış anlaşması imzalamak zorunda kalır. Bu dönemde her iki taraf arasında esir değişimini amaçlayan diplomatik girişimlerde bulunulmuş ve esir değişimleri yapılmıştır.

Halife Me'mûn, hilâfetinin son dönemini Bizanslılar'la yaptığı savaşlarla geçirmiştir. Kaynaklar bu savaşların sebeplerini belirtmese de, Me'mûn'un o sırada Azerbaycan'da güçlenen ve Abbâsîler'e isyan eden Bâbek'i, Bizans'ın teşvik ve tahrik ettiğine inanması, bu sebeple Bizans'ı kesin bir yenilgiye uğratmak istemesi, sebeplerden biri olarak gösterilebilir.

Me'mûn, 24 Muharrem 215'te (23 Mart 830) Bizans'a karşı savaşmak üzere harekete geçer. Tikrît, Musul, Nusaybin, Harran, Ruha, Menbic, Dâbık, Antakya ve Tarsus'tan geçerek Rum topraklarına girer. Kurre Kalesi'ni fethederek kalenin yıkılmasını emreden Me'mûn, daha sonra Macide Kalesi'ni halkına eman vererek alır. Bu arada kumandanlarından Eşnâs, Sündüs Kalesi'ni, Uceyf ve Ca'fer el-Hayyât da, Sinan Kalesi'ni fethederler.

Me'mûn, kış mevsiminin gelmesiyle birlikte Bizans topraklarından ayrılarak Şam'a gelir. Şam'da olduğu sırada Bizans kralının, Tarsus ve Misis (Massîsa) halkından 1600 civarında kişiyi öldürdüğü haberini alınca hemen harekete geçerek, 19 Cemâziyelevvel 216'da (4 Temmuz 831) Bizans topraklarına yeniden girer. Antigu ve Heracleia halkı Me'mûn'a teslim olur. Bu arada Me'mûn'un görevlendirdiği kardeşi Mu'tasım, otuz kale ile Matmure'yi fethederken Yahyâ b. Eksem de yağmalama hareketlerine girişerek birçok esir ele geçirir.

Bizans topraklarında üç aya yakın bir süre kalan Me'mûn, 15 Şâban 216'da (27 Eylül 831) Şam'a döner.

Mısır'daki isyanları bastırmak üzere 15 Zilhicce'de (23 Ocak) Mısır'a hareket eden Me'mûn, buradaki hâkimiyeti sağladıktan sonra tekrar Şam'a gelir.

Bizans'a sefer hazırlığı yapan Me'mûn, 217'de (832) hedef olarak seçtiği Lü'lüe Kalesi'ne yönelmiş, burada bir süre kaldıktan sonra yerine Uceyf'i bırakarak ayrılmıştı. Lü'lüe halkı, Uceyf'i aldatarak esir almıştı. Sekiz gün esir kaldıktan sonra Uceyf, Lü'lüe dışına çıkarılmıştı. Bizans İmparatoru Theophilos (829-842) Uceyf'in bulunduğu yeri kuşatma altına alınca Me'mûn, Uceyf'e yardım amacıyla Theophilos'un üzerine asker göndermiş, ancak Me'mûn'un askerleri gelmeden önce Theophilos ayrılmıştı. Bu şartlarda Lü'lüe halkı Uceyf'ten eman dilemişti.

Bu mücadelelerden bıkan Bizans İmparatoru Theophilos, Me'mûn'un başarılarından korkmuş olacak ki, barış isteğinde bulundu. Bizans imparatorunun barış isteğini reddeden Me'mûn, yazdığı cevabî mektupta, onu İslâm'ı seçme, cizye ödeme veya savaş alternatiflerinden birini tercih etmeye çağırarak ona bir anlamda meydan okudu.

Me'mûn'un Bizans'a yeniden sefer yapmasına, 18 Receb 218'de (9 Ağustos 833) Tarsus yakınlarındaki Bedendûn'daki (Pozantı) ölümü engel oldu.

Halife Me'mûn döneminde Bizans ile ilişkilerde en çok dikkati çeken nokta bilimsel alandaki girişimdir. Me'mûn, kendi döneminde faaliyeti zirveye ulaşan bir tercüme ve araştırma enstitüsü olan, aynı zamanda bir kütüphane fonksiyonu icra eden Beytülhikme'ye yerleştirilmesi ve tercüme edilmesi amacıyla felsefe, hendese, mûsiki ve tıp alanlarında yazılmış değerli eserleri getirmeleri için İstanbul'a heyetler gönderdi. Konuyla

ilgili olarak İbnü'n-Nedîm şöyle der: "Me'mûn ile Bizans imparatoru mektuplaşıyorlardı. Me'mûn yenmiş olduğu bu imparatora mektup yazarak, eski ilimlerle ilgili Rum ülkesinde bulunan kitaplardan istediklerini göndermesi için izin istedi. Bizans imparatoru, önce bundan kaçındıysa da, daha sonra olumlu cevap verdi. Bunun üzerine Me'mûn, Haccâc b. Matar, Yuhannâ b. Bıtrîk, Beytülhikme başkanı ve başkalarından oluşan bir heyet gönderdi. Heyet, buldukları kitaplardan uygun gördüklerini aldı ve Me'mûn'a getirdi. Me'mûn bu kitapları Arapça'ya tercüme ettirdi."[1]

Halife Me'mûn'un ölümüyle sona eren İslâm-Bizans mücadelesi, dört yıllık bir aradan sonra Theophilos'un 223 (838) yılında harekete geçmesiyle yeniden başladı. Topladığı büyük bir orduyla İstanbul'dan hareket eden İmparator Theophilos, Orta Anadolu'ya geldiği sırada kuvvetlerinin bir kısmını doğuya, Erzurum üzerine gönderirken kendisi de Yukarı Fırat havzasına, Malatya'ya doğru yürüdü. Theophilos'un bu seferinden Erzurum az kayıpla kurtulurken Zibatra, Malatya ve Şimşât yakılıp yıkıldı ve yağmalandı. Gelişen bu olaylar üzerine Halife Mu'tasım büyük bir ordu ile birlikte 2 Cemâziyelevvel 223 (1 Nisan 838) tarihinde Sâmerrâ'dan Amorion'a (Ammûriye) hareket etti. Diğer taraftan Afşin kumandasındaki Abbâsî birlikleri de Malatya taraflarından Bizans topraklarına girerek kuzeye doğru ilerlemeye başlamıştı. Yapılan planlamaya göre Mu'tasım ile Afşin'in orduları Ankara'da birleşecek ve birlikte Amorion üzerine yürüyeceklerdi. Öncelikle Afşin tehlikesini bertaraf etmek için harekete geçen Theophilos, Şâban 223'te (Temmuz 838) Dazmana'da (Kazova) yapılan savaşta Afşin tarafından yenilgiye uğratıldı. Yenilgiye uğrayan imparator,

Mu'tasım'a elçiler göndererek barış isteğinde bulunduysa da, Mu'tasım barış görüşmelerinin ancak Amorion'un fethinden sonra başlayabileceğini bildirdi. Bunun üzerine imparator İstanbul'a döndü. Afşin ile Ankara'da buluşan Mu'tasım, birliklerini yeniden düzenleyerek Amorion'a yöneldi. Amorion, 17 Ramazan 223'te (12 Ağustos 838) Mu'tasım ve birlikleri tarafından fethedildi. Bol miktarda esir ve ganimet ele geçirildi. Bir süre Amorion'da kalan Mu'tasım'a, İmparator Theophilos heyet göndermiş ve barış talebinde bulunmuştu. İmparatorun isteklerini reddeden Mu'tasım daha sonra Sâmerrâ'ya döndü.

Vâsik döneminde de Bizanslılar'la bilimsel ve esir değişimini içeren diplomatik ilişkiler yürütülmüş ve olumlu sonuçlar elde edilmişti.[2]

Bizans seferleri, daha sonraki halifeler döneminde yoğunluğunu kaybetmiştir. Özellikle Halife Mütevekkil'den itibaren halifelerin konumunun güçlü olmaması sebebiyle Bizans'a yönelik ciddi bir sefer yapılmamıştır. Sınırdaki halife kuvvetleri Bizans'ın ataklarını önleme adına akınlar yapıyor, ancak halifeler bu seferlere bizzat katılmıyordu. Bazan da merkez kuvvetlerinin, Anadolu'ya sefere gönderildikleri görülmektedir. Meselâ Halife Müntasır, Vasîf et-Türkî kumandanlığındaki merkez kuvvetlerinin Bizans'a karşı sefer düzenlemesini emretmiştir.

Franklar ile İlişkiler

Abbâsîler döneminin önemli diğer güçleri; Franklar ile Bizanslılar arasında da sürekli bir rekabet bulunuyordu. Ortak "düşman"a karşı Abbâsî ve Frank yöneticileri birbirleriyle sıcak, dostane ilişkiler geliştirdi. Franklar ile Abbâsîler arasındaki

diplomatik ilişkilere yönelik bilgiler sadece Latin kaynaklarında geçmekte, müslüman tarihçiler bu konuda suskun kalmaktadır. Batı kaynaklarına göre Franklar'la Abbâsî halifeleri arasındaki ilk diplomatik ilişki 765 yılında Kral Pippin ile başlamıştır. Pippin'in Mansûr'a elçiler göndermesinden üç yıl sonra, Mansûr hediyelerle birlikte Pippin'e elçiler göndermiştir. Pippin'in de müslüman elçileri çok iyi karşıladığı bilinmektedir.

Pippin'in oğlu Charlemagne (Şarlman) ise 797 ve 802 yılında olmak üzere iki defa elçilerini Bağdat sarayına göndermiştir. Latin kaynakları Hârûnürreşîd ile Charlemagne arasında dostane ilişkilerin var olduğunu söyler. Tarihçiler bu dostluk ilişkilerinin arka planında, her iki tarafın karşılıklı çıkarlarının yattığını düşünürler. Charlemagne, Hârûnürreşîd'i kendi düşmanı Bizans'a karşı, muhtemel bir müttefik olarak görmekte, Hârûnürreşîd ise Charlemagne'ı komşu İspanya'da güçlü ve müreffeh bir devlet kurmayı başarmış olan rakip ve düşman Endülüs Emevîleri'ne karşı kullanmak istemektedir.

Endülüs ile İlişkiler

Abbâsîler ile hâkimiyetleri altına almak istedikleri Endülüs Emevîleri arasındaki ilişkiler başlangıçtan beri hiç dostça olmadı. Abbâsîler'in iktidara gelişleriyle birlikte Emevîler'i yok etme teşebbüsünden kaçarak kurtulan Abdurrahman b. Muâviye, Endülüs'e geçerek Endülüs Emevî Devleti'ni (139-422/756-1031) kurmuştu. Abbâsî halifeleri kendilerinden ayrı bir devlet oluşturan Endülüs Emevîleri'ni siyasî hâkimiyetlerine almak için birçok askerî ve politik yol denemişler ancak bir sonuç elde edememişlerdi.

Abbâsîler, kendi dönemlerinin önde gelen güçlü devletleriyle diplomatik ilişki kurma gayreti içinde olmuştur. Zaman zaman siyasî çıkarları Abbâsîler'i savaşın içine sürüklemiş, bu savaşların bir kısmı zaferle sonuçlanırken bir kısmı da yenilgiyle son bulmuştur.

Dokuzuncu Bölüm

SİYASÎ KOPMALAR VE DEVLETİ YIKILIŞA GÖTÜREN SÜRECİN ANALİZİ

Abbâsî iktidarı henüz başlangıç yıllarında, Emevîler'in sahip olduğu bütün topraklarda (Endülüs hariç) siyasî kontrol kurmayı başarmıştı. Daha sonraki zamanlarda imparatorluktan siyasî kopmalar başladı. Batıda ilk siyasî ayrılıklar VIII. yüzyılın ortalarında baş göstermiş, Kuzey Afrika'da Hâricîler, Sicilmâse ve Tâhert'te Midrârîler ve Rüstemîler beyliklerini kurmuştu. İktidarı tehdit eden bu çözülmeler karşısında Halife Hârûnürreşîd, sınır bölgelerini yeniden düzenleme girişiminde bulunarak İfrîkıye'nin (Tunus) yönetimini İbrâhim b. Ağleb'e verdi (184/800). Ağlebîler (184-296/800-909) kurumsal anlamda Abbâsîler'e bağlılıklarını devam ettirmekle birlikte, eyaleti gerçekte bağımsız bir şekilde yönetti.

Halife Hâdî döneminde isyan eden Alioğulları'ndan İdrîs b. Abdullah, Fah'ta meydana gelen çarpışmada (169/786) kaçmayı başarmış, önce Mısır'a oradan da Fas'a geçerek İdrîsî hânedanlığını kurmuştu (172/789).

Türk asıllı Ahmed b. Tolun'un, Bağdat'ta oturan üvey babası adına vali olarak Fustat'a gelişiyle (254/868) Mısır'da yeni bir dönem başladı. Mısır'da ekonomik anlamda bağımsızlık elde eden Ahmed

b. Tolun, gelirlerin sadece bir miktarını gönderince Bağdat'la ilişkileri bozuldu. Ahmed b. Tolun, giriştiği mücadele sonucu Suriye'yi de Mısır'a bağlı bir eyalet durumuna getirmeyi başardı (256/870). Bağımsız hareket etmesine rağmen merkeze vergilerini gönderen Tolunoğulları hânedanlığı, halifenin ordularının 292 (905) yılında Fustat'a girmesiyle son buldu. Artık Mısır'a halifenin temsilcisi olarak merkezden gönderilen valiler tayin edilmekteydi. 323 (935) yılında vali olarak atanan ve halifenin kendisine İhşîd unvanı verdiği Türk asıllı Muhammed b. Tuğç ile birlikte İhşîdîler hânedanlığı, Mısır ve Suriye'nin yönetimini otuz dört yıl kadar elinde bulundurdu. İhşîdîler, hilâfet merkezi Bağdat ile ilişkilerini iyi tutmakla beraber Tolunoğulları gibi uygulamada bağımsız bir tavır içinde oldular.

Soyunu Hz. Fâtıma'ya nispet eden Ubeydullah, Mehdî unvanıyla 296 (909) yılında Kuzey Afrika'da halifeliğini ilân etmişti. Mehdî kısa zamanda İbâzî Hâricîleri'ni ve Ağlebî hânedan valilerini bertaraf etmeyi başarmış, İdrîsîler'in hüküm sürdüğü Fas'ı da aralıklarla ellerinde bulundurmuş, bütün Kuzey Afrika'da hâkimiyet sağlamıştı. 358 (969) yılında Mısır'ı ele geçiren Fâtımîler daha sonra Suriye'yi de topraklarına katmıştı. Şiî Fâtımîleri'nin varlığı, böylece Abbâsî hilâfetini tehdit eden bir unsur halini almıştı.

İmparatorluğun doğusunda ise ilk çözülme, Me'mûn'un, ünlü kumandanı İranlı Tâhir b. Hüseyin'i 205'te (821) Horasan'a vali yapmasıyla başladı. Bir yılı aşkın bir süre görev yapan Tâhir b. Hüseyin'in ölümünden az önce, cuma hutbelerinden halifenin adını kaldırdığı rivayet edilir. Tâhir'in ölümünden sonra bu görev oğulları tarafından yerine getirildi. Böylece Tâhirîler, imparatorluğun bu bölgesinde, Rey'den

Sîstan ve güneyini de içerecek şekilde İslâm dünyasının kuzeydoğu sınırlarına kadar olan yerleri yönetiyordu. Bağdat ile ilişkilerini hep sıcak tutarak vergilerini ödeyen Tâhirîler, aynı zamanda Bağdat şurtalığı görevini yürütüyor, halifelik merkezinin emniyetini sağlama işini de büyük bir içtenlikle yerine getiriyordu. Tâhirîler'in doğuda elli yıl kadar süren bu egemenliği, Sîstan'da gücünü ortaya koyan bir bakırcı olan (Arapça Saffâr) Ya'kūb b. Leys tarafından sonlandırıldı.

251 (865) yılı itibariyle Ya'kūb b. Leys es-Saffâr, Sîstan'ın tamamında kontrolü ele geçirdi. Egemenlik alanını genişletmeye devam eden Ya'kūb b. Leys, 259'da (873) Nîşâbur'u işgal ederek Muhammed b. Tâhir'i görevden aldı. Doğuda nüfuz alanını iyice genişleten Ya'kūb b. Leys, daha sonra Irak'a doğru yöneldi. Bağdat yakınlarında Halife Mu'temid'in kardeşi Muvaffak tarafından 262'de (876) bozguna uğratıldı. Ya'kūb'un 265'te (879) Ahvaz yakınlarında ölümü üzerine Saffârîler'in başına, kardeşi Amr geçti. Amr b. Leys, halife tarafından Horasan, Fars, İsfahan, Sîstan, Kirman ve Sind bölgelerinin valisi olarak atandı. Hilâfet merkezine vergilerini gönderen Saffârîler'in egemenliğine ise Sâmânoğulları son vermişti.

Sâmânoğulları aile adını, ataları İranlı Sâmân'dan alır. Zerdüştî olan Sâmân, Emevîler'in son döneminde valilik yapan Esed b. Abdullah döneminde müslüman oldu. Halife Me'mûn'un Mâverâünnehir'in yönetimini bu aileye vermesiyle birlikte Sâmânoğulları güçlendi. Aileden İsmâil b. Nasr, Saffârîler'e karşı giriştiği savaşta Amr b. Leys'i yenerek zafer kazanmış (287/900) ve onu tutuklu olarak Bağdat'a göndermişti. Onun bu zaferi halife tarafından Horasan'ın tamamında vali olarak tanınmasını sağladı. Sâmânîler'in Bağdat ile

ilişkisi, dostluk temelleri üzerinde devam etti. Pratikte otonom olarak idarelerini sürdürmelerine rağmen halifeliğin doğudaki gücünü temsil eden Sâmânîler, halifelerin politikalarına uygun davrandı. Sâmânîler dönemi, müslüman Orta Asya tarihinin altın çağı olarak kabul edilir. Sâmânîler'in Türkler'in İslâm dinine girmelerinde önemli rol oynadıkları bilinmektedir.

Sâmânîler'in kumandanlarından Türk asıllı Alp Tegin (ö. 352/963), Sâmânî Hükümdarı Abdülmelik'in 350'de (961) ölümü üzerine Belh'te ayaklandı, ancak burada tutunamayarak Afganistan dağlarına çekildi. Burada henüz müslüman olmamış Gazne şehrini ele geçirerek Gazneli Devleti'nin (367-582/977-1186) temellerini attı. Adını Gazne şehrinden alan bu hânedanın gerçek kurucusu Sebük Tegin'dir. 367 (977) yılında iktidara gelen Sebük Tegin ile birlikte Gazneli Devleti bir hânedanlığa dönüştü. Sebük Tegin, Horasan'ı Sâmânîler'in elinden alarak egemenlik alanını genişletti. Gazneliler özellikle Mahmud döneminde (388-421/998-1030) doğunun o en önemli gücü haline gelmiş ve hâkimiyet alanları batıda Azerbaycan sınırlarından, doğuda Hindistan'ın Yukarı Ganj vadisine, Orta Asya'da Hârizm'den Hint Okyanusu sahillerine kadar uzanmıştı. Mahmud, Sünnî İslâm'ın koruyucusu olmuş ve Abbâsî hilâfeti ile ilişkilerini son derece iyi tutmuştu. O, daima halifenin adını paralarında kullanıyor ve Bağdat'a hediyeler gönderiyordu. Gazneli hânedanlığı, Sultan Mesud döneminde Selçuklular'la 431'de (1040) Merv yakınlarındaki Dandanakan'da girişilen savaşta İran, Mâverâünnehir, Belh, Hârizm, İsfahan ve Rey şehirlerine kadar olan bölgeleri kaybetti ve böylece Selçuklu Devleti (431-707/1040-1308) kuruldu. Tuğrul Bey Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı oldu.

Taberistan'ın Deylem bölgesinde ve Kuzey Yemen'de, Zeydî iki devletin kurulması da imparatorluğun gücünün bu bölgelerde zayıfladığının bir göstergesiydi. Bu bölgede Tâhiroğulları'nın politikasından hoşlanmayan bir grup 250'de (864) bir ayaklanma çıkardı. Yerli liderler, Deylemliler'le bir antlaşma yaparak Rey'de yerleşik Alioğulları'ndan Hasan b. Zeyd'i davet edip, kendisini Dâî-İlelhak unvanı ile hükümdar yaptılar. Milâdî X. yüzyılın başlarında yetenekli hükümdarları Utrûş ile büyük bir güç elde eden Zeydîler, daha sonra tekrar yerel bir hânedanlık konumuna düştü. Yemen'deki Zeydî Devleti ise Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin tarafından 284 (897) yılı dolaylarında kuruldu.

Şiîliği benimseyen Arap Hamdânîler ise (292-394/905-1004) önce Musul, daha sonra Halep'te otonom bir şekilde hareket ettiler.

316'larda (928) Hazar'ın güneydoğusundaki topraklarda, askerî liderler olan Ziyârîler bağımsız hale geldi. Ziyârî lider Merdâvic b. Ziyâr (ö. 323/935) Hazar'ın güneyindeki hemen hemen bütün şehirleri ele geçirmiş, Sâmânîler'e ve halifeye karşı bir tutum içerisinde olmuştu. İsmâilî düşünce yanlısı olan Merdâvic'in askerlerinin çoğu Farslı Deylemliler'den oluşuyordu ve bu orduda daha sonra Büveyhî konfederasyonunu kuracak olan Büveyhoğulları'ndan üç kardeş de bulunmaktaydı.

Yukarıda anlatılan siyasî kopmalar sonucunda merkezî otorite zayıflamıştı. Zayıflayan otorite sebebiyle eyaletlerin gönderdiği vergiler kesilince, halifeliğin gücü hem siyasî hem de ekonomik anlamda yok olmaya yüz tutmuştu. Bu kopmaların yanı sıra halifelerin izlediği siyasî, ekonomik, sosyal ve dinî politikalar da Abbâsî yönetimini zayıflatan faktörler arasında yer

almaktaydı. Bu politikalar açısından Abbâsî Devleti'ni yıkılmaya götüren süreç irdelendiğinde, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Abbâsîler'in ilk yüzyılındaki etkin halifeler dönemlerinde, devlet, bir yandan güçlenmesini sağlayacak kurumsal ve siyasî adımları atarken diğer yandan merkezî otoriteyi tehdit eden baş kaldırılar sebebiyle ekonomik ve siyasî güçlükler yaşamaktaydı. İsyanlar ve iktidar mücadeleleri, devletin çözülmesine yol açacak bir sürecin de başlangıcını oluşturmuştu. İhtilâl sürecinde Alioğulları ile birlikte hareket eden Abbasoğulları, iktidara geldiğinde Alioğulları'nı dışlayarak, makam ve mevkilerden uzak tutmuştu. Bu ayırımcılık politikası zaman zaman Alioğulları'nın iktidar mücadelesi vermesine sebep olmuştu. Horasan yöresinde, özellikle Ebû Müslim'in öldürülmesiyle başlayan dinî ve millî karakterli isyanlar da, iktidarı zor durumda bırakmıştı.

Veliahtlık kurumunda da sorunlar ortaya çıkmıştır. Meselâ Halife Emîn'in, kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azledip, yerine kendi oğlunu veliaht tayin etmek istemesi, iki kardeş arasında iktidar mücadelesine ve beraberinde iç savaşa yol açmıştı. Emîn'in katli ile sonuçlanan bu iç savaş, Abbâsî ordularının Bağdat ve diğer eyaletlerin halkına zarar vermesiyle sonuçlanmış; Arap unsuru ve İran unsuru arasında, düşmanlığa varacak seviyede gerginlikler yaşanmıştı.

Me'mûn'un, Alioğulları'ndan Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesi ve İran unsurunu önemseyip başşehir olarak Merv'i seçmesi, Bağdat halkının ve Araplar'ın memnuniyetsizliğine sebep olmuş, bu sebeple de Bağdat'ta karışıklıklar ortaya çıkmıştı. Halifenin Mu'tezile'yi resmî mezhep edinmesi, halkını ve ilim adamlarını

Kur'an'ın yaratılmışlığına inanmaya zorlaması halkı iyice huzursuz etmiş, halifenin Bağdat'a dönmesi de bu karışıklıkları engellememişti. Bu baskı politikasının Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde aynı şekilde devam etmesi, halifeleri, halkın ve din bilginlerinin birçoğunun desteğinden yoksun bırakmış ve düşünce özgürlüğü kısıtlanarak bilimsel gelişmenin önüne set çekilmişti.

Abbâsîler'in, komşu bölge insanlarından ve azınlıklardan ücretli asker ve kölelerden askerî güç oluşturma geleneği, halifelerin gücünü arttırdıysa da, pek çok sorunu da beraberinde getirdi. Özellikle Mu'tasım'ın askerî politikada yapmış olduğu değişiklik yani şahsî muhafız ordusunu Türkler'in kumandasına vermesi ve Türk askerlerin, Bağdat halkı ve Bağdat ordusunun eski Arap askerleriyle anlaşmazlığa düşmesi sonucu kanlı çatışmalar yaşandı. Bu şartlar altında Mu'tasım, Türk askerleri halktan uzaklaştırmak için Sâmerrâ'da yeni bir başşehir inşa ettirerek devlet birimlerini buraya taşıdı. Bağdat kültürel ve ticarî bir şehir olarak kalmış, Sâmerrâ ise hilâfetin idarî ve askerî başşehri olmuştu. Bu süreç, Sâmerrâ'da Türk muhafızlarca çevrelenen halifeyi, imparatorluk içindeki baskın sosyal unsurlardan gittikçe koparmış ve halifenin yönetmiş olduğu halka yabancılaşması sonucunu doğurmuştu. Diğer yandan halife burada da muhafız alayları arasındaki mücadelelerle uğraşmak zorunda kaldı. Türkler, Sâmerrâ döneminde sivil bürokratları denetimleri altına almaya ve halifelerin göreve getirilme ve azledilmesinde de rol oynamaya başlamıştı. Halife Mütevekkil'in Türkler tarafından öldürülmesi, İslâm tarihinde bir halifeye karşı hassa birlikleri tarafından işlenen ilk cinayet olarak kabul edilmektedir. Türk kumandanların halifeler üzerindeki nüfuzu, Sâmerrâ

halkının halifelere ve Türkler'e yönelik isyanlarına sebep olmuştu. Başşehirdeki bu karışıklıklar merkezî otoritenin zayıflaması sonucunu doğurmuş ve bu durum da eyaletlerde huzursuzluğu tetikleyen faktörlerden biri haline gelmişti. Bütün bu sebepler merkezî yönetimin imparatorluğu kontrol etme gücünü azaltmış, merkezî otoritenin zayıflamasını fırsat bilen Saffârîler ve Tolunoğulları kendi yarı otonom yönetimlerini kurmayı başarmışlardı. Diğer vilâyetlerde de valiler merkezî yönetimin nüfuzunu kırmış ve bazıları da merkeze vergi göndermeyi kesmişti.

Yine Sâmerrâ döneminde merkezî otoritenin gücünü yitirmesi, halkın merkezî denetime direnmesi sonucunu doğurdu. Devlete baş kaldırı niteliğindeki bu oluşumlar da yönetimin siyasî, sosyal ve ekonomik açıdan yıpranmasına sebep olmuştu. Özellikle 255 (869) yılında Zencîler'in başlattığı isyanda, bölgedeki ticaret yolları isyancılar tarafından kapatılmıştı. Bu durum, tüccar ve zanaatkâr sınıfın fakirleşmesine yol açarak beraberinde sosyal problemleri getirmişti. Zencîler'in kendi devletlerini kurması, Basra'yı yağmalamaları, Güney Irak ve Hûzistan'ı belli bir süre ellerinde bulundurmaları hilâfetin gücünü kesintiye uğratmıştı.

Halife Mu'tazıd'ın ekonomiyi ıslah etme çalışmaları da eyaletlerde bulunan askerî liderlerin malî kontrolü ellerinde bulundurmak istemeleri, tüccar ve büyük toprak sahibi kişilerin kendi ayrıcalıklarını ön planda tutma arzusu sebebiyle başarılı olamadı. Bu dönemde halife ekonomik atılımlar gerçekleştirmekle uğraşırken rejimi yıllarca zor durumda bırakacak olan Şiî-İsmâilî öğretiyi savunan Karmatîler'in isyanı baş göstermişti. Karmatîler'in Irak ve diğer bölgelerde sürdürdükleri, halkı da hedef alan baskınların

önlenmesi halifeler için zor olmuş ve Karmatîler'in Bahreyn'de kurmuş oldukları egemenlik 469 (1076) yılına kadar devam etmişti. Karmatîler'in başlatmış olduğu bu hareket yıllarca Abbâsî yönetimini tehdit etmeyi sürdürmüştü. Karmatî isyanları aynı zamanda Basra körfezindeki ve Arabistan ile Irak arasındaki ticareti de olumsuz bir şekilde etkilemişti.

Abbâsî hilâfeti için beliren bir diğer tehlike de Şiî Fâtımîler'in bütün Kuzey Afrika'yı ve Mısır'ı ele geçirerek kurmuş oldukları Fâtımî hânedanından gelmişti. Abbâsîler'in otoritesini tanımayan Fâtımîler, bütün İslâm dünyasını Hz. Ali soyundan gelen bir halifenin otoritesi altında birleştirmeyi hedef edinmişlerdi. Bu durum müslüman toplumun Abbâsî hilâfeti etrafında şekillenen sembolik birliğini ortadan kaldırmış, Abbâsî hânedanının müslüman toplumu üzerindeki sembolik liderliğini tehdit etmişti. Endülüs Emevîleri ve diğer Kuzey Afrika devletleri de Fâtımîler'in yolundan giderek Abbâsî hilâfetinin unvanını, otoritesini ve meşruiyetini aynı şekilde zedelediler.

Halife Muktedir döneminde yönetimde yer alan bürokratların rekabetinin de etken olduğu Halife Muktedir döneminde ciddi bir ekonomik kriz meydana gelmişti. Yönetimde yer alan iki aile, Cerrâhlar ile Furâtlar ve diğer bürokratlar arasında birlik yerine rekabetin oluşu ekonomik krize yol açmış, ilk yüzyılda 100 milyon dirhem civarında olan gelirler bu dönemde 31 milyon dirheme inmişti. Bu ekonomik krize bağlı olarak askerlerin ücretlerinin gecikmeyle ödenmesi sonucu askerî isyanlar da baş göstermişti. Muktedir'in saltanatı sona ermeden devlet iflâs etmiş, bununla eş zamanlı olarak merkezî otorite en yakın bölgelerde bile gücünü kaybetmeye başlamıştı. Ekonominin

çöküşü devletin zayıflamasını hızlandıran en önemli faktörlerden biri haline gelmişti.

Halife Râzî iktidara geldiğinde merkezî hükümetin uzak eyaletlerdeki otoritesi kaybolmuş, bu da siyasî çözülmeleri beraberinde getirmişti. Mısır'da İhşîdîler, Musul ve Cezîre'de Hamdânîler, Fars bölgesinde Büveyhîler kontrolü ellerinde bulunduruyor ve merkeze haraç göndermiyordu. Halife Râzî'nin merkezdeki otorite zaafını ortadan kaldırmak ve daha iyi bir yönetim tesis etmek amacıyla oluşturduğu emîrü'l-ümerâlık kurumu da -beklenenin aksine- tayin edilen kumandanların bireysel gücünü daha da arttırmış, halifenin yetkilerini azaltan ve siyasî çekişmeleri arttıran bir unsura dönüşmüştü.

Şiî Büveyhîler'in 334 (945) yılında Bağdat'ı işgalleriyle başlayan ve 100 yılı aşkın bir süre devam eden Bağdat hâkimiyetleri hilâfet kurumunu sembolik bir düzeye indirmiş, halifelerin devlet yönetimindeki etkinliğini sona erdirmişti.

Yüz yıldan fazla bir süreyle Bağdat'ı ellerinde bulunduran Büveyhîler'in siyasî hâkimiyetini, Halife Kāim-Biemrillâh'ın çağrısı üzerine 447'de (1055) Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey sona erdirmişti. Ancak hilâfet bu sefer de Selçuklular'ın hâkimiyeti altına girmişti. Halife siyasî ve askerî yetkilerini Tuğrul Bey'e devretmiş, kendisi sadece dinî bir lider olarak kalmıştı. Selçuklular'ın kendi aralarındaki çekişmeleri bir fırsat olarak gören ve onların siyasî hâkimiyetinden kurtulmak isteyen Abbâsî halifeleri Müsterşid-Billâh ve oğlu Râşid-Billâh bu isteklerini hayatlarıyla ödediler.

Yukarıda ana hatlarıyla belirtilen, merkezî otoriteyi tehdit eden siyasî, sosyal ve dinî boyutlu isyanlar ve

siyasî kopmalar, hânedan içi iktidar mücadeleleri, bazı halifelerin siyasî ve dinî politikalarında yer alan baskıcı ve dışlayıcı uygulamalar ve ekonomik krizler gibi sebepler Abbâsî Devleti'nin çöküşünü etkileyen unsurlar olmuştur.

Sonuç olarak Abbâsî Devleti'nin siyasî gücü etkisini yitirmiş, bütünlüğü sarsılmış ve ekonomisi giderek zayıflamıştır. Bu şartlar altında Moğol işgaline karşı ciddi bir direnç gösterilememiştir. Böylece 500 yılı aşan Abbâsî hükümranlığı, Moğollar tarafından 4 Safer 656'da (10 Şubat 1258) sonlandırılmış ve Abbâsî Devleti tarih sahnesinden silinmiştir.

Onuncu Bölüm

DEVLET YÖNETİMİ

Abbâsîler iktidara gelişleriyle birlikte, yönetimin sadece kendi hakları olduğunu ileri sürmüş ve halifenin en önde gelen kişi ve mutlak otorite oluşu etrafında idarî bir yapılanma gerçekleştirmişti. Emevîler'den devralmış oldukları birçok kurumu geliştirerek onlardan daha ayrıntılı ve gelişmiş bir idarî sistem oluşturmuştu. Devleti yönetim tarzları ve yeni oluşturdukları kurumlarda da daha önceki yönetimlerin aksine, Sâsânî mirası etkili olmuştu. Bu mirasın taşınmasında, etkin görevlere getirdikleri İran asıllı kişilerin önemli bir katkısı vardı. Yine Abbâsîler daha yaygın bürokrasi anlamına gelen merkezîleşmeyi sağlamak ve eyaletlerde kontrolü elde tutmak için önemli bir çabanın içinde olmuş, hilâfetlerinin özellikle ilk yüzyılında güçlü bir devlet yönetimi oluşturmuştu. Abbâsî yönetimi Emevîler'den çok daha güçlü bir merkezîleşmeyi başararak, daha yoğun bir denetim uygulamıştı. Merkezîleşmenin çoğalttığı yazım işlerinin yapıldığı daireler artmış, uzmanlaşmış bir memur sınıfı olarak çoğunlukla İranlılar'dan oluşan küttâb sınıfı doğmuştu. Daha önce de anlatıldığı gibi Sâmerrâ dönemiyle birlikte halifenin mutlak gücü birkaç istisnayla birlikte

azalmaya başlamış, merkezî otorite zaafa uğramış ve kurumlar da eski işlevlerini yitirmeye başlamıştı.

Bu bölümde Abbâsîler'de merkezî yönetimde ve eyaletlerin yönetiminde etkin kişi ve kurumlar incelenecektir.

1. Merkezî Yönetim

Merkeziyetçi bir idarî yapının var olduğu Abbâsîler'de merkezî yönetimde halife, vezir ve hâcip en önde gelen kişilerdi. İdarî yapının en tepesinde devlet başkanı sıfatıyla halife yer almaktaydı. Halife, her çeşit kuvvet ve kudretin kaynağı sayılırdı. Abbâsî halifeleri iktidarlarının meşruiyet kaynağını, Kur'an'a ve akraba olarak Hz. Muhammed'in vârisleri oluşlarına dayandıran bir devlet yönetimi anlayışını benimsemişlerdi. Halifeler kendilerini hem hükümdar hem de Allah'ın yeryüzündeki temsilcileri olarak görüyorlardı. Mansûr, kendisini "sultânullah"[1] olarak yani "Allah'ın yeryüzündeki otoritesi" olarak nitelendirirken hilâfetin bu anlamına vurgu yapmaktaydı.

Abbâsî halifeleri, devleti eski İran devlet yapısını temel alarak idare ettiler. Halifenin dinî kutsallığının bulunması, eski Sâsânî din anlayışına yakındı. Abbâsî halifesinin "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" şeklindeki yüce unvanı, Sâsânî modeline dayanmakta ve aynı sosyal sonuçları doğurmaktaydı. Sâsânî hükümdarları, halkın doğrudan erişiminden uzak tutulan bir haşmetle kuşatılmış konumdaydı. Benzer şekilde göz alıcı bir lüks içinde bulunan Abbâsî halifelerinin iki dudağı arasından çıkan her şey kutsal olarak görülüyor ve halifeler bu kutsallığı ifade eden idarî unvanlarla anılıyordu. Ancak çok ayrıcalıklı bir kişi, Abbâsî halifesi ile doğrudan konuşma imkânına sahip olabilirdi. Halifeye,

bir dizi memurlar aracılığıyla ve önünde yeri öpmeye kadar varan törensel kurallara uyularak ulaşılabiliyordu. Halife, cuma namazını kıldırırken, hâkimlik yaptığı oturumlarda ve sefere çıktığı zamanlarda halkın önüne çıkmaktaydı. Halifelerin cuma namazlarında bizzat yapmış oldukları imamlık, Hârûnürreşîd ve ondan sonra gelenlerin çoğu tarafından uygulanmadı. Halifeler cuma namazında imamlık yapmayı ve cuma hutbesi okumayı bir vekile bırakıp, camide kendilerine ayrılan özel bir bölümde (maksûre) namaz kılmayı tercih ettiler.

Halife Mehdî ile başlayan ve Mu'tasım'la birlikte hânedanın son bulduğu devreye kadar hüküm süren halifeler, "Allah" adının kendi asıl isimlerine katıldığı birtakım şeref unvanları taşımaya başladı. Çöküş devresinde ise halk onlara "halîfetullah" yani "Allah'ın halifesi, vekili" ve daha sonra "zıllullah ale'l-arz" yani "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" şeklinde ruhaniyet ifade eden unvanlar vermeye başladı. Abbâsîler, hilâfetlerinde dinî vurguyu kuvvetlendirmek yani halkın imamları olduklarını göstermek için "imam" unvanını da kullanmıştır.

Halifeler, bazı yetkilerini kadı, vezir ve kumandan gibi kişilere devretseler de hükümetle ilgili bütün işlerde daima son hakem ve söz sahibi kişilerdi. Siyasî otoriteleri mutlaktı. Sâmerrâ dönemiyle birlikte halifenin siyasî anlamda mutlak otoritesi azalmaya başlamış, halifenin üzerinde nüfuz kuran kişiler, bu otoriteyi kullanır olmuşlardı. Büveyhîler'in Bağdat'ı işgal edip yönetimi ellerine geçirmeleriyle birlikte halifelik, bütün otoritesini kaybederek sadece sembolik ve dinî anlam taşıyan bir niteliğe bürünmüştü.

Emevîler döneminde başlatılan veliahtlık sistemi, Abbâsîler'de de hilâfeti Abbâsî ailesi içinde tutmak gayesiyle devam ettirildi. Halife sevdiği, yetkin ve yüksek vasıflarla donanmış gördüğü kendi akrabalarından birini, ölümünden sonra kendi yerini almak üzere veliaht tayin ediyordu. Veliahtı Abbasoğulları'ndan tayin etme geleneğini bozan ilk ve tek halife Me'mûn, Alioğulları'ndan biri olan Ali b. Mûsâ'yı veliaht olarak atamış ve onu Ali er-Rızâ diye isimlendirmiştir. Ali er-Rızâ'nın ölümüyle bu teşebbüs gerçekleşme imkânı bulamamış oldu.

Abbâsî Devleti'nin idarî yapılanmasında, halifelikten sonra en önemli kurum olan vezirlik Sâsânîler'den alınmış ve ilk defa Abbâsîler'le birlikte müslüman devlet geleneğine yerleşmişti. Vezir, halifenin vekili, idarî yapının başı ve halifeden sonra en yetkili kişiydi. Çok geniş yetkilerine rağmen vezir, halifenin yönetimdeki nihaî karar verici konumunu aşan bir yetkiye de sahip değildi. Abbâsîler zamanındaki ilk vezir Ebû Seleme el-Hallâl'e, ihtilâlin son aşamasında, devletin kurulacağı sıralarda "veziru âl-i Muhammed" unvanı verilmişti.

Vezirler zaman zaman mezâlim mahkemelerine başkanlık eder, savaşlara karar verir, hazineden gerekli gördükleri harcamaları yapar, valileri tayin ve azledebilirlerdi.

Abbâsîler döneminde vezirler görev ve yetkileri bakımından tefviz veziri (tam yetkili vezirlik) ve tenfiz veziri (yetkileri sınırlı vezirlik) olarak ikiye ayrılmıştı.

Tefvîz veziri, veliaht tayin etme ve halifenin istifasını istemenin dışında, halife adına diğer bütün devlet işlerini yapmaya yetkiliydi. Tenfîz veziri ise, halifenin kendisine işlerinde yardımcı olması için atadığı vezirdi.

Sadece halifenin emirlerini yerine getiren tenfiz vezirinde müslüman olma şartı aranmazdı. Halife birden fazla tenfiz veziri atayabilirdi. Tenfîz veziri emanet sahibi olma, doğru olma, mala ve paraya düşkün olmama, halkla arasında düşmanlık bulunmama, iyi bir hâfızaya sahip olma, zeki olma, kötü alışkanlıkları bulunmama özelliklerine sahip olmalıydı.

Abbâsî Devleti'nde Bermekîler, Sehloğulları, Furâtoğulları, Vehboğulları ve Cerrahoğulları, dönemlerine damga vurmuş vezir aileleridir.

Devlet yönetiminde yer alan hâcibin görevi ise, halkı dinlemek, onların sıkıntılarını azaltmak, halifeyi görme gereksinimini daha aza indirmek ve diplomatları halifeye takdim etmekti. Abbâsîler döneminde önem kazanarak etkinliği artan hâcip, birçok devlet işinde kendisine danışılan, vezire rağmen nüfuzu ele geçiren bir görevli haline gelmişti. Divan başkanlarına, devletin bütün işlerinde kendisine başvurulmasını şart koşar, kendisinin onayı alınmadan herhangi bir işe karar verilmemesini isterdi.

Abbâsîler, daha önce de ifade edildiği gibi Emevîler'den daha ayrıntılı bir idarî sistem oluşturmuştu. Emevîler döneminde merkezde yer alan Dîvânü beyti'l-mâl, Dîvânü'l-ceyş, Dîvânü'l-harâc, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-hâtem, Dîvânü'l-berîd aynı şekilde Abbâsîler döneminde de varlığını devam ettirmiştir. Bu dairelere ilâve olarak Dîvânü'l-ezimme, Dîvânü'l-mezâlim, Dîvânü'n-nafakāt, Dîvânü'd-dıyâ', Dîvânü't-tevkī' de kurulmuştu. Bütün bu divanların halife tarafından edebî yönü güçlü ve bilgili kişilerden seçilen kâtipleri bulunurdu.

Dîvânü beyti'l-mâl, beytülmâlin yani devlet hazinesinin idaresiyle ilgili bir daireydi. Bu divan, her türlü

gelirin toplanması, harcamaların çıkış kayıtlarının yapılması işlerini takip etmekle yetkiliydi.

Dîvânü'l-ceyş, devletin askerî işlerinin, orduların idarî, malî ve diğer işlerinin yönetimiyle ilgilenen daireydi. Bu divanın başında vezire karşı sorumlu olan, "sâhibü dîvâni'l-ceyş" unvanı verilen kişi bulunmaktaydı. Teşkilâtın genel politikası, vezirle yürüttüğü görev sebebiyle büyük bir itibara sahip, sâhibü dîvâni'l-ceyş tarafından yürütülmekteydi. Bazı savaşlarda kumandanlık görevi sâhibü dîvâni'l-ceyşe verilirdi. Bu divanda yazı işlerini yürüten, askerlerin maaş ve ücretlerinin miktarını, ödeme zamanlarını tayin ve tespit eden birimler mevcuttu. Bunların yanı sıra askere alınanların kayıtlarını tutan, askeri denetime hazırlayan ve farklı statülere sahip bütün askerlerin maaş ve yiyecek ödeneklerini ayarlayan birimler de vardı.

Dîvânü'l-harâc, beytülmâlin ana kaynağı kabul edilen haracın toplanması ve giderlerin kaydıyla ilgilenen bir daireydi.

Dîvânü'r-resâil, devletin iç ve dış yazışmalarını yerine getirmek, devletin dış ilişkilerini düzenlemek, yurt dışına gidecek elçi seçimini yapmak, gelen elçileri ağırlamak ve onlara eşlik edecek, bilgilendirecek kişileri tespit etmekle ilgili daireydi. Abbâsîler'in oldukça önem verdiği Dîvânü'r-resâil'in başkanına "sâhib" veya "mütevellî" adı verilirdi. Dîvânü'r-resâil'in sorumluluğunu üstlenen kişilerin, yazışma üslûbunun bütün inceliklerini bilen ve güvenilir bir kişi olmasına dikkat edilirdi.

Dîvânü'l-hâtem, halifenin mektuplarının mühürlendiği, bir kopyasının alıkonulduğu divandı.

Dîvânü'l-berîd'in görevi ise resmî haberleşmeyi sağlamak, postacılıkla ilgili görevleri yerine getirmek,

istihbarat ve gizli haber edinmekti. Berîd teşkilâtının en üst yetkilisi sâhibü'l-berîd, halifenin veya vezirin emirlerini taşradaki idarecilere, oradaki haberleri de merkeze ulaştırmakla görevliydi. Halife ile doğrudan görüşme yetkisine sahip olan sâhibü'l-berîdin merkezdeki memurları yönetme ve teşkilâtın bütün ülkede koordineli çalışmasını temin etme görevinin yanı sıra, teşkilâtın vilâyetlerdeki reislerinin dışında kalan bütün görevlileri tayin, halifenin yazışmalarını temin, valiler ve diğer memurların durumları gibi konularda halifenin isteyeceği raporları hazırlama ve takdim etme görevleri de vardır. Yollar ve istasyonlar hakkındaki gerekli bilgileri yazıp buraların düzenlerini sağlamak da diğer görevleri arasındadır.

Dîvânü'l-ezimme, devletin gelir ve giderlerinin kontrolü ve muhasebe işleriyle ilgili daireydi. Vilâyetlerdeki bütün muhasebeciler, Halife Mehdî zamanında kurulan bu divanın denetimi altındaydı.

Dîvânü'l-mezâlim, yüksek devlet görevlilerinin, etkili kişilerin ve haraç memurlarının devlet aleyhine veya halka karşı işledikleri suçlar ve onlarla ilgili şikâyetlerle ilgilenen hukuk kurumuydu. Kadıların bakmaktan âciz kaldıkları davalara mezâlim mahkemelerinde, bu kadılardan daha yetkili "sâhibü'l-mezâlim" denilen hâkimler bakarlardı. Bazı Abbâsî halifeleri de, mezâlim mahkemelerindeki duruşmaları bizzat idare etmeye çok önem vermişlerdir. Mezâlim mahkemesi, halife veya valinin ya da ikisinden birine vekâlet eden bir kimsenin başkanlığında kurulurdu. Mezâlim kadısı, başka bir işte görevli olduğu zaman diğer işlerini bırakıp haksızlığa uğrayanların kendisine müracaat edebileceği bir gün tespit ederdi. Görevi sadece mezâlim mahkemesindeki davalara bakmak olduğu zaman, hafta boyunca davalara bakardı.

Mescitte kurulan mezâlim mahkemesi duruşmalarında beş grup insan bulunurdu. Muhafızlar ve yardımcıları, hâkimler, fakihler, kâtipler ve şahitler hazır olmadan duruşma yapılmazdı.

Muhafızlar ve yardımcılarının görevi, şiddete başvuranlara engel olmak, mahkemeden kaçmaya teşebbüs edenleri yakalayıp kontrol altına almaktı. Hâkimler, hak sahiplerine haklarının doğru bir şekilde verilmesi konusunda mahkeme başkanına yardımcı olurlardı. Fakihler ise mahkeme başkanının karşılaştığı, karar vermesi güç olan dinî meselelerde danışılan kişilerdi. Kâtipler, tarafların sözlerini yazar, leh veya aleyhlerindeki hukukî durumu tespit ederlerdi. Şahitlerin görevi ise, taraflar hakkında bildiklerini söylemek ve kadının verdiği hükümlerin, hakka ve adalete aykırı olmadığına şahitlik etmekti.

Dîvânü'n-nafakāt, saray harcamalarıyla ilgili daireydi. Saray memurlarının maaşı, erzakların temini, saraya ait binaların yapımı ve onarımı, ahırdaki hayvanların bütün ihtiyacı, kısaca sarayla ilgili harcamalar bu dairenin görev alanına girerdi.

Dîvânü'd-dıyâ' "savâfî" denilen devlet arazilerinden şahıslara iktâ (işletilmek üzere verilen toprak parçası) edilen, geçimlik olarak verilen arazilerin öşrünü toplama işlerini yürütürdü.

Dîvânü't-tevkī', resmî yazıların çok öz ve veciz bir hale getirildiği daireydi. Abbâsîler'in ilk yıllarında yazı ile ilgili bağımsız bir tevkī' divanı bulunmuyor, yazı ile ilgili bütün işler Dîvânü'r-resâil tarafından yürütülüyordu. Hârûnürreşîd dönemindeyse Dîvânü'r-resâil'den ayrı olarak bu divan kurulmuş ve ilerleyen zaman içinde kurumsallaşmıştı.

Merkezde var olan bu divanların dışında Abbâsîler, ülke genelinde bütün kadıların üstünde bir "kādılkudâtlık" (başkadılık) kurumu meydana getirdi. Bu göreve ilk olarak İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) getirildikten sonra taşradaki kadılar, başşehirde oturan "kādılkudât" tarafından tayin edilmeye başlandı. Kadılık kurumu, Abbâsîler döneminde önceki döneme nispetle önemli farklılıklar gösterir. Bu dönemde dört mezhebin ortaya çıkışıyla kadılar içtihat etmek yerine mezheplere göre hüküm vermeye başlamıştır. Irak'ta görev yapan kadı, Ebû Hanîfe'nin mezhebine, Mısır'daki kadı, İmam Şâfiî'nin mezhebine göre hüküm veriyordu. Her vilâyette dört mezhebi temsil eden kadılardan her biri, kendi mezhebinin mensupları arasında çıkan anlaşmazlıklara bakardı.

Merkezde var olan bir diğer kurum da, vatandaşların canını ve malını korumakla görevli polis teşkilâtı şurtaydı. Şurtalar, suç ve cinayetle suçlananları yakalayıp sorguya çeker, sorgulama üzerine bazı delillerle suçu sabit olanlara gerekli cezayı verirdi. Bu teşkilâtın başkanlığını, "sâhibü'ş-şurta" denilen üst düzey memur yürütmekteydi.

Başında "muhtesip" adı verilen kişinin bulunduğu hisbe kurumu ise, iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmek amacıyla kurulmuştu. Toplumda huzuru sağlamaya yönelik işlerle meşgul olan muhtesip; genel ahlâk, asayiş ve bazan da acele sonuçlandırılması gereken davalarla ilgilenir, zaman zaman kuvvet kullanarak meseleleri hallederdi. Bunun dışında çarşı ve pazarları, ölçü ve tartı aletlerini, gıda maddelerini kontrol eder, borçluların borçlarını zamanında ödemelerini sağlar, komşular arasındaki ihtilâfları çözmeye çalışırdı.

2. Eyaletlerin Yönetimi

Abbâsîler'de eyaletler veya diğer bir ifadeyle vilâyetler, halife tarafından atanan valiler tarafından yönetiliyordu. Halifelerin yardımcıları olan valilerin, bulundukları eyalette yetkileri mutlaktı.

Eyalet valilerinin görevi, namaz kıldırmak, ordulara kumandanlık yapmak, haraç almak ve zekât toplayıp gerekli yerlere dağıtmak, halk arasındaki anlaşmazlıklarda hüküm vermekti. Emîr, valiler için kullanılan diğer bir unvandı.

Hârûnürreşîd'in ölümüne kadar olan dönemde valiler çoğunlukla ya Abbâsî ailesi fertlerinden ya da Abbâsîler'i iktidara taşıyan Horasanlılar'dan oluşan ordunun liderlerinden tayin ediliyordu. Abbâsî ailesinin fertlerinden Sâlih b. Ali Suriye'de, Süleyman b. Ali Basra'da, Îsâ b. Mûsâ Kûfe'de, İsmâil b. Ali ise Musul'da hilâfetin gücünü sağlamada başarılar göstermiştir.

Erken dönem Abbâsîler'de, valiler genel olarak iki ya da üç yıl gibi kısa dönemler için atanıyordu. Bazan istisnaî olarak görevde uzun kalanlar da olabiliyordu.

Eyaletlere vali olarak tayin edilen kişiler bazan başşehirde oturmayı tercih ediyor ve vilâyetin idaresi için kendi adlarına vekiller gönderiyorlardı.

Eyalet listeleri zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Meselâ Halife Seffâh döneminde ülke idare bakımından on iki eyalete ayrılmıştı:

- Kûfe ve Sevâd
- Basra, Dicle bölgesi, Bahreyn ve Uman
- Hicaz ve Yemâme
- Yemen
- Ahvaz, Hûzistan ve Sîstan

- Fars
- Horasan
- Musul
- Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan
- Suriye
- Mısır ve Kuzey Afrika
- Sind.

Seffâh sonradan İrmîniye ve Azerbaycan'ı Cezîre'den ayırarak onları iki vilâyet haline getirmiş; Filistin'i de Şam'dan ayırmıştır.

Abbâsî Devleti, iktidarının zirvesindeyken vilâyetlerin idaresinde bir sorun oluşmamıştı. Halife Hârûnürreşîd'in ölümüyle birlikte merkezî otoritenin zayıflaması, merkez-taşra ilişkisinde zaafların oluşması sonucunu doğurunca bazı vali ve vali vekilleri bağımsız hareket etmeye başladı. Bu şekilde merkezle bağlarını tamamen ya da kısmî olarak kesen vilâyetlere örnek olarak Mısır'da Tolunoğulları ve İhşîdîler, doğuda ise Tâhirîler ve Saffârîler verilebilir.

Abbâsîler'in ilerleyen dönemlerinde vilâyetlerin egemenliği, çeşitli hânedanların eline geçmiş ve halifelerin bu vilâyetler üzerinde hiçbir etkinliği kalmamıştı. Halife Râzî döneminde Abbâsî hilâfetinin egemen olduğu tek bölge Bağdat ve oraya bağlı yerleşim bölgeleriydi.

Validen sonra vilâyetlerdeki en önemli kişi olan kadı vali tarafından değil merkezden tayin edilirdi. Kadılar valilerin aksine daha uzun süre görev yaparlardı.

Vilâyetlerdeki diğer önemli devlet görevlileri olarak sâhibü'l-berîd, sâhibü'ş-şurta, muhtesip ve çeşitli dairelerin kâtipleri örnek verilebilir.

Yine vilâyetlerde, merkezdeki Dîvânü'l-harâc, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-berîd, Dîvânü'd-dıyâ' ve Dîvânü'l-ezimme'nin birer temsilcisi bulunurdu. Yalnız Dîvânü'l-ezimme'nin taşradaki adı Dîvânü'z-zimâm'dı.

Vilâyetlerde aynı zamanda asker de bulunurdu. Özellikle sorunların yaşandığı bazı bölgelerde çok sayıda asker düzenli olarak görev alırdı.[2]

Onbirinci Bölüm

TOPLUM VE SOSYOKÜLTÜREL YAŞAM

1. Toplum

Abbâsîler döneminde, imparatorluğun sınırları içinde yaşayan birçok unsurun kaynaşması sonucunda yeni bir toplum oluşmuştu. Bu yeni toplumun oluşumunda, fetihlerle birlikte başkalaşım geçirmiş Araplar'la, fethedilen ülkelerde yaşayan yerli halkın etkileşimi rol oynamıştır. İslâm'a girmek isteyen yerli (Arap olmayan) halklar; müslüman olmanın bütün hukuksal ve ekonomik faydalarını elde etmek için, bir Arap kabilesinin tam üyesi olmak ve aynı şekilde devlet divanına kaydolmak zorundaydı. "Mevâlî" olarak adlandırılan bu grup, kendi kültürel miraslarını yeni dinlerine taşıdıysa da müslüman olmayı benimsemiş, toplumsal yapının her alanında önemli bir unsur haline gelmiş ve İslâm düşüncesinin oluşmasında önemli rol oynamıştı. Diğer yandan, Abbâsî Devleti'nde birçok kişi İslâm'ın dışındaki dinlere bağlılığını sürdürmüştü.

Yukarıda ana çizgileri verilen toplumu oluşturan etnik unsurlar; Araplar, İranlılar, Ârâmîler, Mısırlılar, Berberîler, Zencîler ve Türkler'di. Dinî gruplar ise müslümanların yanı sıra zimmî denilen; yahudi, hıristiyan, Mecûsî (Zerdüştî), Hindu, Budist ve Harran'da yerleşik Sâbiîler'den oluşuyordu.

Abbâsî toplumundaki yahudiler ana akım olarak Rabbânî Yahudilik ve Karâî gruplarına ayrılıyordu. Filistin'in Nablus şehrinde oturan diğer bir yahudi grubu Sâmirîler idi.

Hıristiyan mezhepleri ise Nestûrîler, Yâkubîler, Melkitler, Ermenîler ve Kıptîler'di.

Zimmî olarak adlandırılan dinî gruplar, kamu düzenini bozmamak ve İslâm dinine saygı göstermek şartıyla, cizye verme karşılığında devletin koruması altındaydı ve ibadetlerini serbestçe yapabilmekteydi. Söz konusu dinî gruplar gettolarda oturmaya zorlanmamış ve müslüman toplumdan ayrı tutulmamıştı.

Hıristiyanlar, mâbetlerinde ve özel merasimlerde haçlarını taşıyabiliyor ve dinî törenlerini yapabiliyordu. Ancak müslümanlar arasında haçlarını açıktan taşımaları yasaktı. Abbâsîler döneminde, yahudiler ve hıristiyanlar mâbet yapma imkânı da bulmuşlardı. Meselâ Bağdat'ta Halife Me'mûn'un, yahudi müneccimi Sind b. Ali'ye mahalle meydanında bir sinagog inşa ettirdiği bilinmektedir. Yine Me'mûn, Kudüs'te hıristiyanların büyük ve gösterişli bir kilise yapmasına izin vermiştir.

Abbâsîler döneminde yahudiler, devlette daha çok ekonomi ve tıp sahasında çalıştırılmıştı. Abbâsî Devleti'nde görevlendirilen ilk yahudi olarak bilinen Furât b. Şehnâse, veliaht Îsâ b. Mûsâ'nın hem tabipliğini hem de danışmanlığını yapmıştır. Bu dönemde istihdam edilen bir diğer yahudi Ebû Ubeydullah (ö. 169/786), Halife Mansûr zamanında Rey'de valilik yapan veliaht Mehdî'nin haraç kâtipliğine getirilmişti. Ebû Ubeydullah, Mehdî'nin hilâfete gelmesinden sonra müslüman olmuştu. Abbâsî yönetiminde istihdam edilen başka yahudiler de vardı.

Halife Seffâh'tan itibaren hıristiyanlar da müslümanlarla birlikte görevlerde çalıştı. Özellikle Abbâsî sarayında hizmet veren Curcîs, Buhtîşû' ve İbn Deylem gibi birçok hıristiyan doktora rastlanmaktadır.

Abbâsî toplumunda doğal olarak toplumsal hiyerarşiler mevcuttu. Abbâsîler döneminde halk, havas ve avam olmak üzere iki büyük sınıfa ayrılıyordu.

Havas sınıfı halife, halifenin akrabaları, devlet adamları, eşraf ve ulemâdan (din bilginleri) meydana geliyordu. Halife, hem dinî hem de siyasî hâkimiyeti elinde bulundurması dolayısıyla diğer insanların üstünde bir konuma sahipti. Halifeden sonra en yüksek nüfuz ve makam, halifenin akrabaları olan Peygamber ailesi Hâşimoğulları'na aitti. Devlet adamları ise vezirler, hâcip, başkâtipler, serdarlar ve benzeri yüksek rütbe sahibi kişilerdi. Havastan olan eşraf, Hâşimîler'in dışında olan Arap hânedanlarıydı. Bunların soyu Kureyş kabilesine dayanıyordu. Devlet nazarında büyük hürmet gören eşraf, devlet tarafından bağlanan özel maaşlar ile geçinirdi. Ulemâ yani din bilginleri ise önemli bir toplumsal konuma sahipti: Büyük saygı gösterilen din bilginlerine (ulemâ) halk kadar halifeler de akıl danışır ve fikir alırlardı. Kadılar da ulemâ sınıfına dahildi. İnsanlar arasında hakemlik ve yargılama görevlerini üstlendiklerinden dolayı saygınlıkları çok büyüktü.

Avam sınıfı ise havassın dışında olan halktı ve çeşitli gruplara mensuptu. Bunlar, başta çeşitli sanat ve ticaret ile tarım işleri olmak üzere çeşitli meslek ve iş kollarında faaliyette bulunurdu.

Abbâsî toplumunun en alt kademesinde ise bütün Ortaçağ toplumlarında var olan köleler bulunurdu.

Bu dönemde köle edinilmesi son derece yaygındı. En önemli köle pazarlarından biri Semerkant'tı. Genellikle hizmetçi olarak kullanılan köleler, savaş esnasında esir düşen ya da satın alınan kişilerden oluşuyordu. Kölelerin bir kısmı siyah, bir kısmı da beyaz ırktandı. Beyaz ırktan olan köleler Grek, Slav, Ermeni ve Berberî soyundan geliyordu. Köle kadınlar, yani câriyeler şarkıcı, rakkâse ve odalık olarak kullanılmaktaydı. Genellikle efendilerinin câriyeleri olan kadın köleler çocuk sahibi olduklarında terkedilemiyor ve efendilerinin ölümünde serbest bırakılıyorlardı. Çocuk baba tarafından kabul edilir ve hür kadınlardan olan çocuklarından ayrı değerlendirilmezdi. Abbâsî halifelerinin birçoğu câriye çocuklarıydı. Efendiler câriyelerinin genellikle müzik, şarkı söyleme ve şiir alanında eğitilmelerini sağlardı. Şehzadelerin câriyelerinin çoğu, ustaların yanında iyi bir eğitimden geçirilip yetiştirilmiş olarak satın alınırdı. Çok fakirler hariç şehirli ailelerin en az bir veya iki kölesi vardı.

Abbâsî toplumunda aile yapılanması ise şu şekildeydi: Kabilelerde ve şehirde yaşayan üst sınıftaki bir ailede, iki üç nesil bir arada bulunabiliyordu. Fakir sınıflarda aile daha küçüktü. Müslüman erkeklerin kanunen dörde kadar hür kadınla evlenmesi ve eşlerinin dışında câriyelere sahip olması mümkündü. Ancak bunu genel olarak zengin olanlar yapabiliyordu. Birden çok kadınla evlilik, hıristiyan geleneğine uyan bir şey değildi. Yahudilik'te ise olağan kabul edilmemekle birlikte yasak da değildi.

Abbâsîler döneminde kadınlar, ilk dönemlerde belli ölçüde bir serbestliğe sahipti. Meselâ Halife Mehdî'nin hanımı Hayzürân'ın devlet işlerinde son derece etkili olduğu, bunun da oğlu Hâdî'de bir rahatsızlık

oluşturduğu ve ona devlet işlerine karışmasını yasakladığı bilinir. Yine Hârûnürreşîd'in karısı Zübeyde devlet yönetiminde etkin olmuş ve birçok hayır işine öncülük etmişti. Çok kültürlü ve bilgili bir kadın olan Zübeyde, aynı zamanda iyi bir şairdi. Me'mûn'un karısı Bûrân da devlet yönetiminde etkili kadınlar arasındaydı. Bu dönemde kültürlü, bilgili ve çeşitli alanlarda ün yapmış kadınların varlığı dikkat çeker. Hârûnürreşîd ve Me'mûn dönemlerinde şair olan bazı kadınlar, erkeklerle yarışmalara katılmıştı. Ubeyde et-Tanbûriyye adlı kadın, Halife Mu'tasım döneminde müzik alanında önemli bir üne sahipti. Savaşa katılan, iyi at binen kadınlar da vardı.

Ancak Büveyhîler dönemi ile birlikte kadın-erkek arasında mutlak bir ayırım oluştu ve kadının ev hayatına yönlendirilmesi yaygın hale gelmeye başladı.

2. Sosyokültürel Yaşam

Abbâsîler döneminin sosyokültürel yaşamını ele almak için dönemin yapılarını, giyim kuşamını, beslenme alışkanlıklarını, hamamlarını, spor ve oyunlarını, dinî bayram ve festivallerini incelemek gerekir.

a. Evler

Abbâsîler döneminde Irak şehirlerindeki evler Abbâsî sosyal yapısını yansıtır nitelikteydi. Bağdat'ta aristokratların oturduğu Zâhir, Şemmâsiye ve Me'mûniye gibi mahalleler, fakirlerin oturduğu Katıulkilâb ve Nehrüddecac diye adlandırılan mahalleler bulunmaktaydı.

Halifeler, bürokratlar ve zenginler, saraylarda ve görkemli binalarda yaşarken; fakirler, barakalarda ve kulübelerde yaşıyordu. Zenginlerin evleri genellikle özel

banyo, bahçe ve diğer eklentileri içeriyordu. Bu evler, duvarlarla çevrili kadınlar bölümü, hizmetçiler bölümü ve resepsiyon odaları olmak üzere üç bölüme ayrılıyordu.

Kiralık evlerin kirası, halkın gelir düzeyinin üstünde olduğu için fakirlerin ev kiralaması mümkün olamıyordu. Bu sebeple bir oda ile yetinmek veya bir evi başka bir kiracı ile paylaşmak zorundaydılar. Baraka inşa etmeye ve ev veya oda kiralamaya güçleri yetmeyen, dolayısıyla geceleri ya viran evlerde ya da camilerde geçirmek zorunda kalan insanlar bile vardı.

Evlerin yapıldığı malzemeler yöreye göre değişmekteydi. Taberistan ve Buhara'da evler çoğunlukla ağaçtan yapılırken; İsfahan, Cibâl, Rey, Nîşâbur, Merv ve Musul yöresinde briket ve ağacın dışında taş ve kerpiç de kullanılmaktaydı. Mozaik ve mermer ise sadece zenginlerin evlerinde kullanılan malzemelerdendi. Fakirlerin yaşadığı barakalar ise genellikle balçık gibi ucuz materyallerden inşa edilmekteydi.

Bağdat'ta ve diğer yörelerde büyük evlerin hemen hepsi bir bahçeye sahipti. Çatılar genellikle düz ve çoğunlukla ahşaptı. Bu çatılar, yaz geceleri uyumak için kullanılırdı. Bazı yörelerde, özellikle kuzey bölgelerinde, evlerin çatısı sıkça yağan yağmuru akıtması için eğimli yapılırdı.

Bağdat, Sâmerrâ ve diğer bazı şehirlerde zenginlerin evleri iki katlıydı. Üst kattaki odalar "âliye" veya "urfe" diye isimlendirilirdi. Bu odalar önem verilen misafirleri ağırlamak için kullanılırdı.

Evlerde büyük mobilya yoktu. Ev eşyası olarak "divan" adı verilen, bir odanın üç kenarı boyunca uzanan ve oturmak için kullanılan biraz yüksekçe sedir vardı. Yere oturma geleneği yaygın olduğu için bu ihtiyaca

yönelik olarak minder, yastık, iskemle ve alçak sofralar kullanılmaktaydı. Elbiseler ve evde kullanılan örtülerin konulduğu sandıklar da bulunmaktaydı.

Duvarlarda eve ait mutfak eşyalarının konulduğu tahta kapaklı yüklükler vardı. Yer örtüsü olarak halı veya hasır yaygındı. Bu hasırlar papirüs, palmiye ağacı ve kamıştan yapılırdı. Pencerelerde perde kullanılırdı. Perdeler genellikle nakışla işlenirdi, hatta bazan altın iplikle dokunmuş perdelere de rastlanmaktaydı. Özel ve halk hamamlarının var olduğu bu dönemde, halk hamamları temizliğin yanı sıra eğlence yeri olarak da kullanılırdı. Kadınlar da haftanın belli günlerinde bu hamamlara gidebiliyordu. Bağdat'ta çok sayıda halk hamamının bulunduğundan bahsedilmektedir. Hamam, ortada bulunan ana kubbe altında dairevî bir ana salon ve etrafında yan yana sıralanan, iç duvarları mermer kaplı, tabanına mozaik döşenmiş çok sayıda odadan meydana gelmekteydi. Işık girmesi için üzerinde küçük ve dışı dairevî cam fanuslarla örtülü pencereleri vardı. Ana kubbenin altında kalan dairevî büyük salon, merkezî bir su ısıtma kazanından çıkan tazyikli buhar ile ısıtılırdı. Etrafındaki odalar dinlenmek ve şerbet içip serinlenmek için kullanılıyordu.

b. Giyim Kuşam

Abbâsîler döneminde, çeşitli etnik ve sosyal grupları birbirlerinden ayıran her grubun kendine özgü giyim kuşamları vardı. Festival ve bayramlarda da, farklı ve özel kıyafetler giyilirdi. Devlet adamları, kadı, kâtipler ve askerî kâtipler törenlerde farklı kıyafetler giyerlerdi. Abbâsîler döneminde çeşitlilik gösteren bu kıyafetler; başlık, bedene giyilen elbiseler ve ayakkabılar olarak üç kısma ayrılmaktaydı.

Başlık: Bu dönemde, çok popüler bir aksesuar olan ve "uzun kalensüve" diye de adlandırılan uzun bir başlık kullanılırdı. Halife Mansûr'un bu başlığı İranlılar'dan aldığı ve resmî kıyafetin bir parçası olarak giyilmesini istediği söylenir. Halife Hârûnürreşîd kalensüveyi sevmemiş, ancak Halife Mu'tasım döneminde bu başlık yeniden popüler olmuştur.

Abbâsîler'de ikinci popüler başlık "imâme"dir. Halifeden normal halka herkesin pozisyonuna uygun imâmesi vardı. İmâme, başın etrafına sarılan uzun bir kumaştı. Dışarı çıkıldığında imâmeyi giymek, bazı özel durumlar hariç, olmazsa olmaz bir alışkanlıktı. Devlet dairelerindeki personelin giymek zorunda olduğu siyah imâmelerini, dinlenme anlarında bile çıkarmalarına izin verilmezdi. Zengin kişiler birkaç tane imâmeye sahipken, fakirler ise kumaş artıklarını imâme olarak kullanırdı.

Bedene Giyilen Elbiseler: Abbâsîler'in bedenlerine giydikleri elbiselerin izâr, mizâr, ridâ, cübbe, kamis, dürraa, aba, sirvâl, taylasan, kaba diye isimlendirilen çeşitleri vardı.

İzâr bele bağlanan, belin alt tarafını örten peştemaldı. Araplar'ın karakteristik bir kıyafeti olan bu kıyafet, diz altına kadar veya daha da uzun olabilirdi.

İzârın daha küçük boyutta olanına "mizâr" denilmekteydi. Dizlere kadar uzanan mizâr, halkın çoğunluğunun kullandığı bir giysiydi.

Kamis bir çeşit gömlekti. Yuvarlak yakalı ve önü kapalı bir giysiydi.

Ridâ ise omuzlara atılan pelerindi ve kamisi örtüyordu. Abbâsî halifeleri ridâ giymeye çok düşkündüler.

İzâr gibi ridâ da kadınlar ve erkekler arasında yaygın bir kıyafetti.

Abbâsîler'in giydiği diğer bir kıyafet olan *dürraa*; kollu, önü açık, bol dökümlü bir giyecekti. Abbâsî halifeleri saraylarından dışarıya çıktıklarında genellikle değişik renklerde dürraa giyerlerdi.

Cübbe uzun, önü açık, geniş kollu bir dış kıyafetti. Halifeler tarafından her mevsimde giyilen cübbe, kamis, izâr ve ridâ ile birlikte kullanılırdı.

Taylasan ise başı ve omuzları örten, başlıklı pelerine benzeyen, kadılar için giyilmesi zorunlu bir kıyafetti.

Aba da, kadın ve erkekler tarafından giyilen yaygın bir kıyafetti. Kısa, önü açık, kolsuz ancak kolların geçebileceği iki deliğe sahipti. Bağdatlılar bir yaz kıyafeti olarak ince kumaştan yapılmış aba giyerdi.

"Sirvâl" olarak adlandırılan geniş ve bol pantolon da bu dönemde giyilen kıyafetler arasında yer alırdı. Kadın ve erkekler sirvâl giyerdi, ancak kadınların sirvâli daha boldu.

Kaba ise diğer elbiselerin üzerine giyilen bir dış kıyafetti.

Ayakkabılar: Ayakkabı olarak huff, nalin ve madas yaygın olarak kullanılmaktaydı. "Huff", deriden yapılmış oldukça uzun bir bot çeşidiydi. Huff bazan kitap, doküman vb. şeylerin taşındığı bir cep gibi kullanılırdı. "Nalin" genellikle deriden yapılan sandaletti. "Madas" ise hafif sandaletti ve ev içinde kullanılırdı. Ayrıca hamama da götürülürdü. Ayakkabıların içine çorap da giyilirdi.

Halife Mütevekkil elbise modasına "Mütevekkiliye" adıyla yaygınlaşan yeni bir model eklemişti. Bu model,

astarlı dokuma kumaştan yapılan ve son derece sağlam, yapım ve güzelliği ile dikkat çeken bir elbiseydi.

Hz. Muhammed'in bürdesi, halifeler tarafından özellikle kutlamalarda kullanılır ve buna kuşak ve kılıç eklenirdi.

Siyah renk, Mansûr döneminde devletin resmî rengi olmuştu. Siyah giyme uygulaması halifeler tarafından devlet törenlerinde uygulanırdı. Siyah renk, Me'mûn'un Alioğulları'ndan Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesiyle birlikte yeşile dönüştü. Ancak Ali er-Rızâ'nın ölümünün ardından sonra siyah renk yeniden resmîleşti. Siyah giymek halifenin hizmetinde olmanın işareti olduğu için, Bağdat sarayındaki hizmetçiler için zorunlu renkti.

Bu bölümde kumaş kalitesi, ipek ve altın işleme kıyafetler için çok önemliydi. Abbâsî halifeleri ve Abbâsî toplumunun zenginleri kıyafetlerinde buna dikkat ederdi.

Abbâsîler'de yüksek kesimin kadınları; başörtülerini mücevheratlarla, başörtülerinin çevresini değerli taşlarla ve altın zincirlerle süslerdi. Orta sınıfın kadınları ise, başlarına altın yaldızlı bir eşarp örterdi. Onun etrafına da inci ve zümrüt dizilerek yapılan çember bağlanırdı. Bu dönemde kadınların süslenme tarzında, İranlı kadınların moda anlayışı etkindi.

Halife Müstaîn-Billâh da giyimde değişiklik yapmış, başa giyilen uzun kalensüveyi kısalttırmış ve bol yenli elbiselerin giyilmesini emretmişti. Bu yenler insanların korumaya ihtiyaç duyduğu kitap, para vb. eşyaları koymaya yarayan ceplerin yerini tutuyordu.

Gayrimüslimlerin elbiseleriyle ilgili ayırımcılığı çağrıştıran ilk düzenleme, Halife Hârûnürreşîd tara-

fından yapılmıştır. 191 (806) yılında müslüman olmayanların müslümanlardan farklı giyinmeleri ve başka binitlere binmeleri hususunda bir emir çıkartmıştır. Ancak halifenin bu emrini, kısa bir süre sonra özel tabibi Cebrâil b. Buhtîşû'un teşebbüsüyle geri çektiği belirtilir. Mütevekkil dönemine kadar gayrimüslimlerin ata binmeleri ve Abbâsîler gibi siyah renkli elbise giymeleriyle ilgili herhangi bir sınırlama yoktu. Halife Mütevekkil 235 (849) yılında, gayrimüslimlerin dürraa ve kaba üzerine taktıkları taylasanların bal renkli olmalarını emretmiştir. Ayrıca o, gayrimüslimlerin beyaz renkli elbiseler giymelerini yasaklamış, sadece renkli elbiseler giymelerini zorunlu kılmıştı. Gayrimüslimlere ayrıca zünnâr takmaları, kalensüvelerinin müslümanlarınkinden farklı olması için üzerine iki püskül koymaları, sarık takanların sarık renklerinin sarı olması, gayrimüslim kadınların evden çıkarken izârsız çıkmaması ve kullandıkları izârın bal rengi olması, bineklerinin eşek veya katır olması, at veya beygirlere binilmemesi, üzengilerinin ahşaptan olması gibi şartlar getirilmişti. Gayrimüslimlerle ilgili en sert düzenlemeler ise Halife Muktedir zamanında yapılmıştı. Bu düzenlemeyle, yahudi erkeklerin başlıklarına sarı bir nişan, boyunlarına zimmî olduklarına ve vergilerini ödediklerine dair bir gümüş, bellerine de bir kuşak takmaları; yahudi kadınların ise ayakkabılarının birinin kırmızı, diğerinin siyah olması, müslüman kadınlardan farkedilebilmeleri için göğüs taraflarına ya da ayakkabılarının üzerine sarı bir şerit çekmeleri zorunlu kılınmıştı.

c. Beslenme

Sofralarda çeşitli yiyecek ve içeceklerin yer aldığı Abbâsîler döneminde, yemek pişirme sanatına büyük

önem verilmiş, yemek pişirme özel bir çalışma alanı olmuş ve bu konuda bilimsel eserler yazılmıştı.

Et, zengin sınıfın düzenli yiyeceği idi. Tavuk, o dönemin doktorları tarafından önerilen bir yiyecekti. Kırsal kesimlerde tavuk yetiştirmek oldukça yaygındı. Kasabalarda tavuk, yumurta ve eti için besleniyordu. Bağdat'ta ağırlıkla tavuk etinin satıldığı dükkânlar vardı.

Bu dönemin en popüler yemeklerinden bazmavard, rosto et ve taze beyaz ekmek içinden yapılmaktaydı. Bu yemeğin hazırlanması şöyle olurdu; ılımaya bırakılan sıcak rostoya çok az gül suyu serpilir, sonra bu et nane, sirke, tuzlanmış limon ve cevizin içine bırakılırdı. Parçalara ayrılan ve sirkede dinlendirilen bu ete yumuşak beyaz ekmek, iç olarak konur ve fırında bir saat kadar pişirilirdi. Sofrada servis yapılacağı zaman üzerine taze nane konurdu. Bazmavard, Bağdat'ın yüksek tabakasının favori yemekleri arasında idi.

Madıra ise kesilmiş sütün peynirimsi kısmıyla pişirilen etti. Et (kırmızı et veya tavuk eti), orta büyüklükte parçalara bölündükten sonra tencerede tuzlanıp, su ile örtülerek kaynamaya bırakılırdı. Et pişmeye yakın büyükçe parçalara bölünmüş soğan ve tuzlu suda yıkanmış ve kurulanmış Nabatî pırasası, tencerenin içine konulurdu. Kişniş, kimyon, damla sakızı ve tarçın ilâve edilirdi. Pişince tabağa alınırdı. Diğer yandan tavada kesilmiş süt, limon ve taze nane ile kaynatılır ve karıştırılırdı. Et ve baharatlar bu sosun içine konulur, kaynadığında kapağı kapatılır, dinlenmeye bırakılır ve daha sonra yenirdi.

Abbâsîler zamanında balık da önemli yiyecekler arasında idi. Suyu tatlı olduğu için Dicle ve Fırat'ın

balıkları oldukça pahalı idi. Büyük balık, küçük balıklara göre daha çok tercih edilirdi. Balık taze veya salamura olarak çeşitli şekillerde kullanılırdı. Fakir halk, büyük balık ve pahalı sezonlarda balık almaya muktedir değildi.

Çeşit çeşit olan ekmekler, darı, pirinç, arpa ve buğdaydan yapılırdı. Un öğütme, kırsalda yaşayan kadınlara ait bir görevdi. Öğütülen un, kasabalara getirilip hazır olarak satılırdı. Zenginler buğdaydan yapılmış beyaz ekmeği kalitesi ve yumuşaklığından ötürü tercih ederdi. Ekmek çeşitli şekiller verilerek yapılırdı. Somun ekmekler, bal, şeker, badem ve damla sakızı katılarak da yapılırdı.

Abbâsîler döneminde yenilen sebzelerin başlıcaları fasulye, patlıcan, havuç, pırasa, kabak, soğan, sarımsak, nane ve kuşkonmazdı.

Süt ve süt ürünleri de yiyecekler arasında olmasına rağmen süt önemli bir yiyecek addedilmez, ekmek, pirinç ve et yemekleri yapılırken kullanılırdı. Hurmalı süt, Abbâsîler'in önem verdiği bir gıda maddesiydi. İnek, koyun ve deve sütü vardı. Tereyağı yemek pişirilirken kullanıldığı gibi ekmekle de yenirdi.

Tatlılara çok düşkün Abbâsîler için ana yemekten sonra tatlı yemek önemliydi.

Yemeklerin vazgeçilmezi olan baharatlar kimyon, kişniş, tarçın, damla sakızı, zencefil, karanfil veya kekikti.

Tereyağı, susam yağı ve zeytinyağı yemek pişirmede kullanılan yağlardı.

Meyve hem yemekten önce hem de yemekten sonra tüketilirdi. Hurma çok ucuzdu ve halk tarafından

çokça yenirdi. Zenginlerin sofrasında ise elma, üzüm, karpuz, portakal, şeftali, muz, nar ve turunç gibi meyveler vardı.

Alkollü içecekler günlük sofralarında yer almazdı. Bağdatlılar genellikle Dicle'nin suyundan içerlerdi. Yemekten sonra içilen özel içecekler genel olarak "nebîz" olarak adlandırılır ve içeriklerinde mevcut olan üzüm, hurma ve bal gibi ilâvelere göre isimlendirilirdi. Nebîz bu dönemde bütün sosyal tabakaların içtiği bir içecekti ve şarap kategorisine girip girmediği ile ilgili fakihler arasında hararetli tartışmalara konu olmuştu. Sağlık için yemeklerden sonra içilmesi önerilen ve "fukkâ" olarak adlandırılan özel bir içecek mevcuttu. Fukkâ beyaz şeker, bal veya pekmez, gül suyu ve misk ile karıştırılır, buz ile soğutulurdu. Zenginlerin evlerde verdikleri ziyafetlerde çeşitli içecekler de sunulurdu.

Şehirlerde çarşı ve pazarlar önemli bir yer tutardı. Bağdat ve Sâmerrâ şehirleri planlanırken çarşılara özel önem verildi. Bu çarşılarda yiyecek ürünleri satan dükkânlar bulunurdu. Kasabalarda da, çarşılarda yiyeceklerin satıldığı dükkânlar vardı. Bu yiyecek dükkânlarının yanı sıra köylülerin ürünlerini satışa sunduğu günlük pazarlar da kuruluyordu.

Şehirlerde lokantalar da vardı. Müsteriler yemeği isterse orada oturup isterse satın alıp da götürebiliyordu.

d. Spor ve Oyunlar

Abbâsîler döneminde düzenlenen spor ve oyun karşılaşmalarının bir kısmı atalarından miras, bir kısmı ise diğer kültürlerden alınmaydı. Sporların içerisinde at yarışları, koşu, okçuluk, çevgân ve güreş; ev oyunları içerisinde de satranç ve tavla popülerdi.

At yarışları askerî eğitim amacıyla yapılabildiği gibi halifelerin, prenslerin ve halkın eğlenmesi için de düzenlenirdi. Bağdat, Sâmerrâ, Rakka, Şemmâsiye ve diğer şehirlerdeki uzun meydanlar bunun için tasarlanmıştı. At yarışlarında ödüller; halife, devletin diğer ileri gelenleri ve zengin kişiler tarafından verilirdi. Yarış aynı eğitimi almış, aynı yaş ve cinste olan atlar arasında yapılırdı. Eğitimli ve eğitilmemiş at arasında bir yarış olursa buna ödül konmazdı.

Çevgân ise, Abbâsî toplumunda yüksek tabakanın oynadığı bir oyundu. Bu oyunu, Hârûnürreşîd ve Mu'tasım, nedimleri ile sıkça oynardı. Genellikle at sırtında oynanan çevgânda, oyuncular iki takıma ayrılırdı. Oyunculardan birinin topu, atabildiği yüksekliğe kadar havaya atmasıyla başlayan oyun, diğer bir oyuncunun topa vurmasıyla devam eder, böylece top bir oyuncudan diğerine geçerek devam ederdi. Her takım, topu karşı tarafın savunduğu iki sütun arasına atmaya çalışırdı. Toplar genellikle deriden yapılırdı.

Abbâsî sarayında oldukça yaygın olan tabtab oyunu at sırtında, bir top ve geniş bir tahta veya raket ile oynanırdı.

Abbâsîler döneminde okçuluk, askerî eğitimin temel unsurlarındandı. Okçuluk yarışmaları, hedefe nişan alma ve uzun mesafeye atma olarak iki şekilde yapılırdı. At sırtında veya ayakta yapılabilen okçuluk yarışmaları, genellikle sonbaharda, sabahları veya akşamları düzenlenir, nemli ve rüzgârlı havalar tercih edilmezdi.

Abbâsîler'in önem verdiği sporlardan biri de güreştir. Halifeler ve devletin ileri gelenleri bu oyunu teşvik eder, meşhur güreşçilerin istihdamını sağlardı. Müsabakaları seyreden halifeler bazan bizzat kendi güreş

becerilerini gösterirlerdi. Meselâ Halife Emîn'in güreşe çok düşkün olduğu bilinir.

Ağırlık kaldırma, koşu, kılıç, kayık yarışları ve yüzme Abbâsîler'de yapılan sporlar arasındadır.

Ev içi oyunlar içerisinde en favori olanı satrançtı. Halifeler içerisinde Hârûnürreşîd'in bu oyunu oynayan ilk halife olduğu rivayet edilir. Me'mûn, Mütevekkil ve Mu'tazıd'ın da satranç oynamaktan hoşlandıkları bilinmektedir.

Abbâsî toplumunda kadınlar da tavla ve satranç oynardı. Hatta bazı kadınların güreştiği ve at yarışlarına katıldığı, Mehdî'nin kızı Yakuta'nın babasıyla yan yana ata bindiği rivayet edilir.

Ayrıca Abbâsîler'de "fanzac" adı verilen ve özellikle Nabatî kadınların oynadığı bir çeşit dans vardı. Kadınlar bu dansı, müzik eşliğinde el ele tutuşarak yapardı.

e. Dinî Bayramlar ve Festivaller

Abbâsîler döneminde bayramlar ve özel günlerde kutlamalar yapılırdı. Ramazan ve kurban bayramlarının yanı sıra herkesin katıldığı, yerel festivaller de kutlanmaktaydı.

Ramazan, müslümanlar tarafından özel önem verilen bir aydı. Ramazan ayı boyunca oruç tutulur ve teravih namazları hatimle kılınırdı. Ramazan boyunca gençlerden oluşan belirli gruplar, gece imsak vaktine kadar devriye gezerek ramazan ayını ve orucu öven âyetleri okur, bayram gelince de halktan para toplardı. Ramazanın son on gününde dindar müslümanlar camilerde itikâfa çekilirdi. Bazı yerlerde, camilerde halk mutfağı açılır ve ramazan ayı boyunca iftar servisi yapılırdı. Ramazanın bitiminde bayram kutlanırdı.

Vezir ve kumandanların şafak vakti akrabaları, arkadaşları, memurları ve hizmetçileri ile geçit törenini başlatmaları bir gelenekti. Gösterişli giysiler giyerlerdi. Geçit törenine vezirin veya ordu kumandanının mâlikânesinden başlanır ve ibadet yerine ulaşıncaya kadar tören devam ederdi. İbadet yeri ya cami ya da musallâ olurdu.

Ramazan bayramının ilk günü güneş doğduktan sonra halk en güzel elbiselerini giyer, camide toplanır, fıtır sadakalarını verir, halife veya onun atadığı bir kişinin imamlığında bayram namazını kılardı.

Halk yolun iki kenarında dizilir, halife muhteşem elbisesiyle halkı selâmlayarak alayı ile birlikte camiye gelirdi. Namazdan sonra herkes birbirini tebrik eder, kucaklar ve öperdi. Arkadaşlar, sokakta ya da evlerde aynı şeyi yapar, bu amaçla birbirlerini ziyaret ederdi. Bağdat, bayramda rengârenk süslenirdi. Kutlamalar üç gün sürerdi.

Bayram günü, sarayda iki defa; biri sabah namazından sonra diğeri ise bayram namazından sonra sofra kurulurdu. İlk sofrada sadece tatlılar servis edilir, diğerinde ise muhteşem yiyecekler yer alırdı.

Abbâsî Devleti'nin doğu eyaletlerinden müslümanlar, şevval ayının ilk günlerinden itibaren hacca gitmek için Bağdat'ta toplanırdı. Binlerce kişi Bağdat'ın batısında bir yerde çadırlarda ağırlanırdı. Bağdat halkı hacıların burada konaklamasından büyük mutluluk duyar ve her gün en iyi kıyafetlerini giyerek hacı adaylarına sıcak ilgilerini sunarlardı.

Hacı adaylarını saldırılardan korumak için onlara askerî birlikler eşlik eder, hükümet tarafından atanan emîrü'l-hac da onlara liderlik yapardı. Hacılar Mina'ya

varınca kurban keserdi. Kesilen hayvanın bir kısmı fakirlere dağıtılır, derileri ise hayır kurumlarına bağışlanırdı. Hacıların Bağdat'a dönüşü de kutlanırdı. Halife, hacıları karşılamak için şehrin dışına çıkardı.

Mina'da hacılar kurban keserken, diğer müslümanlar da büyük törenlerle kurban bayramını kutlarlardı. Halifelerin önem verdiği bu bayramda sarayda bayram süresince kurbanlar kesilirdi. Sarayda bulunanlar için kurban temin etmek vezirin göreviydi. Etler akrabalara, arkadaşlara ve bilhassa fakirlere dağıtılırdı.

Abbâsî halifeleri döneminde cuma günü ibadet günü olarak kabul edilir ve o gün resmî daireler ve okullar kapalı olurdu. Ancak marketler ve diğer iş yerleri sadece cuma namazı vakti kapanır, diğer saatlerde açık olurdu. Hayvanlar cuma günü kesilir ve halk haftalık alışverişini bugün yapardı.

Yerel festivaller nevruz ve mihricandı. Nevruz "yeni yıl" anlamına gelen ve İran kaynaklı bir festivaldi. Abbâsîler, nevruza çok önem verir ve altı gün süren kutlamalar yapardı. Halk festival boyunca caddelerde toplanır, ateş yakar ve hediyeleşirdi. Nevruzda çeşitli tatlılar pişirilir ve herkese ikram edilirdi. Nevruz özellikle Halife Mütevekkil döneminde çok görkemli bir şekilde kutlanmıştı.

Mihrican nevruzdan birkaç ay sonra kutlanırdı. Nevruz baharın başlangıcı, mihrican ise kışın başlangıcı olarak kabul edilirdi. Mihricanda da eğlence ve oyunlar düzenlenir, hediyeleşilirdi.

Bunların dışında yabancı heyetleri karşılama, sünnet, evlilik, hastalıktan iyileşme ve müslüman ordularının kazanmış olduğu zaferler için de kutlama törenleri yapılırdı.[1]

Onikinci Bölüm

EKONOMİK YAŞAM

Abbâsîler'de ekonomi vergilere, ticarete ve üretime dayalıydı. "Beytülmâl" denilen devlet hazinesinin gelir kaynakları; humus (ganimetin beşte biri), cizye, haraç, uşûr, öşür, zekât, define ve madenler, mirasçı bırakmadan ölenlerin ve irtidat edenlerin malları, sahipsiz mallar, infak gelirleri, bağışlar vb. idi.

Abbâsî ile Emevî dönemlerindeki gelir kaynakları arasındaki en önemli fark; Emevîler'in, Araplar ile Arap olmayanlar ve eski ihtida edenlerle yeni ihtida edenler arasında yaptığı ayırımın Abbâsîler tarafından yürürlükten kaldırılmasıdır. Abbâsîler döneminde, vergilerin alınmasında bütün müslümanlara eşit muamele yapıldı. Bu durumun bazı istisnaları olmuştu. Meselâ bazı vilâyetler vergilerini köle ve câriye olarak ödüyorlardı. Ebû Yûsuf, bu konuda Hârûnürreşîd'i uyararak, durumun İslâm hukukuna uygun olmadığını ve kaldırılması gerektiğini söylemiştir.

Abbâsî Devleti'nin malî politikası, devletin gelirleriyle giderleri arasında dengeyi sağlamaya yönelikti. Maliye teşkilâtını oluşturan divanların başında Dîvânü'l-harâc, Dîvânü'd-dıyâ', Dîvânü'n-nafakât ve Dîvânü beyti'l-mâl gelmekteydi.

Dîvânü'l-harâc: Abbâsî Devleti'nin toprakları çeşitli bölgelere ayrılmıştı ve bütün bu bölgelerin haracının toplanması gerekiyordu. Beytülmâlin ana kaynağı kabul edilen haracın toplanması ve diğer işleri, ayrıca haraç dışındaki vergilerin tahsili bu divan tarafından yürütülmekteydi. Haraç divanının sorumluluğu vezire aitti. Başşehirde bulunan merkez haraç divanı, bütün arazilerin kayıtlarını tutmaktaydı. Divanın taşradaki şubesi tarafından da mahallî arazi kayıtları yapılmaktaydı. Haraç divanı, bütün yerleşim birimlerinin sınırlarını kayda geçer, arazi gelirleriyle ilgili hükümleri belirlerdi. Merkezdeki bu kayıtlara sınır anlaşmazlıkları ve ihtilâflarda başvurulurdu. Bu divan, haracî arazileri ve haraç miktarlarını, özellikle ekili olan ürüne göre değişen miktarı belirlerdi. Haraç divanının, toprak vergileriyle ilgili işleri dışında önemli bir görevi de; bölgesindeki zimmîlerin isimlerini tespit edip haklarında kararlaştırılmış olan cizye miktarlarını kayda geçirmekti. İsim listeleri her yıl gözden geçirilerek bâliğ olan, kendisinden cizye alınması gereken kimseler listeye dahil edilir, ölenler veya müslüman olanlar bu listeden çıkarılırdı.

Abbâsîler'de merkezdeki haraç divanı, üç birimden oluşmaktaydı: Dîvânü's-sevâd, Dîvânü'l-meşrik ve Dîvânü'l-mağrib. Halife Mu'tazıd ise (279-289/892-902) bu birimleri birleştirip Dîvânü'd-dâr'ı kurmuştu.

Taşradaki haraç divanının en üst düzeyde görev yapan memurunun görev unvanı, haraç âmili idi.

Dîvânü'd-dıyâ': Bu divan, "savâfî" denilen devlet arazilerinden şahıslara iktâ edilen (işletilmek üzere verilen), geçimlik olarak verilen arazilerin öşrünü toplamakla görevliydi.

Dîvânü'n-nafakāt: Bu divan, hilâfet sarayı başta olmak üzere, görevli memurların maaşını ödeyen, devlet adına dairelerin ihtiyacı olan çeşitli malzeme ve eşyayı satın alan ve hilâfet merkezinin bütün ihtiyaçlarını karşılayan divandı. Nafakat divanı, Abbâsîler'de emîrü'l-ümerâlık döneminin başlangıcına kadar devam etmiştir.

Dîvânü beyti'l-mâl: Beytülmâlin idaresiyle ilgili bir kurum olan bu divan, her türlü gelirin toplanmasında yetkiliydi ve harcamaların çıkış kayıtlarının yapılmasıyla görevliydi. Devlet hazinesine giren çıkan malların, yapılan bütün harcamaların ve bu harcama tutanaklarının incelenmesiyle görevli olan ve başşehirde bulunan bu divan, taşradan haraç divanınca merkeze nakledilen her türlü malın talebinden de sorumluydu. Gelir ve gider arasındaki dengeyi sağlamak, diğer malî divanlarca tutulan kayıtlar arasında ortaya çıkan ihtilâfları gidermek ve devletin malî politikasını belirlemek beytülmâl divanının en önemli görevlerindendi.

Halifenin daha önceki dönemlerde olduğu gibi Abbâsîler döneminde de özel hazinesi olmuştur. Ancak Abbâsîler döneminde bu hazine "beytü mâli'l-hassâ" olarak adlandırılmıştır.

Maliye yönetiminin her divanı için bir "zimâm"ı, yani hesapları denetleyen, sorumlu bir birimi vardı ve bu birim sisteme Halife Mehdî tarafından katılmıştı.

Abbâsîler'de vergi sistemi ağırlıklı olarak toprağa göre yapılandırılmıştı. Müslümanlara iktâ olarak verilen toprakların ürününün onda biri, öşür vergisi olarak alınırdı. Diğeri ise harâcî araziden (savaşla ele geçirildikten sonra müslüman olmayan sahiplerine,

devletin belirlediği haracı ödemek şartıyla bırakılan arazi) alınan vergiydi.

Toprağın vergilendirilmesi iki şekilde yapılıyordu:

- Mesâha sistemi: Verginin, arazi alanına göre tespit edilmesi,
- Mukāseme sistemi: Verginin ürüne göre toprağın kalitesiyle ekinin cinsi göz önüne alınarak tespit edilmesi.

İlk defa Abbâsîler'de uygulanan mukāseme yönteminde; ürün, köyün harman yerine getiriliyor ve haraç görevlileri, devletin payını alarak kalanını köylüye bırakıyordu.

Toprak vergisinin dışında müslüman olmayanlardan alınan baş vergisi ve gümrük vergisi de devlet hazinesinin önemli gelirlerindendi. Bunların yanı sıra müslümanlardan alınan zekât ve savaşlarda elde edilen taşınabilir ganimetin beşte biri olan humus da devlet hazinesine girmekteydi. Devlet hazinesinin gelir kaynaklarından bir diğeri de, vâris bırakmadan ölen kişilerin miraslarından alınan mallardı. Ancak bu uygulama müslüman vârislere özgüydü. Bu bağlamda Halife Muktedir, müslüman olmayan kişilerin mirasının devlet hazinesine değil de kendi din mensuplarına bırakılmasını emreden bir ferman çıkarmıştı. Halife Mu'temid ise Dîvânü'l-mevâris adlı bir divan kurarak bunu kurumsallaştırmıştı. İleri gelen bürokratların müsadere edilen malları da devlet hazinesinin olurdu.

Başlangıçta Abbâsî hazineleri, vergilerden toplanan para ve diğer mallarla son derece zengin hale gelmişti. Abbâsîler'in ilk dönemlerinde devlet gelirlerinin artmasındaki en önemli sebepler; Abbâsî halifelerinin, memleketin ekonomik işleriyle ve gelir kaynaklarını

arttırmakla yakından ilgilenmeleri, ziraat ve ticaretle ilgili mesleklere önem vermeleridir. Devletin çeşitli bölgelerinde çöl haline gelen çiftlikler ve harabeye dönen köyler, yavaş yavaş tekrar iskân ve yeniden inşa edilmişti. Halifeler kanal kazılmasını, baraj, köprü, su kemeri yapılmasını teşvik ettiler. Bu dönemde Fırat nehrinden kollar alınarak açılan su kanalları, su şebekesi haline getirilmişti. Merv'de ise Dîvânü'l-mâ (sular idaresi) adı verilen, sulama işleriyle ilgilenen bir daire kurulmuştu.

Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölge Abbâsî Devleti'nin en verimli topraklarıydı. Bu arazinin idaresini hükümet doğrudan kontrol ediyor ve bölgedeki ziraatın geliştirilmesi için çalışıyordu. Bunun sonucunda bölge çiftlik ve bahçelerle dolu çok verimli bir arazi haline geldi.

Abbâsîler'in ilk dönem halifeleri, müslüman halkın aydınlatılmasında büyük etkisi olan ziraat okulları sayesinde, ziraata ve pratik araştırmaya dayanan bahçe ziraatçılığına büyük önem verdiler.[1] Abbâsî halifeleri, çiftçilere az vergi yüklemeyi hedef alan başarılı bir politika takip ettiler.

Ziraatı yapılan ürünler buğday, arpa, pirinç, hurma, çeşitli meyve türleri, narenciye ürünleri, zeytin, şeker kamışıdır. Üzüm de Abbâsî Devleti'nin her tarafında çokça yetiştirilirdi.

Hayvancılık da önem verilen geçim kaynaklarından biriydi. Sığırlar ve özellikle IV. (X.) asırda bataklıklar ve sulak yerlerin çoğalmasıyla birlikte, Hindistan'dan getirilen mandalar, yetiştirilen hayvanlar arasında önemli bir yer almaya başlamıştır. Sığırlar özellikle tarla sürmede yardımcı olarak kullanılıyordu. Eşek ve

katır, yük ve insan taşımada kullanılan hayvanlardı. Koyun da yünü, sütü ve eti için besleniyordu. Kümes hayvanları, balık ve av hayvanları beslenmede önemli rol oynuyordu.

Abbâsîler aynı zamanda endüstrinin gelişmesine de önem vermiş, Fars ve Horasan'daki gümüş, bakır, kurşun ve demir madenlerini işletmiştir.

Basra, sabun ve cam yapımında ün kazanmıştı. Mu'tasım Bağdat, Sâmerrâ ve diğer şehirlerde yeni sabun ve cam fabrikaları açtırmıştı. Bazı şehirlerde kâğıt imalâthaneleri de inşa ettirmiş ve bu imalâthanelere Mısır'dan kâğıt yapımında ün kazanmış olan ustalar ve sanatkârlar getirtmiştir. Yine Abbâsîler, Fars'ın önemli şehirlerinde kumaş imalâthaneleri de kurmuşlardı. Kâzerûn şehri dokumacılıkta ün yapan bir şehirdi. Pamuk ekim sanayii Hindistan yoluyla önce Horasan ve Fars'a, daha sonra da batı bölgelerine geçmişti. Özellikle Mâverâünnehir bölgesi IV. (X.) asırda pamuk tarımı ve endüstrisinde meşhurdu.

Bağdat'ta çok sayıda atölye vardı. Su değirmenleri, cam ve tuğla imalâthaneleri bulunuyordu. Bağdat aynı zamanda kuyumculuk sanatında da şöhret kazanmıştı. Burada kuyumculukla uğraşanların çoğu İranlı idi. Bu sanatta çok ilerleyen İranlı kuyumcular, camları mücevheratla süslüyor ve üzerlerine altınla kabartma yazı yazıyordu.

Abbâsîler döneminde müslümanlar arpa, buğday, pirinç, meyveler, şeker, cam, ipek, yünlü, ketenli ve ipekli kumaşlar, zeytinyağı, gül suyu ve parfüm ihraç ederdi.

Halifeler ticaretin düzenlenmesine büyük önem vermiş; bu amaçla muhtesipten, çarşı ve pazarları,

ölçü ve tartı aletlerini kontrol etmesini, halkın mallarının haksız yere alınmasının ve hilenin önlenmesi için ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının denetlemesini istemişlerdi. Bu dönemde, özellikle ticaret yollarının gelişimine önem verilmiş ve buna bağlı olarak da ticaret kervanlarının işlediği yollarda kuyular kazılmış ve kervansaraylar yaptırılmıştır. Sahil şehirlerini korsanlardan korumak için de tedbirler alınmıştır.

Abbâsî Devleti uluslar arası ticaretin bir parçasıydı. Çin, Güneydoğu Asya, Hindistan, Afrika, Batı Avrupa, Doğu Avrupa, Rusya ve Bizans'tan İspanya'ya uzanan Güney Avrupa bu ticaretin üyeleriydi. Abbâsîler ipek, sırmalı kumaş, kürk, deri, çeşitli baharatlar, ilâç, kâfur, ahşap, altın, bal, fındık, hindistan cevizi, mürekkep, kâğıt, kılıç, köle ve her türlü hayvan ithal ederdi.

Hint Okyanusu, Basra körfezi, Kızıldeniz, Hazar denizi ve Akdeniz dünyanın çeşitli bölgelerine ithalât ve ihracatın yapıldığı yoğun limanların bulunduğu bölgelerdi. Bu yoğun ticarî akış, banka sisteminin gelişmesine yardımcı oldu ve ödemeler çeklerle, kredi mektuplarıyla her yerde yapılabilir hale geldi.

II. (VIII.) yüzyılın sonlarında ticaretin yönetim merkezi Irak'taydı. Bağdat'ın, başşehir oluşu ve birçok ticaret yolunun birleştiği yerde bulunması ticarî önemini arttırdı. Müslüman tâcirler uzak bölgelere, Hindistan ve Çin'e kadar gidebildiler. Hilâfetin ilerleyen dönemlerinde müslümanlar, dünya ticaretinde en ön sırada yer almaya başladı.

Ziraat ve ticaretten elde edilen gelir kaynaklarından alınan vergiler, devlet yararına harcanıyordu. Kadıların, valilerin, devlet memurlarının, beytülmâl görevlilerinin maaşları ve orduya yılın belli dönemlerinde

yapılan ödemeler bu vergilerden verilirdi. Bu paradan nehir yataklarını derinleştirmek ve çıkışlarını düzene koymak, uzak yerlere su ulaştırmak amacıyla kanallar kazmak için de pay ayrılırdı. Ayrıca bu vergi gelirlerinden; hac işleri, savaşlar, müslüman esirleri kurtarmak için verilen fidyeler, elçileri ağırlamak ve onlara hediyeler vermek için de önemli harcamalar yapılırdı.

Ticarette, mahallî ticarette kullanılan bakır sikkelerin dışında, dinar ve gümüş sikkeler kullanılıyordu. Altın dinar ve gümüş dirhem şeklinde olan madeni paranın basımının tekeli devletin elindeydi. Borç ödemelerinde paranın yanı sıra senet de (çek) kullanılıyordu. IV. (X.) yüzyılda dirhemin 4,25 gr. ve dinarın 2,87 gr. olduğu kabul edilmişti.

Onüçüncü Bölüm

BİLİM VE DÜŞÜNCE

Abbâsîler dönemi, bilim ve düşüncenin gelişimi açısından, özellikle II. (VIII.) yüzyılın sonundan V. (XI.) yüzyılın başlangıcına kadar "müslümanların altın çağı" ve "müslümanların bilimsel rönesans dönemi" olarak kabul edilir. Bu dönemde hem İslâm din bilimleri hem de felsefe, doğa bilimleri, coğrafya ve edebiyat gibi alanlarda gelişmeler olmuştur. Özellikle Bağdat şehri, kurulduktan kısa bir süre sonra bilim ve kültür merkezi haline gelmiş, her taraftan bilginler buraya akın etmeye başlamıştır.

Abbâsîler'de düşüncenin ve bilimin gelişmesine etki eden birtakım faktörler vardı. Bu faktörlerin başında onların, fethedilen ülkelerin entelektüel birikimine ilgi duyması gelir. Bu ilgi, devletin resmî yönlendirmesiyle de artmaktaydı. Özellikle Hârûnürreşîd ve Me'mûn'un düzenlediği bilimsel toplantılar ve bilginleri himaye etmesi, bu yönlendirmenin en çarpıcı örneklerini oluşturdu.

Abbâsîler iktidara geldiklerinde mevâlî ile Arap olanlar arasındaki ayırımı ortadan kaldırmış ve özellikle erken dönemde İranlı unsuru devlet mekanizmasında görevlendirmişti. Abbâsîler'in İranlılar'a karşı bu tavırları, İslâm düşüncesini de etkilemişti. Öncelikle

onların vasıtasıyla Sâsânî (İran) bürokrasisi ve kültürü yeni imparatorluğa taşındı. Abbâsîler idarenin birçok ayrıntısını ya aynen aldı ya da Sâsânî kültürünün esaslarına göre geliştirdi. Bu şekilde İran hükümet geleneği, tarihî menkıbeler ve nasihatnâme mecmualarıyla Arap edebiyatına girdi. İbnü'l-Mukaffa' (ö. 140/757) tarafından *Siyeru mülûki'l-Acem*, Farsça'dan Arapça'ya tercüme edildi. Yine İbnü'l-Mukaffa', Hint masallarını içeren *Kelile ve Dimne*'yi de çevirdi. Fabl türünün en önemli örneklerinden olan *Kelile ve Dimne*'deki hikâyeler siyaset, dostluk, savaş, barış ve erdem gibi birçok farklı konuyu işler. Eser, adını ilk bölümündeki bir hikâyenin kahramanı olan iki çakaldan almıştır: "Doğrunun ve dürüstlüğün" simgesi Kelile ile "yanlışın ve yalanın" simgesi Dimne. Bu eser, Hint'e ait olmakla birlikte Pehlevîce olarak, Sâsânî İmparatorluğu'nda etkili olmuştu ve bu açıdan da İran geleneğini yansıtıyordu. İbnü'l-Mukaffa'ın, Halife Mansûr'a sunduğu *Risâletü's-sahâbe* adlı kitabı, eski İran'da geliştirilmiş olan geleneksel otoriter yönetim biçimini halifelik sistemine uyarlamayı amaçlıyordu. O, kitabında halifeliği, orduyu, bürokrasiyi, ekonomiyi, danışman seçimini, hukuku, yasamayı ve halkın nasıl yönetileceği konularını ele almıştı.

Yine bu dönemde zındıklığın büyük bir suç kabul edilmesi, kelâmcıları, zındıklar hakkında reddiye yazmaya sevketti ve bu da İslâm düşüncesine önemli katkılar sağladı.

Bu dönemde, İslâm düşüncesine katkısı olan diğer bir hareket de Şuûbiyye'ydi. Şuûbiyye'ye mensup kişilerin eserleri, Araplar'a yönelik tenkitleri ve Arap olmayan halkları, özellikle de İranlılar'ı öven edebî unsurları içeriyordu. Şuûbiyye'nin İslâm düşünce

tarihindeki önemi; Abbâsîler'in ilk döneminde hâkim olan "Kültür dilinin Arapça olması gerekir" fikrinin olumsuz yönünü ortaya koymasıdır. Şuûbiyye'nin bu tavrı, bir meydan okumayla mukabele bulunca bilimsel iki sonuç doğmuş oldu. Bunlardan biri, Farsça eserleri Arapça'da yeniden ortaya koyma fikriyken; diğeri filoloji çalışmaları ile Arapça'yı büyük bir kültürün aracı kılma fikriydi. Meselâ Câhiz'in (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı kitabı, Şuûbîler'in Araplar'ı tenkit eden fikirlerini, karşı argümanlarla çürütmeye çalışan bilgiler içerir.

İleride daha ayrıntılı olarak anlatacağımız tercüme faaliyetleri de İslâm düşüncesine önemli katkılarda bulunmuş ve özellikle Yunanca'dan yapılan tercümeler, İslâm felsefesinin doğmasını sağlamıştı.

Abbâsîler döneminde Mu'tezile, önemli bir fikrî hareket idi. İnançla ilgili meselelerin yorumunda, akla ve iradeye öncelik veren tavrı ile Mu'tezile, kelâm ilminde bir ekol oluşturdu. Yine bu dönem, Sünnîliğin tam anlamıyla şekillendiği dönem olarak kabul edilir. Şiîlik ise, İmâmiyye, Zeydiyye ve İsmâiliyye ana kollarıyla tam teşekkül sürecini bu dönemde tamamlayarak, İslâm düşünce tarihinde yerini aldı.

1. Bilimsel Gelişmeler

Abbâsîler dönemi, bilimlerin sınıflandırıldığı ve bilimsel çalışmaların sistemli bir şekilde ele alınarak müstakil bir bilim haline dönüştüğü dönemdir. Bu dönemde genel olarak kabul edilmiş sınıflandırmaya göre bilimler; dinî ve yabancı bilimler olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı.

Abbâsîler döneminde dinî bilimler tefsir, hadis, kelâm, fıkıh ve bunlarla birlikte gelişen dil bilimi ve

tarih yazıcılığı olarak sınıflandırılmaktaydı. Gazzâlî (ö. 505/1111) tarafından dinî bilimler arasında gösterilmesine rağmen tasavvuf ve İslâm felsefesi, diğer bazı Sünnî âlimler tarafından dinî bilim olarak kabul edilmedi. Yabancı bilimler ise tıp, doğa bilimleri, matematik, astronomi, astroloji, coğrafya, kimya ve fizikti.

Abbâsîler'in ilk asırlarında bütün bilimlere ilgi duyulmuş ve bilimsel alanda olağanüstü ilerlemeler kaydedilmişti. Batılı yazarların "altın çağ" olarak isimlendirdikleri Abbâsîler döneminde, sözü edilen bilim alanlarında kaydedilen gelişmelerden bahsedelim:

a. Kur'an İlimleri: Abbâsîler'in yönetime geçtiği yıllar, tefsir ilmi açısından mütekaddimîn neslinin sahâbeden sonra ikinci halkasını teşkil eden tâbiîn döneminin sona erdiği ve bu neslin son halkası kabul edilen tebeu't-tâbiîn döneminin de başladığı yıllara tekabül eder. Tâbiînle başlayan tedvin faaliyeti tefsirin bağımsız bir disiplin haline geldiği bu dönemde gelişerek devam etmiş ve her ilim dalında sistemli eserlerin tasnif edildiği bir ilmî inkişaf dönemi yaşanmıştır. Tedvin faaliyetlerine paralel olarak tefsirde de bu tür eserler Emevîler'in son ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde verilmeye başlanmıştır. Tam bir Kur'an tefsirinin günümüze ulaşan en erken örneği olan Mukātil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *et-Tefsîrü'l-kebîr*'i bu döneme aittir. 515 ahkâm âyetinin tefsirine dair *Tefsîrü'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân* ve Kur'an'da çeşitli anlamlarda kullanılan kelimeleri inceleyen *el-Vücûh ve'n-nezâir* de Mukātil'in günümüze ulaşan eserleri arasındadır. Ayrıca Yahyâ b. Sellâm'ın *Tefsîr*'i, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı ve Süfyân es-Sevrî'nin *et-Tefsîr*'i de ilk tefsir eserleri arasında sayılmaktadır.

Abbâsîler devrinde tefsir sahasındaki eserlerin gelişiminde hicrî II. asrın sonlarına doğru Arap dil ekollerinin ortaya çıkışıyla birlikte yeni bir aşamaya geçilmiş ve Kur'ân-ı Kerim'i dil merkezli açıklamalara tâbi tutan çalışmalar ortaya konulmuştur. Bu aşamada Kisâî, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, İbn Kuteybe, Zeccâc ve Nehhâs gibi âlimler tarafından "garîbü'l-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, i'râbü'l-Kur'ân ve mecâzü'l-Kur'ân" benzeri başlıklar taşıyan eserler kaleme alınmıştır.

Abbâsîler devrinde yaşanan ve tefsir alanındaki eserlerin gelişimi açısından önemli kabul edilen bir diğer aşama ise hicrî III. yüzyılın sonlarında yaşanmıştır. İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı eseri Kur'an'ın baştan sona kelime kelime tefsir edildiği ve tefsir çalışmalarının sistematiğini kazandığı dönemin ilk ürünü kabul edilmektedir. Taberî, tefsirinde Hz. Peygamber, sahâbe ve onları takip eden ilk nesilden Kur'an yorumlarıyla ilgili nakilleri senetleriyle yani birbirinden aktarımda bulunanların isim zincirleriyle birlikte verir. Yine Taberî bu çalışmasında, âlimlerin üzerinde ittifak ettikleri (icmâ) hususları da büyük önem vererek nakletmiştir.

Klasik dönemdeki tefsirler genellikle rivayet (nakle dayalı) ve dirayet (re'y, yani düşünme ve araştırmaya dayalı) ana kategorileri altında ele alınmaktadır. Kur'an tefsirinde Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiînden gelen nakillerle yetinen çalışmalar rivayet tefsirleri; Kur'an'ı aklî ilkelerle uyuşan tarzda yorumlayan, tefsirde re'y ve içtihada dayanarak mevcut nakiller dışında dil, tarih, edebiyat, fıkıh ve kelâm gibi çeşitli ilimlerin yardımına başvuranlar ise dirayet tefsirleri kategorisine yerleştirilmektedir. Taberî'nin tefsiri dirayet özelliklerini

taşımakla birlikte ağırlıklı olarak tefsire dair nakilleri derlemesi itibariyle genellikle rivayet tefsirleri kategorisinde görülür. Taberî dışında Abbâsîler döneminde kaleme alınıp rivayet tefsirleri kategorisine yerleştirilen diğer eserler arasında İbn Ebû Hâtim'in *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*'i ve Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*'i sayılabilir.

Rivayetler sonraki dönemlerde de Kur'an tefsirindeki önemini muhafaza etmiştir. Ancak insan aklının farklı seviyelerde oluşu ve tecessüsü, insanlar arasındaki mizaç, meşrep ve mezhep farklılıkları, toplumsal hayattaki gelişmeler ve ilimde uzmanlaşma gibi bazı etkenlerin yardımıyla dirayet tefsiri giderek daha fazla ağırlık kazanmıştır. Abbâsîler döneminde yaşamış Mâtürîdî mezhebi kurucusu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı ilk dirayet tefsirlerinden biridir. Diğer yandan Mu'tezile mezhebi müfessiri Zemahşerî (ö. 538/1144) tarafından kaleme alınan *el-Keşşâf* özellikle Kur'an'ın lugat, nahiv ve belâgatına dair izahları açısından neredeyse sonraki bütün dirayet tefsirleri üzerinde etkili olmuştur. Ehl-i sünnet çevrelerinde dirayet metodu açısından en etkili olan bir diğer çalışma ise Abbâsîler'in son dönemlerinde yaşayan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*'ıdır.

Kur'an'ı baştan sona açıklayan bu dirayet tefsirlerinin yanı sıra özellikle hüküm bildiren âyetleri fıkhî açıdan inceleyen ahkâm tefsirleri ve mutasavvıfların âyetleri keşf ve ilhama dayalı olarak açıkladıkları tasavvufî/işârî tefsirler bulunmaktadır. Tahâvî ve Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kurân* adlı fıkhî tefsirleri ile Sehl et-Tüsterî'nin *et-Tefsîr*'i, Sülemî'nin *Hakâiku't-tefsîr*'i ve Kuşeyrî'nin *Letâifü'l-işârât*'ı Abbâsîler döneminde kaleme alınan eserlerden bazılarıdır.

Abbâsîler döneminde tefsir eserleri dışında ilâhî kelâmı farklı açılardan konu edinen Kur'an ilimlerinin

her bir dalına ait çeşitli çalışmalar da yapılmıştır. Kur'an'ın okunuş keyfiyetiyle ilgilenen kıraat ilmi bunların başında gelir. En sahih ve muteber kıraat tarzlarını temsil eden yedi ya da on kıraat anlamındaki kırâat-i seb'a ve kırâat-i aşere imamlarının birkaçı dışında tamamı Abbâsîler döneminde yaşamış ve bu alanda çok sayıda eser verilmiştir. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-Kırâ'ât*'ı, Ebû Bekir b. Mücâhid'in "yedi kıraat"i tasnif ettiği *Kitâbü's-seb'a*'sı, İbn Mihrân'ın *el-Gāye fi'l-kırâ'âti'l-aşr*'i bunlardan bazılarıdır. Bu dönemde ayrıca kıraat ilmi dışında esbâb-ı nüzûl, nâsih ve mensuh, muhkem ve müteşâbih, vücûh ve nezâir gibi Kur'an ilimlerinden her biri hakkında çok sayıda eser kaleme alınmıştır.

b. Hadis: Hadis, Hz. Muhammed'in sözlerini, fillerini ve takrirlerini içerir. Müslümanlar, Hz. Muhammed'in sözlerine büyük önem vererek hadisleri tedvin etmeye (derleme) erken dönemlerde başlamıştı. Abbâsîler'in ilk yıllarından itibaren ise hadislerin tasnifi hız kazandı. Hadisler, metin ile metni rivayet eden râvilerin isimlerini içeren isnat zincirinden oluşuyordu. Hadis âlimleri, isnat zincirinde geçen râvilerin güvenilirliği ve isnadın Hz. Muhammed'e kadar kesintisiz ulaşıyor olması üzerinde hassasiyetle durdular. Bu şekilde bilginler, hadislerin sahih olanını olmayanından ayırt ederek, ellerindeki rivayet malzemesi içinden en güvenilir olanları ortaya koymaya çalıştılar.

III/IX. yüzyılda, sonradan *Kütüb-i Sitte* şeklinde isimlendirilerek hadis sahasının başlıca kaynakları kabul edilecek altı büyük mecmua kaleme alındı. Bu eserler Buhârî (ö. 256/869), Müslim (ö. 261/874), İbn Mâce (ö. 273/886), Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî'ye (ö. 303/915) aitti. Buhârî ve

Müslim'e ait olan *el-Câmi'u's-sahîh* isimli iki mecmua, *Sahîhayn* diye anılarak en güvenilir hadis kaynakları kabul edildi. Bu iki mecmuanın dışında Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Nesâî'nin *Sünen*'leri ile Tirmizî'nin *el-Câmi* adlı eserinin de çoğunlukla güvenilir hadislerden oluştuğu kabul edilmiştir.

Bunlardan önce Mâlik b. Enes tarafından kaleme alınan, fıkıhla ilgili hadislerin yer aldığı *Muvatta'* adlı eser, aynı zamanda hadis mecmuası olarak da kabul edilir. Ahmed b. Hanbel'e ait olan ve öğrencileri tarafından kitap haline getirilen *Müsned* adlı eser de bu alanda önemlidir. Bunların dışında bu dönemde Şiîler tarafından kabul gören, en meşhurları Küleynî'nin (ö. 329/941) *el-Kâfî*'si olan hadis mecmuaları da yazılmıştır.

Yukarıda başlıca örneklerine işaret edilen hadis literatürü, hem Kur'ân-ı Kerim'i açıklayan hem de Hz. Muhammed'e ait emir, hüküm ve kuralları içeren boyutuyla dinî ilimler arasında en fazla eser telif edilen alanlardan biri olma özelliğine sahiptir.

c. Fıkıh: Erken dönemden itibaren temelleri atılmış olan fıkıh Abbâsîler döneminde sistematik ve bağımsız bir ilim dalı halini aldı. Ehl-i sünnet içindeki dört büyük fıkıh mezhebinin imamlarından Şâfiî (150-204/767-819) ve Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855) Abbâsîler döneminde yaşadılar; Ebû Hanîfe (80-150/699-767) ve Mâlik de (93-179/712-795) ilmî faaliyetlerinin önemli bir kısmını bu dönemde gerçekleştirdiler.

Diğer ilim dallarında olduğu üzere fıkıh ilminin gelişiminde de özellikle Hicaz ve Irak bölgelerindeki ilmî faaliyetlerin büyük rolü oldu. Erken dönemlerde daha çok Medine, Kûfe ve Basra merkezli olarak gelişen çalışmaları, Abbâsîler döneminde Bağdat'ın

kurulmasından bir süre sonra, bu yeni başşehirde ve eş zamanlı olarak ülkenin doğusunda ve batısındaki birçok ilim merkezinde fıkıh eğitiminin yaygınlaşması takip etti. Emevîler'in sonları ile Abbâsîler döneminin başlarında yaşayan âlimler (tebeu't-tâbiîn) arasındaki fıkıhla ilgili görüş ayrılıkları, öncelikle içinde yaşadıkları ilim merkezlerinin önceki nesillere dayanan fıkhî birikimlerindeki farklılıklardan kaynaklanıyordu.

Abbâsîler döneminde belirginleşen ve daha çok inanç esasları ile nasların (âyet ve hadisler) yorumu konusundaki tavırları belirten ehl-i re'y ve ehl-i hadis gruplaşmasının fıkıh alanında da izdüşümleri olmuştur. Özellikle itikadî konularda Mu'tezile'nin geliştirdiği "kelâm" adı verilen metot ve yorumlara tenkitçi yaklaşan ehl-i hadisin fıkıh sahasındaki en belirgin özelliği, nasları mümkün olduğu kadar yoruma tâbi tutmadan ve kıyas metoduna başvurmadan uygulamak, aklî ilimlerden ziyade naklî ilimlerle ilgilenmek şeklinde ifade edilebilir. ehl-i re'yin fıkıh sahasındaki belirgin özelliği ise dinî hükümleri anlama ve yorumlamada akıl yürütme ve mantıkî tutarlılığı daha fazla önemsemeleri, Irak gibi daha kozmopolit bir bölgenin getirdiği yepyeni sorunlara çözüm aradıkları için bir kısım rivayetlere tenkitçi gözle bakmaları ve kıyasa ehl-i hadise göre daha fazla başvurmaları, farazî meseleler üzerinde düşünüp yorum yapmaları şeklinde özetlenebilir.

Irak'ta daha çok Kûfe merkezli olarak, Ebû Hanife ve onun halkasındaki fakihlerce yürütülen ilmî çalışmalar, fıkhın nazarî, metotlu ve sistemli bir ilim dalı haline dönüşmesinde belirleyici oldu. Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) İslâm tarihinde ilk defa kurulan ve bütün kadıları atama yetkisine sahip olan "kādılkudatlık" makamına getirilmesi, bu fıkıh

düşüncesinin uygulamaya konulmasına büyük imkân tanıdı. Ebû Yûsuf'un en önemli eserlerinden biri, Abbâsîler'de vergi, arazi, gümrük, ticaret gibi malî konularla bir kısım ceza hukuku konu ve uygulamalarını işleyen *Kitâbu'l-Harâc*'dır.[1] Bu eser belki de, devlet yönetimi hakkında bir fakih tarafından yazılmış ilk eserdir. Ebû Hanîfe'nin diğer ve yaşça daha genç öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ise söz konusu fıkıh çevresinin incelediği meseleleri ve görüşleri derleyerek kayda geçirdi ve kalıcı eserler ortaya koydu. *Kitâbü'l-Asl, es-Siyerü'l-kebîr, el-Câmiu'l-kebîr, el-Câmiu's-sagîr* ve *ez-Ziyâdât* adlarını taşıyan bu eserler, daha sonraki dönemlerde "Hanefî mezhebinin temel kaynakları" anlamında "Zâhirü'r-rivâye" adıyla anılacaktır. Zaman içerisinde Hanefî mezhebine dönüşecek olan Irak'taki bu fıkıh çevresinin görüş ve yaklaşımları, daha çok Irak'ta ve daha doğudaki eyaletlerde yaygınlaşmıştır.

Hicaz'da ise Medineli fakihlerin sahâbe döneminden itibaren tevarüs ederek oluşturdukları birikim, özellikle Mâlik b. Enes'in şahsında sistemli bir fıkıh düşüncesine dönüştü. Mâlik'in *el-Muvatta'* adlı eseri hem fıkıh hem de hadis eseri olarak günümüze kadar önemini korumuştur. Mâlik'in görüşleri sadece Hicaz bölgesiyle sınırlı kalmamış, o dönemin en önemli ilim merkezi olan Irak'ın yanı sıra Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs'e kadar yayılmıştır. Mâlik ve halkasının fıkıh birikimini en iyi temsil ettiği kabul edilen bölge Mısır Mısır Mâlikî çevresinin önde gelen temsilcisi de Abdurrahman İbnü'l-Kāsım'dır (ö. 191/806). Ancak Mâlik'in halkasında oluşan fıkıh birikiminin derlenip kayda geçirilmesi ve uygulamaya konulması noktasında Kuzey Afrikalı ve Endülüslü Mâlikî fakihler daha etkili olmuştur. İbnü'l-Kāsım'ın öğrencilerinden olan Kayrevanlı

(Tunus) Sahnûn'un (ö. 240/854) hocasıyla müzakere ederek yazdığı *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, İmam Mâlik ve halkasının fıkhî görüşlerini bir araya getiren en muteber kaynaktır. Mâlikî fıkhı, Abbâsîler'le aynı dönemde Endülüs'te hüküm süren Endülüs Emevî Devleti'nde resmî olarak uygulama imkânı bulmuştur.

Irak ve Hicaz'da gelişen fıkıh çalışmalarının birbiriyle sıkı bir etkileşim içinde olduğu söylenebilir. Öğrenimine Mekke'de başlayan, daha sonra Medine'ye giderek uzun süre Mâlik b. Enes'ten ilim tahsil eden Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (150-204/767-819), bir süre Yemen'de resmî görevlerde bulunduktan sonra Irak'a giderek Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ile tanıştı ve onun derslerini takip etti. Her iki fıkıh çevresinin metodolojik yaklaşımlarını tenkit eden ve kendine has bir fıkıh anlayışı ortaya koyan Şâfiî, daha sonra Mısır'a gitti ve ömrünün son yıllarını orada geçirdi. Mısır'da eserlerini yeniden gözden geçiren ve önceki görüşlerinin bir kısmını değiştiren Şâfiî, *el-Ümm* adlı eserini kaleme aldı. Şâfiî'nin Mısır dönemine ait görüş ve eserlerinin sonraki nesillere aktarılması hususunda Büveytî (ö. 231/846), Müzenî (ö. 264/878) ve Rebî' b. Süleyman el-Murâdî (ö. 270/884) gibi öğrencilerinin önemli bir yeri vardır. Şâfiî'nin diğer bir önemli eseri, döneminde belirginleşmeye başlayan metodoloji tartışmalarını işlediği ve ilk fıkıh usulü eseri olarak bilinen *er-Risâle*'dir. Şâfiî'nin görüşleri, öğrencileri vasıtasıyla sürdürülmüş, bunlar içerisinde özellikle Müzenî, hocasının görüşlerini özetlediği *el-Muhtasar* adlı eseriyle bu görüşlerin mezhepleşmesine önemli bir katkıda bulunmuştur. Ancak Şâfiî mezhebinin teşekkülü ve yaygınlaşması açısından, bu mezhebe bağlı fakihlerden ilk defa kadılık makamına getirilen ve düzenli bir fıkıh eğitimi

halkası oluşturan İbn Süreyc'in (ö. 306/918) yeri çok önemlidir.

Ehl-i hadis olarak adlandırılan ve özellikle itikadî konularda Mu'tezile'nin geliştirdiği "kelâm" adı verilen metot ve yorumlara tenkitçi yaklaşan âlimlerin fıkıh anlayışını, Mihne hadisesinde öne çıkan Ahmed b. Hanbel (164/780-241/855) temsil eder. Ahmed b. Hanbel'in hocaları arasında Ebû Yûsuf, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Abdürrezzâk es-San'ânî gibi âlimler de bulunmakla birlikte, onun en çok Şâfiî'den etkilendiği söylenebilir. İlmî faaliyetlerini esasen bir hadis âlimi olarak yürüten ve *el-Müsned* adlı büyük hadis eseriyle tanınan Ahmed b. Hanbel'in fıkhî görüş ve fetvaları, vefatından sonraki bir asır içinde öğrencileri tarafından "mesâil" adlı eserler şeklinde derlenmiştir. Ancak bunları klasik fıkıh kitapları sistematiğine uygun bir şekilde ilk defa tedvin eden Ebû Bekir el-Hallâl'dir (ö. 311/923). Dolayısıyla dört mezhebin imamları içerisinde görüşleri sistematik olarak en geç tedvin edilen Ahmed b. Hanbel'dir.

Abbâsîler devrinde yaşamış olan Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 157/774), Ebû Sevr (ö. 240/854), Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/884) ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) gibi fakihler de fıkıh ilminin gelişiminde önemli bir yere sahiptirler. Dört büyük Sünnî fıkıh mezhebinin imamı gibi bunlar da bulundukları şehirlerin sınırlarını aşan bir şöhrete ulaşmış ve fetvaları geniş kitleler tarafından uygulanmış olmakla birlikte, onların adıyla anılan mezhepler birkaç yüzyıl sonra varlığını kaybetmiştir. Şîa bünyesinde ortaya çıkan ve günümüzde hâlâ varlığını devam ettiren Ca'feriyye ve Zeydiyye (Hâdeviyye ve Nâsıriyye) gibi fıkıh mezheplerinin teşekkülü de III (IX) ve IV. (X.) yüzyıllara rastlar.

Ehl-i hadis ve ehl-i re'y eğilimlerine sahip âlimler arasında ve bu eğilimlerin devamı niteliğindeki fıkıh mezhepleri arasında, Hz. Peygamber'den ve sahâbeden gelen rivayet ve uygulamaların hangi metodolojik esaslara göre değerlendirileceği konusunda ortaya çıkan tartışmalar sünnet, icmâ ve kıyas terimlerinin tür, içerik ve sınırlarının belirginleştirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmış, buna ilâveten Kur'an ve Sünnet naslarının nasıl anlaşılıp yorumlanacağı konusundaki ihtilâflar dille ilgili tahlillerin geliştirilmesine sebep olmuş, bu da hemen hemen mezheplerin belirginleştiği dönemde "fıkıh usulü" ilminin doğuşuna yol açmıştır.

Abbâsîler döneminde fıkhın gelişmesine paralel olarak hukuk müesseseleri de gelişmiştir. İlk Abbâsî halifeleri bizzat kadıların tayin ve azliyle meşgul olmuşlarsa da, nüfusun artması ve şehirlerin büyümesine paralel olarak kadıların sayısı da artmış, bunun üzerine Hârûnürreşîd zamanında ilk defa başkadılık (kādılkudatlık) müessesi kurulmuştur. Adliye teşkilâtının bir standarda kavuşturulmasında ve kadı tayinlerinde etkili olan bu müessese sayesinde, kadılar idarecilerden daha bağımsız hale gelmişlerdir. Zamanla kadıların görev ve yetkileri artmış; önceleri sadece yargılama faaliyetini yürütürken artık vakıflar, vesayet, emniyet, belediye işleri, darphane, hazine işleriyle de meşgul olmaya başlamışlardır. Geniş bölgelere tayin edilen kadılara, yardımcı kadı (vekil, halife, nâib) tayin etme yetkisi de tanınmıştır. Hem duruşmalar yazıya geçirildiği hem de yazılı belgelere önem verilmeye başlandığı için günümüzdeki noterlik kurumuna benzer bir müessese gelişmiş ve bununla ilgili esaslar fıkhın "şürût ve sicillât" denilen alt dalında işlenmiştir.

Abbâsîler'in ilk dönemlerinde farklı içtihatların hukukî hayatta doğurduğu istikrarsızlık ve kargaşayı giderme düşüncesiyle, önde gelen bürokratlardan İbnü'l-Mukaffa'ın teklifiyle fıkhın kanunlaştırılması düşünülmüş, önce Halife Mansûr, sonra da Hârûnürreşîd, Mâlik'in *el-Muvvatta*'ını bu maksatla kullanmak istemişlerse de, fıkhın gelişmesini önleyeceği endişesiyle bu teklif kabul görmemiştir.

d. Kelâm: Abbâsîler döneminde İslâm bilginlerinin meşgul olduğu diğer bir din bilimi de kelâmdı. Kelâm, iman esaslarını savunma ve delilleriyle tartışmayı içerir. Buna bağlı olarak da kelâm ilminin fonksiyonu; deliller getirmek suretiyle dinî inançları sağlam bir şekilde tesis etmek ve şüpheleri ortadan kaldırmak şeklinde tanımlanmış, inançla ilgili görüş farklılıkları sebebiyle her fırka ilke ve inançlarını savunmaya başlamış, muhaliflerinin inançları hakkındaki delilleri çürütmeye çalışmıştı. Değişik gruplara mensup kelâm bilginleri arasındaki ilmî münazaralar halifelerin sarayında, mescitlerde ve Beytülhikme'de yapılırdı.

Abbâsîler döneminde, Mu'tezile'nin Bağdat ve Basra okulları doğmuştur. Bu okulların bilginleri oturumlarında, Allah'ın sıfatları, ilâhî adalet, iman ile küfür arasında kalanın durumu, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, Hz. Ali'nin efdaliyeti gibi konularda bilimsel tartışmalar yapıyordu.

Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik, Kur'an'ın yaratılmış olduğu inancını (Mu'tezilî kelâmı) benimsemiş ve Mu'tezilî âlimlere büyük önem vermişlerdi. Mu'tezile kelâmcıları bu dönemlerde, Bağdat hilâfet sarayında büyük nüfuz sahibi oldu. Câhiz, Nazzâm, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Bişr b. Mu'temir, Ahmed b. Ebû Duâd gibi çok önemli bilginler bu kişiler arasındaydı. Ancak

bu görüşü benimseyen halifelerin, karşı görüşte olanlara zulmetmeye başlamasıyla Mu'tezile'nin başarısı kısa sürdü. Mütevekkil dönemiyle birlikte bu sefer de Mu'tezilî bilginler eziyete mâruz kaldı, Mu'tezilîler'e ait birçok eser tahrip edildi. Bu aşamadan sonra Sünnî kelâmın önemli temsilcileri olan Semerkantlı Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) tarafından başlatılan Hanefî-Mâtürîdî geleneği ile Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 330/941) tarafından kurulan Eş'arî ekolü kelâm ilminin en büyük okulları haline geldi.

e. Tarih ve Tarih Yazıcılığı: Abbâsîler döneminde tarih alanında da önemli gelişmeler kaydedilmiş, Arapça yazılmış en eski tarihî eserlerin çoğu bu dönemde kaleme alınmıştır. Tarih alanında yazılan eserlerin başında Hz. Muhammed'in hayatına dair olanlar gelmektedir. Siyer ve megāzî olarak adlandırılan bu eserlerin ortaya çıkışına etki eden en önemli faktör, Kur'an'ın Hz. Muhammed'e verdiği büyük önemdir. Kur'an, onun üstün ahlâkını övmüş ve "âlemlere rahmet olarak gönderildiğini" beyan etmişti. Müslümanlar, Kur'an'ın onun hayatından bağımsız bir şekilde ele alınamayacağının bilincindeydi. Aynı zamanda bu mükemmel şahsiyet, model olarak sonraki nesillere de sunulmalıydı. Bu gerekçelerle Abbâsîler, Hz. Muhammed'in hayat serüvenine ve sözlerine ilgi duymuş ve erken dönemde ona ait her türlü bilgiyi toplamıştı. Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili ilk özgün eser, Bağdat'ta vefat eden İbn İshak'ın (ö. 152/769) *es-Sîre*'sidir.

Siyer ilminin en eski diğer bir kaynağı da; İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye*'sidir. Yazar bu eserdeki tarihî bilgileri ağırlıklı olarak Ziyâd b. Abdullah (ö. 183/799) kanalıyla İbn İshak'tan edinmiştir.

Bu ilk eserlerde siyerin içeriğinde yer alan konular, Hz. Muhammed'in soyu, çocukluğu, gençliği, peygamberlik çağrısının yapıldığı Mekke dönemi, Medine'ye hicreti, savaşları, zaferleri ve vefatı olarak özetlenebilir. Bu eserlerde Hz. Muhammed'in hayatı anlatılırken, tarihsel rivayetlerin ve haberlerin yanı sıra onunla ilgili metinlere ve konuşmalara da yer verilmiştir. Yahudilerle yapılan Medine Sözleşmesi, Mekkeli müşriklerle yapılan Hudeybiye Antlaşması, yabancı liderlere gönderilen İslâm'a çağrı mektupları, Vedâ hutbesi bunlara örnek verilebilir.

Gazvelerden bahseden Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758) ve Vâkıdî de (ö. 207/ 822) bu dönemin önemli tarih yazarları arasında yer alır. Bağdat'ta 231 (845) yılında vefat eden ve Vâkıdî'nin kâtipliğini yapmış olan İbn Sa'd'ın, Hz. Muhammed ve arkadaşlarının hayatı ve yaşayışlarından bahseden *Tabakāt* adlı eseri alanında ilktir.

Bu dönem; nakiller, hadisler, biyografiler, soy şecereleri ve rivayetler üzerine kurulu formel tarihî derlemelerin ortaya çıktığı dönemdir. Bu derlemelere İbnü'l-Mukaffa' tarafından *Siyeru mülûki'l-Acem* adıyla Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilen *Huday-nâme* (Hükümdarlar Kitabı) örnek teşkil etmiştir.

Bu kitaplarda olayların sunuluş şekli, hadis naklinde görülen şeklî şartlar gibidir. Buna göre her tarihî olay, olayın şahidinin veya o günlerde yaşamış bir kimsenin ağzından nakledilir. Böylelikle son nakilciye kadar bir râviler zinciri oluşur.

İslâm tarihinin ilk yazarları, ilk kültür ve ilim tarihçilerinin hepsi Abbâsîler döneminde yaşamış ve İslâm tarihçiliğine yön vermiştir. Medâinî (ö. 225/840), Câhiz (ö. 255/869), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Belâzürî

(ö. 279/892), Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 282/895), Ya'kûbî (ö. 292/904), Taberî (ö. 310/922), Mes'ûdî (ö. 346/957), İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), İbn Miskeveyh (ö. 420/1030) bu dönemin en önemli tarihçileridir.

f. Tasavvuf: Züht, takvâ ve muhabbet temeline dayalı tasavvuf hareketinin gelişmesi de Abbâsîler dönemine rastlar. Tasavvufun önder şahsiyetleri sayılan Ma'rûf el-Kerhî (ö. 199/815), Zünnûn el-Mısrî (ö. 246/861), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 298/911), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 261/875), Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896), Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc (ö. 309/922) gibi sûfîlerin birçoğu Abbâsî döneminde yaşamıştır. Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin (ö. 243/837) *er-Ri'âye li hukûkillâh* adlı eseri, nefis muhasebesi konusunu detaylı bir şekilde ele alan ilk tasavvuf kaynaklarından olması sebebiyle daha sonraki yazarlara da bir örnek teşkil etti. Muhâsibî, insanın her eylemini Allah için yapması ve Allah'ın emir ve yasaklarına itaat etmesi gereğine özel bir vurgu yaptı. Bâyezîd-i Bistâmî, Allah ile vecd halindeki birlik düşüncesi (tevhit) üstünde durdu. Ona göre mutasavvıf, nefsini yok etmeye ve ilâhî isim ve sıfatların mazharı olmaya çalışmalıydı. Hallâc ise, nefsini yok ederek Allah ile ittihada çaba sarfetti ve "enelhak" (Ben Hakkım) diyerek bunu dile getirdi. Bu sözü, bazı âlimler tarafından dışlanmasına ve Halife Muktedir'in bir fakihten aldığı fetva ile öldürülmesine yol açmıştı. Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre mutasavvıfın amacı, sadece nefsin yok edilmesi değil, Allah'a ulaştıktan sonra ve Allah'ın varlığında eridikten sonra (fenâ) günlük hayata dönmekti (bekā).

Tarikat kurumları da Abbâsîler'in son döneminde daha müesses bir hale gelmiştir. Bu tarikatlardan başlıcaları Abdülkādir-i Geylânî'nin piri olduğu Kādiriyye,

Ahmed er-Rifâî'nin piri olduğu Rifâiyye, Ahmed Yesevî'ye nispet edilen Yeseviyye'dir. Abbâsîler döneminde tasavvuf, tarikatları, temel eserleri, tekke, zâviye, türbe vb. kurumlarıyla düşünce ve bilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuştu.

g. İslâm Felsefesi: Antik-Helenistik felsefe ve bilim mirasının Arapça'ya aktarılmasını sağlayan tercüme faaliyetleri İslâm dünyasında "felsefe" adıyla bir entelektüel geleneğin oluşmasına öncülük etmiştir. Bu geleneğin en ünlü filozofları olan Kindî (ö. 252/866?), Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) felsefenin pek çok alanında eser verdikleri gibi dinî bir muhitte felsefe yapmanın imkânlarını da eserlerinde ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuşlardır. İslâm dünyasındaki felsefe gelenekleri üzerinde Eflâtun ve Pisagor'un felsefelerinin, hermetik ve gnostik düşüncelerin etkilerine rastlamak mümkünse de İslâm felsefesinin ana damarını Aristotelesçilik anlamında "Meşşâîlik" oluşturmaktadır.

Bu ekole mensup filozoflar Aristo'nun düşüncelerinin açıklanması, yorumu ve Aristo ile Eflâtun'un felsefelerinin uzlaştırılmasına odaklanmıştı. "Feylesûfü'l-Arab" olarak tanınan Kindî, Meşşâî felsefesinin ilk temsilcisidir. Kindî, İslâm düşünce tarihinde ilk sistemli felsefe yazarı ve dinî nasların anlaşılmasında felsefî birikimi kullanan bir düşünürdü. Çeşitli konularda eserler veren Kindî, Ortaçağ'da Latince'ye çevrilen bazı eserleriyle Batı düşüncesini de etkilemişti. Me'mûn'un sarayında hüsnükabul gören Kindî, gerek düşünceleriyle gerekse yetiştirdiği öğrencileriyle İslâm düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Meşşâîliği sistemleştiren Türk asıllı Fârâbî, Muallim-i Sânî (Aristo'dan sonra ikinci hoca) unvanını

almıştı. Fârâbî, Aristo'nun eserleri üzerine yazdığı şerhler yanında, psikoloji, siyaset ve metafizik alanlarında da zengin bir literatür oluşturmuştu. Meşşâî geleneğinin ünlü filozofu İbn Sînâ ise Yunan akıl ve hikmetinin en özlü sonuçlarını müslüman dünyaya anlaşılabilir şekilde sunan kişi olarak bilinir. Bu dönemin bir diğer Meşşâî filozofu da felsefî ahlâk alanındaki eserleriyle de bilinen İbn Miskeveyh'tir. Meşşâî filozofların görüşlerine *Tehâfütü'l- felâsife* adlı eseriyle cevap veren kelâmcı Gazzâlî de bu dönemin en ünlü bilginlerindendir. 450 (1058) yılında Tûs'ta doğan Gazzâlî, kelâm başta olmak üzere birçok dinî bilim alanında çok derin bilgi sahibi olmuştu. Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından 484 (1091) yılında Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'ne müderris tayin edilmiş, burada dört yıl geçirmiştir. Yaşadığı bir şüphe krizi sonucu tasavvuf yolunu tercih ederek buradan ayrılmıştır. İlim yolunda geçen hayatı, yine Tûs şehrinde 505 (1111) yılında noktalanmıştı.

Meşşâîliğin mantık ve akıl yürütmeyi ilke edinmesine bir tepki olarak doğan İşrâkîlik ekolü, bilgi kazanımında keşif, ilham ve sezgiyi temel olarak almıştı. Abbâsîler'in son dönemlerinde yetişen filozoflardan Şehâbeddin Sühreverdî el-Maktûl (ö. 587/1191) bu ekolün kurucusudur. Tanrı'yı "nurların nuru" olarak niteleyen ve her şeyin bundan kaynaklandığına inanan Sühreverdî, insanın keşif ve zevk yoluyla Tanrı'ya kavuşabileceğini söylemiştir.

h. Dil ve Edebiyat: Abbâsîler'in ilk dönemlerinde dil (nahiv) alanında Basra ve Kûfe ekolleri oluşmuş ve bu ekollere bağlı olarak birçok dil bilgini yetişmişti. Basra ekolünün başlıca temsilcileri arasında Sîbeveyh, Müberred ve Zeccâc; Kûfe ekolünün temsilcileri arasında ise Kisâî ve Ferrâ vardı.

Abbâsîler döneminde, Arap nesri ve şiiri altın çağını yaşar. Arap nesir edebiyatının gelişmesine katkıda bulunan ilk grup yazarlar küttâb yani devlet sekreterleriydi. Bu grubun en önemli temsilcisi İbnü'l-Mukaffa' idi. İkinci grup yazarlar ise Arap nesir edebiyatı ve Arap kültürüne önemli katkılarda bulunan Câhiz ve İbn Kuteybe'ydi. Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân* ve *Kitâbü'l-Buhalâ*, İbn Kuteybe de *Uyûnü'l-ahbâr* adlı eserleriyle ün kazandı.

Edebiyat şaheseri olarak kabul edilen binbir gece masallarının ilk taslağı Irak'ta kaleme alınmıştır. Cehşiyârî (ö. 331/942) tarafından hazırlanan bu taslağın esasını, Hindistan kaynaklı *Hezâr Efsâne* (bin efsane) adında İran'da yazılmış bir hikâye kitabı teşkil etmiştir. Cehşiyârî, bunlara mahallî hikâyecilerin diğer hikâyelerini de katmıştır. *Hezâr Efsâne* temel yapı olarak bu eserde kullanılmış ve hatta Şehrâzâd da dahil bu hikâyelerde adı geçen baş erkek ve kadın kahramanın isimleri de olduğu gibi aktarılmıştır.

Abbâsîler döneminde şiir alanında da; üslûp, vezin ve anlam konularında yeni prensip ve kurallar koyan birçok şair yetişmiştir. Bu şairlerin en meşhurlarından Ebû Nüvâs (ö. 198/813); içki, kadın, av ve Abbâsîler devrindeki medeniyet ve lüks hayat ile ortaya çıkan şiir konularını yaygınlaştıranlardan biridir. Bağdat'ta bir saray şairi olan Ebû Temmâm (ö. 232/846), özellikle Halife Mu'tasım ve Başkadı Ahmed b. Ebû Duâd'ın iltifatlarına mazhar olmuştur. Buhtürî (ö. 284/897) ise Abbâsî döneminin insanın ruhuna işleyen, dokunaklı kaside şairlerindendi. İbn Rûmî (ö. 283/896) iç dünyası zengin, aşırı duygulu ve tek bir konuyu büyük bir ustalıkla işleyen bir şair olarak tanınmıştı. Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî (ö. 354/965) ise klasik şiirin geleneksel

konularını en güzel ifade eden şairlerden biri olarak edebiyat tarihinde yerini aldı.

Şiirle ilgili çalışmaların bir uzantısı olarak, eski şairlerin divan ve şiirleri bir araya toplanarak antolojiler oluşturuldu. Büyük edebiyat tarihçisi Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) *Kitâbü'l-Egânî* (şarkılar kitabı) adlı eseri şiir ve edebiyat hazinesidir.

i. Tıp: Bu dönemde halifeler, diğer bilimlere olduğu gibi tıp ilmine de büyük önem vermişti. Halife Mansûr Irak doktorlarıyla görüşür ve onların tavsiyelerine güvenirdi. O, Hindistan'ın meşhur doktorlarından birini özel doktoru olarak görevlendirmişti. Hârûnürreşîd zamanında ruh ve sinir hastalıklarının teşhis ve tedavisinde öne çıkan İbn Buhtîşû', Mu'tasım zamanında da Yuhannâ b. Mâseveyh ün kazanmıştı.

Abbâsîler, Yunanlılar'dan edinilen tıp kültüründen yararlandıkları gibi, Hindistan ve Irak doktorlarına da güvenirdi. Bu dönemde Abbâsî halifeleri, tıbbî ilimlerin yayılmasına önem vererek doktorları teşvik ettiler, tıp okulları ve hastaneler yaptılar. Hac mevsiminde çeşitli ülkelerden gelen doktorları araştırmalarının sonuçlarını aktardıkları tıbbî toplantılara davet ettiler. Mansûr, Bağdat'ta körler için bir hastane, meczuplar için bir yurt, ihtiyarlar için de dârülaceze yaptırdı. Hârûnürreşîd ise pratik tıp eğitimi için yaptırdığı hastaneyi ilmî eserlerle zenginleştirdi.

Me'mûn ve Mu'tasım dönemlerinde eczacılar ve doktorlar imtihana tâbi tutuluyordu. Halife Muktedir-Billâh, 319 (931) yılında çıkardığı bir emirle; bütün doktorların kendisinin onaylayacağı hekimler önünde imtihandan geçerek, diploma almalarını zorunlu hale getirdi. Bunun üzerine Bağdat'ta imtihan edilen 860

doktordan sahteleri elendi. Muktedir'in veziri Ali b. Îsâ'nın emriyle Sinân b. Sâbit, doktorlardan oluşan bir ekibi şehir şehir, köy köy dolaşarak hastalığa tutulmuş insanları tedavi etmek üzere görevlendirmişti. Her gün hapishanelere giden doktorlar da bulunmaktaydı. Râzî diye anılan Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyyâ (ö. 313/925) bu alanda çalışan kişilerdendi. Râzî, başhekimliğini yaptığı Bağdat'taki büyük hastane için yeni bir yer seçilmesi gerektiğinde şehrin muhtelif yerlerine kesilmiş et parçaları asmış ve etin en az bozulduğu bölgeyi seçmişti.

j. Zooloji: Zooloji alanında en öncü isim *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eseri ile Câhiz'dir. Câhiz bu eseriyle, daha sonra ortaya atılan evrim, çevre şartlarına uyum ve hayvan psikolojisi üzerindeki teorilere kaynaklık etmiştir.

k. Kimya: Abbâsîler döneminde kimya biliminde meşhur olan Câbir b. Hayyân, kimya, madenler ve kayalar hakkında birçok kitap telif etmişti. Câbir, kimya biliminin kalsinasyon ve redüksiyon adı verilen iki temel prensibini bilimsel bir şekilde tanımlamış ve metotlar geliştirmişti.

Eczacılık alanında ise yahudi Kûhîn el-Attâr önemli bir kişiydi. *Sınâatü's-saydele* (eczacılık sanatı) adlı eserinde, bitkilerden elde edilen ilâçları geniş bir şekilde ele alarak sıvı ilâçların yapılışını, bir defada alınacak ilâç miktarını, merhemleri ve hapları tanımlamıştı.

l. Astronomi: Müslümanlar arasında astronomi alanındaki incelemeler, 155 (771) yılında Bağdat'a getirilerek Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî tarafından Arapça'ya çevrilen ve daha sonraki ilim adamları tarafından bir örnek olarak kullanılan, Hindistan kaynaklı

Sinddhanta'nın tesiri altında başlamıştır. Astronomide dikkat çeken isimlerden biri, Ca'fer b. Ömer el-Belhî'dir. Halife Me'mûn'un Bağdat'ta tesis ettiği rasathanede astronomlar sadece göğün hareketlerini gözlemekle kalmadılar, aynı zamanda güneşin ekliptik düzleminin eğimi, gün dönümü noktalarının gök küresi üzerindeki zâhirî ilerleme hareketi ve güneş yılının süresi gibi konularda da çalışmalarda bulundular. Me'mûn Bağdat'taki rasathanenin yanı sıra, Dımaşk şehrinin dışındaki bir dağın tepesinde başka bir gözlemevi inşa ettirdi. Me'mûn döneminin astronomları, çok hassas işlemler gerektiren, dünya sathındaki bir boylam derecesinin uzunluğunu ölçmeyi başardı.

m. Matematik ve Geometri: Matematik de Abbâsîler döneminde önemli gelişmeler gösteren bilimlerden biriydi. Fezârî tarafından Arapça'ya tercüme edilen *Sind-Hind* adlı eserin, sayılar sistemiyle ilgili bilgilerin İslâm dünyasına girişinde önemli rol oynadığı kabul edilmektedir. Daha sonra Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ve Habeş el-Hâsib'in hazırladığı tablolar, sayıların, bütün İslâm dünyasına yayılmasına vesile olmuştur. Matematik alanında en ünlü sima olan Hârizmî, eski zîcleri (astronomi tabloları) derleyen bilgin olmasının yanı sıra aritmetik ve cebirle ilgili *Hisâbü'l-cebr ve'l-mukâbele* adlı en eski eserin de yazarıdır. İmrân b. Veddâh, Şihâb b. Kesîr ve Ebû Mansûr el-Bağdâdî de Abbâsîler devrinin başlıca matematikçileri arasında yer alır. Mansûr zamanında Bağdat Ulucamii'nin planını çizen Haccâc b. Ertât geometride önemli bir yere sahiptir.

n. Coğrafya: Abbâsîler döneminde ticaretin gelişmesi, Bağdat'ın uzak ülkelerle kara ve deniz bağlantısı sağlaması gibi sebepler seyyah ve kâşiflerin önünün

açılmasını, bu durum da coğrafya ilminin gelişmesini sağladı. Müslüman coğrafyacılar önemli seyahatler yaparak seyahatleriyle ilgili literatür oluşturmuştu. Hârûnürreşîd döneminde müslüman seyyahlar Hindistan, Seylan, Malaka Yarımadası ve Çin'e ulaşmıştı. Abbâsîler döneminde Fars asıllı İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912) *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseri Arap dilinde yazılmış en eski coğrafya kitaplarından sayılmaktadır. Bu eser deniz yolcularının, Dicle nehrinin Übülle'de denize döküldüğü yerden başlayarak, Hindistan ve Çin'e ulaşan deniz yolunda faydalanacakları bir kılavuzdu. Yer ve mevkilerin tayin ve tespiti ve adlarının bulunması bakımından önem taşıyan bu eser, İbnü'l-Fakîh, İbn Havkal, Makdisî ve daha sonra gelen coğrafyacıların faydalandığı bir başvuru kitabı olmuştu.

Bu dönemde İran, Hint ve Yunan kaynaklarından yapılan tercümelerle coğrafya bilimi daha da zenginleşerek gelişmişti. Ptolemy'nin Arapça'ya çevrilen *Geography* adlı eserinden faydalanan Hârizmî, *Sûretü'l-arz* adlı eserini telif etmişti. Yeryüzündeki şehirler, dağlar, göller, denizler ve ırmakların kısa bilgiler sunularak üç kısım halinde gösterildiği bu eser, müslümanların coğrafyaya dair yazılan ilk orijinal eserlerinden kabul edilir. Hârizmî, Me'mûn'un teşviki ve birçok bilginin çalışmasıyla oluşturulan bir dünya haritasını da esere yerleştirmişti. Bu harita, İslâm dünyasında yapılan yeryüzü ve semâvât haritalarının ilkini oluşturur. Ya'kûbî'nin *Kitâbü'l-Büldân* adlı eseri de topografik ve ekonomik ayrıntıları içermesi bakımından coğrafya alanında özel bir önem taşımaktaydı. Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân*'ı alfabetik olarak düzenlenmiş yer ve şehir isimlerini içermekle beraber tarih, etnografya ve doğa bilimlerine dair değerli bilgiler vermekteydi.

2. Tercüme Faaliyetleri, Beytülhikme ve Diğer Bilimsel Mekânlar

Kültür ve medeniyetler, birbirleriyle etkileşim içindedir. Hiçbir toplumun kaçınamayacağı kültür temas ve alışverişleri, her çağda ve dünyanın her yerinde görülmüştür. Fetihler ve ticarî ilişkiler ile ortaya çıkan değişik medeniyetlerle etkileşim, toplumlarda yeni dil ve kültürlerin oluşumuna sebep olmaktadır. İslâm kültür ve medeniyetinin oluşumunda da, daha önceki medeniyetlerin ve bu medeniyetlerle kültür alışverişlerinin büyük katkısı olmuştur.

İlk halifeler döneminden itibaren kısa zamanda genişleyen İslâm dünyasının sınırları, birçok yabancı kültür merkezini de içerir olmuştu. Bu bölgelerde varlığını sürdüren yerel kültürler, düşünceler ve dinlerle temasta bulunan müslümanlar, egemenlikleri altındaki milletlerin kültürlerini tanımaya çalıştı.

Müslümanların karşılaştığı felsefî düşünce ve ilim kaynaklarının en önemlisi klasik Yunan ve Helen kültürüdür. Yunan kültürü Araplar'a, Suriye, Mısır ve İran'da bulunan Helenistik kültür merkezleri aracılığıyla girdi. Bu kültür merkezlerinin başlıcaları, İskenderiye, Ruha, Nusaybin, Antakya, Cündişâpûr ve Harran'da bulunan okullardı.

Müslümanların kültür alışverişinde bulunduğu İran'da, kurucuları Erdeşîr b. Bâbek (m. 226-241) döneminden beri çeşitli dillerden tercümeler yapılmış, telif eserler verilmişti. İranlılar'ın ürettiği bu eserler daha sonra Arapça'ya kazandırıldı. Müslümanların matematik, astroloji, tıp ve benzeri birçok alanda Hint kültürü ile etkileşimleri, ya ticaret ve fetihler yoluyla, ya da onlardan etkilenen İranlılar aracılığıyla olmuştur.

Etkileşimde bulundukları bu kültürleri tanıyarak onlardan yararlanmak isteyen müslümanlar, tercüme faaliyetlerine başladı. Halife Mansûr döneminden itibaren çok sayıda eser Yunanca, Farsça, Hintçe, Süryânîce, Nabatîce ve Koptça'dan Arapça'ya tercüme edildi.

Abbâsî döneminde edebiyat ve edebiyat tarihini temsil eden ediplerden İbnü'l-Mukaffa', Farsça'dan birçok eseri Arapça'ya kazandırmıştır. Sanskritçe yazılmış Beydebâ hikâyelerinden tercüme ettiği *Kelîle ve Dimne* Arap edebiyatında yazılan ilk nesir kitaplarından biri sayılır.

Halife Mansûr döneminde 157 (773) yılında Hintli bir seyyah Bağdat'a gelirken beraberinde aritmetik ve astronomi ile ilgili iki risâle de getirmişti. Halifeye takdim edilen bu risâlelerden astronomiye ait olan *Sindhanta* risâlesinin (*Sindhind* adıyla şöhret kazanmıştır) Arapça'ya tercüme edilmesi emredildi. İbrâhim el-Fezârî, yıldızların hareketleri için temel bir eser olan bu risâleden faydalanarak müneccimlerce *Sind Hind-i Kebîr* adı verilen kaynak bir eser telif etti.

Hârûnürreşîd de halifeliği döneminde tercüme çalışmalarına oldukça önem verdi. Bizzat ilme meraklı olan halife, bilim adamlarına destek vererek, Yunan bilimsel çalışmalarını tercüme ettirdi. Hârûnürreşîd, Bizans'a karşı Anadolu'ya yaptığı seferler esnasında bulduğu yazma kitapları Bağdat'a getirtti. Çoğu matematik ve tıp ile ilgili bu kitapların tercümesi için Yuhannâ b. Mâseveyh ve Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht görevlendirilmişti.

Me'mûn, tercüme faaliyetine en çok önem veren Abbâsî halifesi olarak bilinmektedir. Tercüme faaliyetinde Me'mûn döneminin ayrı ve önemli bir özelliği,

felsefî eserlerin Arapça'ya tercümesinin başlamış olmasıdır. Yunan düşüncesine ait kitaplar önce Süryânîce'ye, Süryânîce'den de genelde hıristiyan olan mütercimler tarafından Arapça'ya kazandırıldı. Zaman zaman Yunanca orijinallerinden doğrudan Arapça'ya çeviriler de yapılmıştır.

Halifelerin yanı sıra tercüme işiyle ilgilenen zenginler de birçok kitabın Arapça'ya tercüme edilmesini sağlamıştır. Astronomi bilgini Mûsâ b. Şâkir'in oğulları Muhammed, Ahmed ve Hasan matematikle ilgili kitapların elde edilmesi için büyük paralar harcamışlardır.

Tercüme çalışmaları III. (IX.) asırda altın çağını yaşadıktan sonra hızını kaybetti ve nihayet Yahyâ b. Adî (ö. 363/974), İbn Zür'a ve İbnü'l-Hammâr ile sona erdi. Bu kişilerin ölümünden sonra tercüme edilen eser sayısı iyice azalmıştı.

Bağdat'ta yer alan **Beytülhikme,** tercümelerin yoğun şekilde yapıldığı kurum olarak tarihte yerini almaktadır. "Hikmet evi" anlamına gelen Beytülhikme, tercüme merkezi faaliyeti yanında, bir akademi ve halka açık bir kütüphane işlevi de icra etmekteydi.

İslâm-kültür tarihinde büyük öneme sahip bu kurum hakkında, genel İslâm tarihi kitaplarında, belki de siyasî tarihe öncelik verdiklerinden dolayı, bizlere ışık tutacak ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Beytülhikme hakkındaki bilgiye, biyografik tarzda bilgi veren İbnü'n-Nedîm, İbn Cülcül, Kıftî, İbn Ebû Usaybia ve Yâkût'un eserlerinde rastlamaktayız. Kaynaklarımızda bazan Beytülhikme, bazan da Hizânetü'l-hikme olarak geçen bu kurum hakkında belirleyebildiğimiz kadarıyla bize ışık tutan en eski kaynak,

İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'idir. İbnü'n-Nedîm, Allân eş-Şuûbî'den bahsederken, onun Beytülhikme'de Hârûnürreşîd, Me'mûn ve Bermekîler için kitap istinsah ettiğini,[2] Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht'tan bahsederken de onun Hizânetü'l-hikme'de Hârûnürreşîd döneminde çalıştığını belirtir.[3] Kıftî de bu müessesenin Hârûnürreşîd döneminde kurulduğunu, onun Fazl b. Nevbaht'ı, Hizânetü'l-hikme'ye yönetici tayin ettiğini bize bildirir.[4] Aynı şekilde Yâküt el-Hamevî de Allân eş-Şuûbî'den bahsederken, büyük ihtimalle İbnü'n-Nedîm'den aldığı aynı bilgiyi aktarmaktadır.[5] Muhtemelen Hârûnürreşîd'in iktidarının son zamanlarında kurulmuş olan Beytülhikme'deki bilimsel çalışmalar, ilme son derece önem veren Me'mûn döneminde zirveye ulaşmıştır.

Me'mûn Yunanca, Süryânîce, Farsça, Hintçe ve Koptça yazılan eserler de dahil olmak üzere yabancı dillerde yazılmış olan ilmî kitapları toplamaya çaba sarfetmişti. Toplanılan eserler Beytülhikme'de korunuyordu.

Beytülhikme'de felsefî ve çeşitli ilim dallarıyla ilgili kitapların tercüme faaliyetlerinin yanı sıra istinsah, okuma ve telif de yapılmakta, seminer ve konferansların düzenlendiği de görülmektedir Müstensih, mütercim, yazar ve okuyucuların ayrı ayrı yerlerinin bulunduğu Beytülhikme'de, âlimler ve felsefeciler tam bir hürriyet içinde çeşitli din ve mezheplerle ilgili münazaralar düzenlemişlerdir.

Beytülhikme "sâhibü beyti'l-hikme" denilen bir müdür tarafından yönetiliyordu. "Hâzin" adı verilen kişiler, görevli oldukları birimlerin bilimsel çalışmalarını kontrol eder, yeni gelen kitapların yerleştirilmesi, korunması, ciltlenmesi, çoğaltılarak başka kütüphanelere

gönderilmesinin sağlanması ve mütercimlere yönlendirilmesi gibi idarî işlerle uğraşırdı.

Beytülhikme'de çalışmakta olan farklı mütercim grupları; Yunanca, Farsça, Hintçe, Süryânîce, İbrânîce, Koptça, Nabatîce, Sudanca, Soğdca ve Latince'den Arapça'ya tercüme yapıyordu. Tercümelerin birçoğu önce Süryânîce'ye daha sonra da Süryânîce'den Arapça'ya yapıldığı için tercüme faaliyetinde en etkin rol Süryânîler'e aitti. Özellikle astronomi, matematik ve astroloji ilminde sahip oldukları birikim sebebiyle Harran Sâbiîleri de tercüme çalışmalarında etkin olmuştur. Sâbit b. Kurre, Sinân b. Sâbit ve Muhammed el-Battânî dönemin en dikkat çeken Sâbiî mütercimleridir. Bu grupların yanı sıra İran, Mısır, Orta Asya ve Hint gibi çeşitli bölgelerden ünlü bilgin ve mütercimlerin Beytülhikme'de bilimsel faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir.

Kitapların ve tercüme edilen eserlerin birkaç nüshası yazılarak çeşitli kütüphanelere gönderiliyor ve orijinal nüsha ile üç nüsha da Beytülhikme'de bulunduruluyordu.

Beytülhikme'de hizmet veren mütercimlerden biri olan Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 243/857), tıp alanında şöhret kazanmış bir hıristiyandı. Huneyn b. İshak'ın (ö. 260/873) hocası olan Yuhannâ b. Mâseveyh, özellikle tıp ile ilgili eserlerin çevirisi ile uğraşmıştır. Me'mûn, Mu'tasım, Vâsik ve Mütevekkil'in hizmetlerinde bulunan, tıpla ilgili eserler telif eden Yuhannâ b. Mâseveyh'in "humma" hakkındaki risâlesi uzun zaman şöhretini korumuş, daha sonra Latince ve İbrânîce'ye tercüme edilmiştir. Tıp alanında yapılan tercümelerin önde gelen şahsiyetlerinden bir diğeri Cebrâil b. Buhtîşû'dur (ö. 215/830). İyi bir tabip olan

Cebrâil b. Buhtîşû', tıpla ilgili eserlerin Yunanca'dan Arapça'ya çevrilmesinde önemli rol oynamıştır.

Beytülhikme'de çalışan mütercimlerden bir diğeri, astronomi ilmini iyi bilen Ömer b. Ferruhân et-Taberî (ö. 200/815), Farsça'dan Arapça'ya çeviriler yapmıştır.

Meşhur mütercimlerden Huneyn b. İshak, Hîreli bir hıristiyan olup gençliğinde Cündişâpûr'da Yuhannâ b. Mâseveyh'ten tıp dersleri almıştır. Dersteki sorularıyla hocasını usandıran Huneyn, buradan kovulunca Yunan topraklarına giderek Yunanca öğrenir. Bir süre sonra Basra'ya dönerek Halîl b. Ahmed'den Arapça öğrenen Huneyn, daha sonra Bağdat'a gider ve Halife Me'mûn'un özel doktoru Cebrâil b. Buhtîşû'un hizmetine girer. Huneyn, Cebrâil için Galen'in bazı çalışmalarını tercüme eder. Yunanca, Arapça, Süryânîce ve Farsça'yı çok iyi bilen Huneyn, Halife Me'mûn tarafından Yunan filozoflarına ait Yunanca eserlerin Arapça'ya tercümesi ve daha önce yapılan tercümelerin düzeltilmesiyle görevlendirilir. Me'mûn'un Huneyn'e, tercüme ettiği kitapların ağırlığı kadar altın ödediği rivayet edilmektedir.[6] Huneyn Öklid, Galen, Hipokrat, Arşimed ve Apollonius'un eserlerinin muhtelif kısımlarını, Eflâtun'un *Devlet*'ini, Aristo'nun *Kategoriler*, *Fizik* ve *Magna Moralia*'sını tercüme etmiştir. Huneyn, Halife Mütevekkil döneminde vefat eden hocası Yuhannâ b. Mâseveyh'ten boşalan Beytülhikme başkanlığına tayin edilir ve aynı zamanda halifenin özel doktorluğunu yapar.

Harranlı Sâbiî bir aileden gelen Sâbit b. Kurre (ö. 288/901) ise Yunanca, Süryânîce ve Arap dillerinde ihtisas yaparak, bu dillere hâkimiyeti ile ünlenir. Bağdat'ta Halife Mu'temid'in müneccimi olur. Arşimed, Öklid, Ptolemy'den tercümeler yapar, ayrıca

astronomi, matematik, felsefe ve tıp alanlarında eserler verir.

Beytülhikme'de, Me'mûn döneminde çok yoğun olan bilimsel faaliyetlerde, Mu'tasım döneminde zayıflama eğilimi görülmesine rağmen ilmî çalışmalara ilgi duyan Vâsik ile beraber yeniden bir canlanma ortaya çıkmıştır. Ara ara kesilmeler olsa da Beytülhikme'de çalışmalar X. asrın sonuna kadar devam etmiştir.[7]

Tercüme faaliyetleri ve bilimsel tartışmanın yoğun olarak gerçekleştirildiği Beytülhikme'nin yanı sıra, kuruluşlarından itibaren hem ibadet yapılan hem de ders halkalarının teşkil edildiği mekânlar olan camiler ve mescitler, Abbâsîler döneminde de bilimin yapıldığı önemli merkezler olma konumlarını sürdürdü. Meselâ Basra Camii'nde, bir tarafta çeşitli teolojik konuları sesli bir şekilde münazara eden bir grup, diğer tarafta ise şiir ve edebiyat konularını tartışan bir başka grup bulunabilmekteydi. Bu tartışmalarda yer alan kişiler, çeşitli mezhep ve etnik gruplara mensuptu.

Halifelerin ve devlet büyüklerinin saraylarında, çocuklarının eğitimi için müeddip denilen öğretmenler görev yapardı. Çoğu defa müeddibe, öğrencisiyle daha sağlam iletişim kurmasını sağlamak için sarayda kalacağı bir yer ayrılırdı.

Bir diğer bilimsel platform olan kitap satış evleri Abbâsî Devleti'nin kuruluş zamanında ortaya çıkmıştır. Başlangıçta ticarî amaçlar için açılan kitap satış evleri kültürlü ve edebî zevki olan kimselerin ilgi göstermesiyle zamanla kültür ve ilim alışverişi yapılan yerler haline geldi. Bu süreçte her şehirde, hatta her mahallede çok sayıda açılan satış evinin sahipleri, sadece kâr

amacı güden kişiler değil, kültürlü ediplerdi. Abbâsîler zamanında kitapçılık mesleği sadece ticarî akitler ve kitap satışı yapan yerler olmayıp, o devirde son derece önemli olan kültür alışverişine de katkıda bulunmuştur. Kitapçılar, büyük önemi olan kitapları çoğaltıp meraklılarına sunuyor ve karşılığında çok az para alıyordu.

Abbâsîler döneminde tercüme ve telifin gelişmesi, kâğıt sanayiinin ilerlemesi, buna bağlı olarak kırtasiyecilerin çoğalması ve ilmî tartışmalar için bilgin ve edebiyatçıların toplanacağı geniş yerlerin yapılması, dinî, ilmî ve edebî kitapları toplayan kütüphanelerin çoğalmasını sağladı.

Abbâsîler döneminde bilim üreten ilk yüksek öğretim kurumu, Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu ve inşası 457 (1065) yılında başlayıp 459'da (1067) bitirilen Nizâmiye Medresesi'dir. İslâm tarihinde ilk çekirdek üniversiteyi oluşturan Nizâmiye medreselerinde, öğrencilerin gıda ve barınma ihtiyaçları karşılanır, bunun için herhangi bir ücret talep edilmezdi. VI. (XII.) yüzyılda Bağdat'ta medrese sayısı otuza varmıştır. Daha sonra Halife Müstansır (623-640/1226-1242) tarafından kurulan meşhur Müstansıriyye adlı medresede, dört mezhep için ayrı bölümler oluşturulmuş, her bölümde bir müderris ve yetmiş beş öğrenci çalışmıştır. Ayrıca bir hekimin görev yaptığı medreseye hizmet veren bir kütüphane, hamam ve aşevi bulunuyordu.

3. Bilimsel Toplantılar

Abbâsîler döneminde dikkat çeken bilimsel faaliyetlerden biri de düzenlenen bilimsel toplantılardır. Bilimsel toplantılarda, çeşitli düşünce akımlarına mensup

bilim insanları bir araya gelerek halifenin huzurunda bilimsel tartışmalar yapmaktaydı. Birçok disiplinle ilgili tartışmaların yapıldığı bu toplantılar; sadece halifenin sarayında değil, vezirin ve diğer devlet adamlarının evlerinde de icra ediliyordu.

Bilimsel toplantılar, kendisi de son derece kültürlü ve bilgili olan Hârûnürreşîd döneminden itibaren gelişme göstermiştir. Hârûnürreşîd'in kendisi de bir tartışmacı olan veziri Yahyâ b. Hâlid'in, Mu'tezilî kelâmcılarla diğer fırka mensuplarını bir araya getiren bilimsel toplantılar düzenlediği bilinmektedir. Çeşitli konuların tartışıldığı bu toplantılar son derece verimli geçmiştir. Yahyâ'nın bir defasında toplantıya katılanlara söylediği, "Şimdiye kadar kâinat, zuhur, kıdem, hudûs, ispat, nefiy, hareket, sükûn vb. konuları tartıştık. Haydi şimdi de aşk hakkında konuşun"[8] ifadesi, konuların çeşitliliğini göstermesi açısından önemlidir.

Hârûnürreşîd'in bilimsel tartışmalardaki halkasında; şairlerden Ebû Nüvâs (ö. 198/813), Ebü'l-Atâhiyye (ö. 210/825), dil bilginlerinden Ebû Ubeyde (ö. 210/825), Kisâî (ö. 189/805) ve tarihçilerden Vâkıdî (ö. 207/822) gibi ünlü bilim insanları yer almaktaydı.

Me'mûn'un hilâfeti, İslâm tarihinde felsefî ve kelâmî düşüncenin gelişmesi açısından bir dönüm noktasıdır. Me'mûn, hilâfet makamına entelektüel bir anlam katmış, mükemmel bir şekilde yönetilen felsefe ve kelâm tartışmalarında bilginler topluluğuna başkanlık etmiş, aynı zamanda bu toplantılarda kendisi de tartışmacı olmuştur.

Me'mûn'un Bağdat'a geldikten sonraki ilk işi, düzenleyeceği bilim toplantıları için danışman grubu seçmek olmuştur. Me'mûn, fakihlerden, kelâmcılardan ve

diğer ilim adamlarından oluşan bir grup seçilerek ilmî tartışma yapmak üzere huzuruna getirilmesini emretmiştir. Halife, seçilen âlim grubundan İslâm düşünce tarihinde önemli yerleri olan Bişr b. Gıyâs el-Merîsî ve Ahmed b. Ebû Duâd'ın da yer aldığı on kişiyi danışman olarak atamıştır.

Me'mûn, bu münazaraları düzenlemedeki asıl amacının, çeşitli fırkalara bölünmüş müslümanların, dine en uygun ve hoşnut olunacak orta bir yolda birleşmelerini sağlamak olduğunu söylüyordu. Nitekim Yahyâ b. Eksem konuyla ilgili olarak şöyle demektedir:

> Me'mûn, Bağdat'a geldiği zaman, Bağdat âlim ve fıkıhçılarının ileri gelenlerini kendi huzurunda toplamamı emretti. Bunun üzerine ilim adamlarının ileri gelenlerinden kırk kişi seçip huzuruna çıkardım. Me'mûn, onlara çeşitli meseleler sordu. Hadis ve ilimle ilgili meselelere daldı. Dinî meseleleri görüşmek için tertip ettiğimiz bu meclis dağılınca Me'mûn; "Ey Ebû Muhammed! Bazıları bu meclislerimizden hoşlanmadı. Ben bu toplantıların, Allah'ın yardımı ve tevfikiyle çeşitli grupların din için en uygun ve hoşnut olunacak orta bir yolda birleşmelerine sebep olacağını ümit ediyorum. Böylece şüphesi olanın, şüphesini açıklayarak gidermek ve boyun eğdirmek, inatçıyı da istemeyerek de olsa susturmak arzusundayım" dedi.[9]

Me'mûn'un düzenlemiş olduğu bu akademik toplantılarla, çeşitli dinî grupları uzlaştırmak istediği, en azından tarafların birbirine düşman olmalarını engelleme amacını güttüğü anlaşılmaktadır.

Sarayda düzenlenen bu akademik toplantılar, samimi bir hava içerisinde ve akademisyenlerin her

türlü rahatı temin edilerek yapılırdı. Bu ilmî tartışmalara katılan âlimler, döşenmiş bir odaya alınır, içeri girecekleri zaman "Ayakkabılarınızı çıkarınız" denilir, sonra sofra getirilerek misafirlere, "Yemeklerden yiyiniz, içeceklerden içiniz ve abdest tazeleyiniz, kimin mesti dar geliyorsa onu çıkarsın, kimin başlığı ağır geliyorsa yere koysun" denilir, bütün bunlar bittikten sonra güzel kokular takdim edilirdi. Böylece bilginler, huzura çıkarak sıkıntıdan uzak bir şekilde münazara yapardı. Güneş doğuncaya kadar devam eden bu toplantılar, yeniden yemek verilerek sona erdirilirdi.[10]

Kalabalık âlimler grubu önünde gerçekleşen münazaralarda, eğer Me'mûn konuşmacı ise, soru sorma hakkını öncelikle muhatabına tanıyordu. Genelde sarayda düzenlenen bu akademik toplantılarda dikkati çeken çok önemli bir husus da ilmî tartışma yapılırken oturum başkanı olan halifenin, taraflardan herhangi birinin hissî davranmasına, konuyu saptırmasına, karşı tarafa ilmî cevap vermesi gerekirken bayağı tutum takınmasına izin vermeyerek böyle davranan kişiyi uyarmasıdır.[11]

Me'mûn "Bana delilin üstünlüğü, kuvvetin üstünlüğünden daha sevimli gelir"[12] diyerek hakiki bir ilim adamı tavrı sergilemiştir. Me'mûn'un insanlara kaba kuvvetle fikir kabul ettirilmemesi, insanların inandıkları fikirlerde serbest bırakılması gibi modern fikir özgürlüğü anlayışını, bir devlet adamı olarak, daha o dönemde yürürlüğe koyduğu anlaşılmaktadır ki, bu durum düşünce tarihimiz açısından gerçekten anlamlı ve düşündürücüdür. Ancak Me'mûn, bu özgürlükçü tutumunu "Kur'an'ın yaratılmışlığı" konusunda göstermeyerek daha önce sergilelediği şahsiyetiyle bağdaşmayan bir tavır içinde olmuştur.

Bu dönemdeki ilmî tartışmaların gündemini genelde kelâmî ve mezheplerle ilgili problemler oluşturmuştur. Meselâ Mu'tezile'nin üzerinde önemle durulan, "büyük günah işleyenin cennete girip girmeyeceği", "Hz. Ali'nin efdaliyeti" (Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a göre daha faziletli, üstün oluşu), "imâmet" meselesi, "halku'l-Kur'ân" (Kur'an'ın yaratılmışlığı) konuları bunların başında gelmektedir.

Me'mûn döneminin en popüler tartışma konularını Hz. Ali'nin efdaliyeti meselesi ve Kur'an'ın yaratılmışlığı konusu oluşturuyordu. Hz. Ali yanlısı Me'mûn'un, Hz. Ali'ye bağlılığını ilmî platformlarda çok güzel savunduğunu aşağıda anlatacağımız rivayet ortaya koymaktadır:

Hz. Ali'nin efdaliyetiyle ilgili tartışma Me'mûn ile İshak b. İbrâhim arasında geçmiştir. Me'mûn, Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'den sonra insanların en hayırlısı ve hilâfete en lâyık kişi olduğuna inanmaktadır. Me'mûn'a göre Hz. Ali, ilk müslümanlardan biri olması ve Bedir Savaşı'nda göstermiş olduğu kahramanlıklar sebebiyle diğer sahâbeden daha üstündür. Me'mûn, Kur'an'daki şu âyetlerin Hz. Ali hakkında inmiş olduğuna inanmaktadır: "İnsanoğlu, var edilip bahse değer bir şey olana kadar, şüphesiz uzun bir zaman geçmemiş midir?"[13] "Şüphesiz iyiler, kâfur katılmış bir tastan içerler."[14] "Onlar içleri çektiği halde, yiyeceği yoksula, öksüze ve esire yedirirler."[15]

Me'mûn, bu âyetleri zikrettikten sonra muhatabına, Allah'ın başka birini de Hz. Ali'yi kitabında vasıflandırdığı gibi vasıflandırıp vasıflandırmadığını sorar. Muhatabı da "hayır" cevabını verir. Yine Me'mûn'a göre Hz. Ali'nin hicret olayında ölümü göze alarak Hz.

Peygamber'in yatağında geceyi geçirmesi, onun efdal oluşunun diğer bir göstergesidir.

Hz. Ali'nin efdaliyetinin tartışılması esnasında Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir hadise, Me'mûn tarafından farklı bir yorum getirilmiştir. Sözü edilen hadis, Hz. Peygamber'in Tebük Gazvesi'ne giderken Hz. Ali için söylediği, "Hârûn, Mûsâ'ya göre ne durumda ise, sen de bana göre öylesin"[16] hadisidir. Me'mûn, münazarayı yapmış olduğu İshak b. İbrâhim'e Resûlullah'ın bu sözle şaka mı yaptığını sorar. İshak'tan "hayır" cevabını alan Me'mûn, Hârûn ile Mûsâ'nın ana baba bir kardeş olduğunu, Ali ile Peygamber'in ise kardeş olmadıklarını, Hârûn'un nebî olduğunu, Ali'nin ise nebî olmadığını, karşı tarafa sorular sorarak doğrulatır. Bu durumların Hz. Ali'de olmadığı halde, Resûlullah'ın söz konusu benzetmeyi niçin yaptığını ve bu benzetmeyle neyi kastettiğini sorar. İshak b. İbrâhim, münafıkların Hz. Ali hakkında söyledikleri ve Resûlullah'a ağır gelen sözleri karşısında, onu temize çıkarmak için bu sözü söylediğini ifade eder. Me'mûn, Resûlullah'ın Ali'yi temize çıkarmak gibi bir çabasının olamayacağını belirtir. Me'mûn, Mûsâ'nın Hârûn'u vekil bırakışıyla ilgili Kur'an'daki âyeti zikreder: "Mûsâ, kardeşi Hârûn'a, 'Milletim içinde benim yerime geç, onları ıslah et, bozguncuların yoluna gitme!' dedi."[17]

İshak b. İbrâhim âyetin yorumunu, Mûsâ'nın rabbine giderken Hârûn'u kavmine vekil bıraktığı gibi Resûlullah'ın da gazveye giderken Hz. Ali'yi vekil bıraktığı şeklinde yapar. Me'mûn, İshak'ın bu yorumuna, Mûsâ'nın rabbine giderken Benî İsrâil'den ve arkadaşlarından hiç kimseyi yanına almadığını, Hârûn'u cemaatine vekil bıraktığını, oysa Resûlullah'ın gazveye

giderken Ali'yi sadece hastalar, kadınlar ve çocuklara vekil bıraktığını söyleyerek itiraz eder.

Bu açıdan da benzetmenin doğru olmadığına inanan Me'mûn, orijinal olduğunu ileri sürdüğü kendi yorumunu getirir. Me'mûn'a göre Hz. Mûsâ'nın Hârûn'u vekil bırakma sebebi Kur'an'da zikredilen bir başka âyetle açıklanmaktadır: "Mûsâ dedi ki: 'Ailemden kardeşim Hârûn'u bana vezir yap, beni onunla destekle, onu görevimde ortak kıl ki, seni daha çok tespih edelim ve çokça analım. Şüphesiz sen bizi görmektesin."[18]

Me'mûn bu âyete dayanarak Hz. Peygamber'in Hz. Ali hakkında söylemiş olduğu söz konusu hadisi, "Ey Ali! Sen benim için Hârûn'un Mûsâ'ya olan durumu gibisin. Ailemden yardımcımsın, Allah'ı daha çok tespih etmek ve zikretmek için sen benim vezirlikle desteklenen kardeşimsin, işlerimde ortakçımsın" şeklinde yorumlar.[19]

Hz. Ali'nin efdaliyetinin başka bilim toplantılarında da tartışıldığını görmekteyiz.

Bu dönemde Şîa ekolleri arasında da tartışmaların olduğu görülmekte, fakat bu tartışmaların içeriği ve akışı hakkında kaynaklar bilgi aktarmamaktadır. Meselâ İbn Tayfûr ve Taberî, Şiîlik konusunda Zeydiyye ile İmâmiyye'nin tartıştığını rivayet etmelerine rağmen oturumlarda hangi noktaların gündeme geldiğini bize bildirmezler.[20]

Bilim toplantılarında Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunun tartışılması Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde de sürdürülmüştü. Sarayda düzenlenen bu toplantılar, Vâsik döneminin sona ermesiyle birlikte eski görkemini kaybetmişti. Bununla birlikte bazı vezir, kumandan

ve emîrlerin bilim toplantıları düzenlemeye devam ettikleri görülmektedir.

4. Dinî Düşünce Akımları

Hz. Muhammed'in vefatının ardından müslümanların, karşılaştıkları olaylar hakkında görüşlerini bildirmeleri ve bu görüş ve düşüncelerin zamanla zümreleşmesi "fırka" olarak adlandırılan İslâm düşünce ekollerini oluşturdu. İslâm düşüncesinin oluşumunda önemli rol oynayan ve Abbâsîler döneminde etkin olan düşünce ekolleri bu bölümde ele alınacaktır.

a. Hâricîlik

Hz. Ali ile Muâviye'nin karşı karşıya geldiği Sıffîn'deki savaşta, Hz. Ali'nin "Hakem Olayı"nı (tahkîm) kabul etmesi Hâricîlik fırkasının doğmasına sebep oldu. İlk çıkışlarında "tahkîm"i dinden uzaklaşma olarak değerlendiren Hâricîler, "lâ hükme illâ lillâh" (Allah'ınkinden başka hüküm yoktur) temel inancıyla hareket etmekteydi. Hâricîler, hâkimiyetin sadece Allah'a ait olduğuna ve bu hâkimiyete sahiplik iddiasının, Allah'ın iradesine aykırı olduğuna inandı. Bir yönetim ancak Allah adına ve O'nun irade ve emirlerine uygun şekilde uygulandığı sürece meşrûydu.

"Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" (iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama) ilkesini inançlarının temel noktası kılan Hâricîler, kısa sürede kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüş ve 65 (684-85) yılında hareket liderlerinin adlarına izâfeten; Ezrakıyye, Necdiyye, Sufriyye ve İbâzıyye olmak üzere dört ana fırkaya ayrılmıştı.

İbnü'l-Ezrak, devlet siyasetinin mutlaka Kur'an'a dayanması gerektiğine inanmış, asıl müslümanların Ezrakîler olduğunu belirterek diğerlerini kâfir ilân

etmişti. Bu yaklaşım, Ezrakîler'i, zimmîlerin dışında olan kişilerin öldürülebileceği sonucuna götürünce Ezrakî olmayan bazı müslümanlar, imanları konusunda sorguya çekilmişti.

Necde b. Âmir, dinde temel ve fer'î esaslar ayırımı yaparak Hâricî inancına daha ılımlı bir yorum getirdi. Ona göre temel esaslar, Allah'ın ve peygamberlerinin bilgisi, kitaplara iman ve her müslümanın yaşamının dokunulmazlığını tasdik etmeydi. Bunun dışında, özellikle Kur'an'da açık hüküm bulunmayan konularda bilgisizlik mâzur görülürdü.

Kurucusu Abdullah b. İbâz'a nispetle İbâzıyye adını alan fırka, 65'te (684-85) Nâfî el-Ezrak'ın Hâricî olmayan müslümanlar hakkında ileri sürdüğü aşırı fikirlere katılmayan ve Basra'da Abdullah b. İbâz'ın etrafında toplananlardan oluşturulmuştur. İbâzîler'e göre büyük günah işleyen bir müslüman, mümin değil muvahhittir ve nimet küfrü içindedir. Bu kişi ancak tövbe ederse kurtuluşa erebilir, aksi takdirde ebedî olarak cehennemde kalacaktır. Allah tövbe etmedikleri sürece büyük günah işleyenleri bağışlamayacaktır.

Ziyâd b. Esfâr tarafından kurulduğu söylenen Sufriyye mensuplarının bir bölümü, Hâricîler'in büyük günahın bir kimseyi kâfir veya müşrik yaptığı şeklindeki görüşüne sadık kalmış, bir kısmıysa büyük günahların müslüman toplumdan atılmayı gerektirmeyeceği inancını benimsemişti.

Hâricîler, imama özel herhangi bir karizma atfetmeyerek ümmetin karizmatik doğasına inandı. Bu yaklaşıma göre; imamın herhangi bir Arap kabilesinden veya Araplar'dan başka bir kavimden olmasında sorun

yoktu. Hz. Muhammed'in ailesinin (Ehlibeyt) veya bir bütün olarak Kureyş'in bile özel bir vasfı yoktu.

Hâricîler, İbâzıyye ve Sufriyye; inançlarını Emevîler'in iktidardan düşüşünden önce Kuzey Afrika'da Berberî topluluklarına taşımış, görüşlerini bunlar arasında yaymıştı. Uman, Yemen ve Arabistan'ın diğer bazı bölgelerinde de İbâzîler etkin olmuş, benzer şekilde İran bölgelerinde de ılımlı Hâricî topluluklar varlığını sürdürmüştü.

Abbâsî idaresini meşrû kabul etmeyen Hâricîler, daha önce de anlatıldığı gibi fırsat buldukça yönetime karşı birçok bölgede isyan etmiş, özellikle Kuzey Afrika'da etkili olarak beylikler kurmuştu. Yemen ve Uman'da da oldukça etkili olan Hâricîler, nüfuz alanlarını iyice genişletmişti.[21]

b. Şîa

Şîa, Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ali ve Ehlibeyt'i halifeliğe en lâyık kişi olarak görerek onu "meşrû" halife kabul eden, ondan sonraki halifelerin de onun soyundan gelmesi gerektiğine inanan toplulukların müşterek adı olmuştur.

Şîa kelimesi, Arap dilinde sıkça kullanılan "taraftar" anlamına gelen bir kelimedir. Hz. Hüseyin'in 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde katledilmesinin ardından Şîa, bir terim olarak Emevîler'e karşı Hz. Hüseyin'in intikamını almak, Hz. Ali ve soyunun haklarını arama adına onlara taraftar olanları ifade etmeye başladı. Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere toplanan ve onun yardımına gitmedikleri için dövünerek tövbe edenlerin oluşturduğu Tevvâbîn hareketi Şîa'nın bir kavram haline gelişinin ilk göstergesi kabul edilir. Tevvâbîn hareketinin

gerçekleştiği zemin üzerinde ortaya çıkan ilk Şiî hareketlerden biri de Muhtâr es-Sekafî tarafından gerçekleştirilmişti.

Hz. Hüseyin'in katledilmesinden sonra aile içinden Emevîler'e karşı ayaklanan ilk kişi, onun torunu Zeyd b. Ali b. Hüseyin (ö. 122/740) oldu. Zeyd'in, Hişâm b. Abdülmelik dönemindeki isyanı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fikirlerini devam ettiren oğlu Yahyâ (ö. 125/743) ile birlikte Zeydiyye fırkasının oluşum süreci başlamıştır. Zeydiyye'nin bağımsız itikadî bünyeye kavuşması ise Abbâsîler'in ilk dönemlerinde olmuştur. Zaman içerisinde Şîa'nın İsmâiliyye ve İmâmiyye isimli farklı kolları da oluşmuştu.[22]

Zeydîlik, Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn'in (ö. 94/712) oğlu Zeyd'e (80-122/699-740), ondan sonra da oğlu Yahyâ'ya (ö. 125/743) uyarak, onların imâmetini ileri sürenlerin müşterek adıdır. Başlangıçta imâmet iddiaları çerçevesinde siyasî sebeplerle oluşmuş bir fırka olan Zeydiyye, daha sonra itikadî bir boyut kazanmıştır. Zeydiyye'nin Şîa içinde teolojik açıdan farklı bir yapıya kavuşması Kāsım b. İbrâhim er-Ressî (ö. 246/860) döneminde meydana gelmiştir.

Zeydiyye'ye göre Hz. Muhammed, yerine isim ve şahıs belirterek bir imam vasiyet etmediği için, imam ancak vasıfları ile tanınabilir. Taşıdığı vasıflar itibariyle imam, Hz. Ali olmalıdır. Çünkü imâmet için gerekli bütün şartları o taşımaktadır. Zeydiyye'ye göre Hz. Ali, sahâbenin en üstünüdür (*efdal*). En üstün birinin bulunmaması halinde, ondan daha az üstün (*mefdûl*) birinin de imâmete getirilebileceği inancını benimseyen Zeydiyye, Hz. Ali'den öncekilerin imâmetlerini meşru saymıştır.

Zeydiyye ile Mu'tezile'nin teolojisi birbirine oldukça yakın olmakla beraber aralarındaki inanç ilkeleri açısından en önemli fark imâmet konusundadır. Zeydîler, Kâsım b. İbrâhim'den sonra imâmeti dinin esasları arasında saymıştır. Mu'tezile ile aralarındaki diğer bir farklılıksa; "el-menzile beyne'l-menzileteyn" (büyük günah işleyen birinin imanla küfür arasında bir yerde olacağı) inancı ile ilgilidir ki Zeydiyye bu prensibi inanç ilkeleri arasında kabul etmez. Zeydiyye'nin inanç ilkeleri şunlardır:

- Tevhid: Allah'ı birlemek yani Allah'ın zatını her türlü şüpheden uzak tutmak.
- Adalet: Allah; küfrü, zulmü ve adaletsizliği yaratmaz, insanlara sadece iyiliği ve itaati emredip kötülüğü yasaklar ve insanı eyleminde özgür bırakır.
- Va'd ve vaîd: İyilik yapanları ödüllendireceğini, kötülük yapanları ve günah işleyenleri cezalandırarak ebedî olarak cehennemde bırakacağını söyleyen Allah'ın, bu sözünde duracağına inanmayı ifade eder.
- Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker: İyiliği emretmek ve kötülükten sakınmayı ifade eden bu ilkeyi uygulama, Zeydîler tarafından önem verilen bir husus olmuştur.
- İmâmet: Zeydiyye'ye göre imam, Hz. Ali'nin Fâtıma'dan olan Hasan ve Hüseyin'in soyundan olmalıdır. İmamın, takvâ sahibi ve cesur olması ve zalim idareciye karşı çıkması gerekir.
- Zeydîler, Abbâsî halifelerinin siyasî otoritelerinin zayıflamasından faydalanarak kuzeyde Taberistan, güneyde de Yemen'de ayaklanır ve iki ayrı devlet kurar. Taberistan'daki Zeydî hânedanı, Utrûş'un

vefatına kadar (305/917), Yemen Zeydîliği ise günümüze kadar varlığını sürdürür.[23]

İmâmiyye ise Hz. Muhammed'in vefatından sonra, Hz. Ali ve sırasıyla onun iki oğlu ve torunlarını meşrû imam kabul eden ve böylece on iki imama inanmayı dinin aslına dahil olarak görenlerin mezhebidir. On iki imamı kabul ettiklerinden İsnâaşeriyye de denilen İmâmiyye mensuplarına, hem inanç hem de ibadet ve muâmelâtta İmam Ca'fer es-Sâdık'ın görüşlerini benimsediklerinden Ca'feriyye de denmiştir. İsnâaşeriyye isimlendirmesi literatüre IV. (X.) asırdan itibaren girmiştir. İsnâaşeriyye mensupları kendilerini İmâmiyye'nin devam ettiricileri olarak kabul eder. On iki imam, tarihî sıralamaya göre şöyledir:

1. Ali b. Ebû Tâlib
2. Hasan b. Ali
3. Hüseyin b. Ali
4. Ali b. Hüseyin
5. Muhammed el-Bâkır b. Ali Zeynelâbidîn
6. Ca'fer es-Sâdık
7. Mûsâ el-Kâzım
8. Ali er-Rızâ b. Mûsâ
9. Muhammed et-Takī
10. Ali b. Nakī b. Muhammed
11. Hasan el-Askerî
12. Muhammed el-Mehdî b. Hasan el-Askerî

İmâmiyye'ye göre dinin aslı beştir: Tevhid, nübüvvet, adalet, imâmet ve meâd.

- Tevhid: Allah'ın var ve bir olduğuna, hiçbir eşi benzeri bulunmadığına inanmaktır.

- Nübüvvet: Allah'ın insanlar arasından seçmiş olduğu bazı kullarını, elçi olarak görevlendirmesi ve onlara vahiy göndermesidir.
- Adalet: Allah'ın âdil olması, hiç kimseye zulmetmemesi, insanların da iradesinde ve eylemlerinde özgür olmasıdır.
- İmâmet: İmâmiyye Şîası'na göre müslümanları yönetme yetkisi Ehlibeyt'ten on iki imama Allah ve peygamberi Hz. Muhammed tarafından nas ve tayinle verilmiştir. İnsanlara imamlarını seçme yetkisi verilmemiştir. On ikinci imam Mehdî ölmemiştir ve kıyamet kopmadan önce dünyaya gelecek ve adaletsizliklere son verecektir.
- Meâd: Öldükten sonra dirilmeye ve âhiret hayatının varlığına olan inançtır.[24]

İsmâiliyye ise, İmâmiyye'nin altıncı imamı Ca'fer es-Sâdık'ın (148/765) ölümünden sonra ortaya çıkmıştır. İmâmiyye Şîası, yedinci imam olarak Mûsâ el-Kâzım'ı tanırken, İsmâiliyye yedinci imamın Ca'fer es-Sâdık'ın büyük oğlu İsmâil olduğunu kabul eder. Bir fırka olarak İsmâiliyye, İsmâil b. Ca'fer ve oğlu Muhammed'in imamlığını iddia edenlerin müşterek adıdır.

İsmâiliyye'nin kuruluşundan sonraki ilk bir buçuk asırda, imamları gizli kalmıştır. Bu süre içerisinde Kûfe, Basra, İran, Yemen, Bahreyn ve Kuzey Afrika'ya gönderilen propagandacılar mezhebin görüşlerini yaymaya çalıştılar. İsmâilîler, Abbâsîler döneminde bir ara Bahreyn'de iktidarı ele geçirerek Karmatî Devleti'ni; 297 (909) yılında Kuzey Afrika'da Fâtımî Devleti'ni kurdu. Fâtımîler, daha sonra Kahire'yi merkez yaptı. İsmâilîler, Fâtımîler döneminde Halife Müstansır'ın (427-487/1035-1094) ölümüyle birlikte Nizâriyye ve

Müsta'liyye diye iki büyük kola ayrılmıştır. Nizâriyye, İran'da Hasan Sabbâh liderliğinde teşkilâtlanmış ve onun 483'te (1090) Kazvin'in kuzeydoğusunda Alamut Kalesi'ni ele geçirmesiyle resmen ilân edilmiş olup İran Nizârî İsmâilî Devleti, 654 (1256) yılına kadar sürmüştür. Müsta'liyye kolu ise kısa bir süreyle Mısır'da hâkimiyetini sürdürmüş, daha sonra farklı kollara ayrılarak Yemen'de taraftar bulmuştur.

İsmâilîliğin düşünsel anlamda en dikkat çekici özelliği, kutsal metinlerin hem zâhirî hem de bâtınî anlamlarının olduğunu ileri sürmesidir. İsmâilîler dinin bâtınî ve gizli gerçeklikleri ihtiva ettiğine özel önem verdikleri için Bâtınîler / Bâtıniyye adıyla şöhret bulmuştur. İsmâilîler'e göre zâhir; Kur'an'ın açık anlamını bilmek ve şeriattaki yükümlülükleri yerine getirmek gibi hususlardan oluşurken bâtın; Kur'an ve şeriatın gizli ve gerçek anlamını bilmektir.

İsmâilîliğin iman esasları; Allah'tan başka ilâh olmadığına, Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna, cennete, cehenneme, ölümden sonra dirilmeye, Allah'ın nebîlerine, resullerine ve imamlarına inanmak, Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve imama itaat edip onun emirlerini kabul etmektir.

İsmâilîler'de imâmet en önemli iman esaslarından kabul edilmiştir. İman, ancak zamanın imamına bağlanmakla gerçekleşebilir. Çünkü onlara göre imam, müminleri mârifete götüren yegâne kişi konumunda olup, ilâhî mesajı ikrar etmiş olan müslüman sadece bu mârifet yoluyla gerçek bir mümin olabilir.[25]

c. Mürcie

Mürcie, İslâm düşüncesinde büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakarak onların cennetlik veya

cehennemlik oluşlarıyla ilgili kesin bir hükümde bulunmayan kişi ve topluluklara verilen ortak bir isimdir.

Mürcie'nin asıl tezi, büyük günah işleyenler hakkında kesin hüküm vermekten kaçınma inancına dayanıyordu. Mürcie'ye göre iman, sadece İslâm inancının kabulüne bağlı olup İslâm'ın temel uygulamalar (ibadetler) ve hukukî emirler gibi fiillerini içermiyordu. Yani ameller imana dahil değildi. Onların iman tanımı, "dil ile ikrar, kalp ile tasdik"ti. İman, amellerle artan veya amelleri terk etmekle eksilen bir şey değildi.

Mürcie bütün müslümanların iman noktasında eşit olduğunu, Allah'a iman ettiğini açıklayan kişinin müslüman olarak nitelendirilmesi gerektiğini ve ona gayrimüslim muamelesi yapılarak ondan haraç ve cizye alınamayacağını beyan etmişti. Bu görüşler, özellikle mevâlîler arasında taraftar bulmuş ve bu mezhep, mevâlînin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yayılmıştı.

İlk Mürciîler, Emevîler döneminde yeni ihtida edenlerden zorla haraç alınması ve zaman zaman mevâlîye karşı yürütülen ayırımcı politikalar sebebiyle isyan etmişlerdi. Bunlardan en önemlisi 116'da (734), Hâris b. Süreyc tarafından doğuda başlatılan isyandı.

Mürciîler'in ilk temsilcileri Medine, Basra, Mekke, Kûfe ve Şam halkından kimselerdi. Mezhebin görüşleri daha sonraları Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde de temsil edilmeye başladı.

Mürcie, müslümanların birliğini korumayı hedeflediğinden dolayı Abbâsî iktidarının meşruiyetini kabul etti, fakat bütün Abbâsî politikalarını onaylamadı. Abbâsîler döneminde özellikle Belh, Nîşâbur, Rey, Herat ve Semerkant, Mürcie'nin faaliyet gösterdiği ana merkezler oldu. Mürcie bu bölgelerde Ebû Hanîfe'nin

öğrencileri tarafından temsil edildi. Ebû Hanîfe doğudaki Mürcie'nin mânevî lideri olmuştu.[26]

d. Mu'tezile

Mu'tezile, inançla ilgili meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren kelâm mezhebidir. İslâm düşünce tarihinde temel ilkelerini beş esas şeklinde tespit eden ve kelâmî-felsefî meseleler üzerinde yoğunlaşan bu mezhep, inançları aklın ışığında temellendirmesiyle dikkat çekmiştir. Mu'tezile'nin oluşma ve şekillenme sürecinin ilk temsilcileri, Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd'dir (ö. 144/761).

Mu'tezile'nin önemli bir fikir hareketi haline gelişi Halife Hârûnürreşîd dönemiyle birlikte başlar. Bu dönemde, Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat ekolleri de oluşur. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 227/841) Basra, Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825) Bağdat ekolünün öncü isimleridir. Basra ekolüne mensup bilginlerden en meşhurları Ebû Bekir el-Asam, Nazzâm, Câhiz ve Ebû Ali el-Cübbâî iken Bağdat ekolüne mensup olanlardan da en meşhurları Ahmed b. Ebû Duâd, Sümâme b. Eşres, İskâfî ve Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât'tır.

Mu'tezile ile özdeşleşen beş temel esas şunlardır:

- Tevhid: Bu prensip, Allah'ın birliğini ve O'nun ortağının olmayışını ikrardır. Mu'tezile tevhid ilkesini, Allah'ı sıfatlarından arındırma üzerine oturtmuş ve buna bağlı olarak Allah'ın sıfatlarının özü olduğu yani Allah'ın ilmi ile âlim, kudretiyle kādir olduğunu söylemiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi, Kur'an'ın yaratılmışlığı konusundaki görüşlerinin temelinde bu tevhid algıları yer almaktadır.
- Adalet: Mu'tezile, Allah'ın insanları iradelerinde hür bıraktığı ve onlara sorumluluk yüklediği

inancını taşımaktadır. Akıl sahibi ve özgür bir iradeye sahip olan insan, eylemlerinden sorumludur ve kendisiyle ilgili hususlarda Allah'a adaletsizlik nispet edemez.

- Va'd ve vaîd: İyi işlerde bulunanların Allah tarafından mükâfatlandırılması, kötü işlerde bulunanların cezalandırılması anlamına gelmekte ve her iki durumda da Allah'ın sözünden dönmeyeceği inancını içermektedir.
- Menziletü beyne'l-menzileteyn: Büyük günah işleyen birinin, imanla küfür arasında bir yerde olacağı ve tövbe etmediği takdirde cezasının İslâm'a inanmayanlardan daha hafif ancak yine de cehennemlik olacağı anlamını içermektedir.
- Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker: Mu'tezile'ye göre inananlar iyiliği emretmek, kötülükten alıkoymakla sorumludur.

Mu'tezile, Abbâsî halifelerinden Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde devletin resmî mezhebi olarak ilân edilmişti. Bu dönemde Mu'tezilî bilginler devlet tarafından önem verilen, saygın kişiler konumuna gelmiş ve devlette çeşitli makamlara getirilmişti.

Mu'tezile'nin resmî mezhep haline geldiği 212-232 (827-846) yılları kapsayan dönemde Ehl-i sünnet bilginleri, Mu'tezile'nin önemli görüşlerinden biri olan Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrini kabul etmeye zorlandı. Kabul etmeyenlerse sorgulama ve işkenceye tâbi tutuldu. Halife Mütevekkil ile birlikte Mu'tezilîler etkilerini kaybettiler.[27]

e. Ehl-i Sünnet (Sünnîlik)

Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat, sünnet ve cemaat taraftarları anlamına gelmektedir. Ehl-i sünnet terimi, Hz.

Muhammed'in sünnetini yani onun söz ve uygulamalarını ve arkadaşlarının yolundan yürümeyi ifade etmektedir. Cemaat ise bir terim olarak müslümanların birliğini temsil eden çoğunluğun otoritesi anlamını içermektedir. Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere Ehl-i sünnet ve'l-cemâat, Hz. Muhammed'in ve arkadaşlarının dinî uygulamalarına uyan ilk dönem müslüman çoğunluğun, dinî anlayış ve yaşama biçimidir.

Ehl-i sünnet teriminin en erken kullanımının Muhammed b. Sîrîn'e (ö. 110/729) ait olduğu sanılmaktadır. Onun bu kullanımında Ehl-i sünnet; ehl-i bid'at karşıtlığını ifade etmekteydi. Ehl-i bid'at olarak nitelendirilen Kaderiyye, Hâricîler, Râfızîler (Şiîler) ve Mürciîler'in fikirlerini paylaşmayan kişiler Ehl-i sünnet olarak nitelendirilmişti. III. (IX.) yüzyıl itibariyle, Ehl-i sünnet ve buna benzer kavramlar, müslümanların büyük çoğunluğunu temsil eden gruplar için yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştı.

Ehl-i sünnet ve'l-cemâat tek bir eğilimi temsil etmeyen, aksine içinde farklı eğilimleri barındıran dinî-toplumsal bir yapıdır. Bu yapıyı temsil edenler arasında II. (VIII.) asırdan başlayarak re'y taraftarları, hadis taraftarları, Eş'arîler ve Mâtürîdîler olmak üzere pek çok kelâmî; Hanefîlik, Mâlikîlik, Şâfiîlik ve Hanbelîlik gibi fıkhî düşünce ekolleri yer almaktadır.

Ehl-i sünnet'in düşünce ve inanç boyutunun oluşması, bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Bu akımın oluşmasında, daha çok Irak merkezli Ebû Hanîfe öncülüğünde, sorunları çözmede aklı ön plana çıkaran re'y taraftarları adı verilen yeni bir yaklaşım büyük önem arzeder. Re'y taraftarlarının önderi kabul edilen Ebû Hanîfe, Ehl-i sünnet'in itikadî görüşlerinin oluşmasında etkili isimlerden kabul edilir. Ona nisbet edilen

el-Fıkhü'l-Ekber adlı eser, döneminin tartışmalarına çözümler getirmiş ve Ehl-i sünnet inancında yer alan konularda kısa ve özlü bilgiler vermişti. O, büyük günah işleyen bir müslümanın, işlediği günahı helâl saymamak şartıyla dinden çıkmayacağını ileri sürmüştü. Ona göre iman, dil ile ifade etmek ve kalp ile onaylamaktı.

Re'y taraftarlarının görüşleri, genelde Hicaz merkezli ve daha çok hadis taraftarları olarak adlandırılan grup tarafından muhalefetle karşılanmıştır. Hadis taraftarları, sünneti temel alan gelenekçi din anlayışını temsil edenlerin müşterek adıdır. Onlar İslâm'ın, kitap, sünnet, sahâbe ve tâbiînin sözlerinden hareketle anlaşılması gerektiğini, çok zorunlu durumlar hariç, şahsî görüş ve akla dayalı çıkarımların kullanılamayacağını savunurlar. II. (VIII.) asrın ortalarında oluşan bu ekol, ehl-i hadîs, ehl-i sünnet veya ashâbü'l-hadîs adıyla da anılmaktadır. Bu ekolün ilk temsilcileri arasında Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Şâfiî (ö. 204/819) bulunmaktadır. Hadis taraftarlarından Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Me'mûn döneminde mihneye tâbi tutulmasına rağmen görüşünden vazgeçmemiştir. O, mihnenin sona erdirildiği Mütevekkil dönemi ile birlikte birçok bilginin desteğini almıştır.

Hadis taraftarları, III. (IX.) asırdan itibaren Mâlikîler, Şâfiîler, Hanbelîler ve Zâhirîler olarak varlığını sürdürdü. Bu ekollerden Şâfiîlik ve belli ölçüde Mâlikîlik, Ehl-i sünnet'in kelâmî ekolü olan Eş'arîliği benimsedi. Hanbelîler hem itikadî hem de fıkhî boyutlarıyla hadis taraftarlığını sürdürmeye devam etti. Zâhirîler ise zaman içinde Mâlikîlik içinde eridiler.

Hadis taraftarlarının temel görüşleri şunlardır: Dinde tartışmayı reddederler, sahih rivayetlerle gelen Hz. Muhammed'e ait her şeyi kabul ederek "niçin" sorusunu sormazlar. İman tanımları söz, niyet

ve amelden oluşur. Yani onlara göre iman, dil ile ikrar, kalp ile tasdik, âzalarla rükünleri yerine getirmektir. Onların bu iman anlayışı, amelleri imanın bir parçası haline getirir. Yine onlar, imanın iyilikle artacağına ve günahla eksileceğine inanırlar. Büyük günah işleyenleri küfürle suçlamazlar.

Ehl-i sünnet'in itikadî boyutuyla diğer temsilcileri ise Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik'tir.

Eş'arîlik, IV (X) ve V. (XI.) yüzyıllarda Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin fikirleri etrafında oluşmuş, teolojik (kelâmî) bir düşünce ekolüdür. Ekolün kurucusu olan Eş'arî 260'ta (873) Basra'da doğmuş ve 324'te (936) Bağdat'ta vefat etmiştir. Kırk yaşlarına kadar Mu'tezile bilginlerinden Ebû Ali el-Cübbâî'nin öğrencisi olan Eş'arî, Mu'tezile'den ayrılmış ve hadis taraftarlarınca şekillenen görüşleri savunmaya başlamıştır. Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, el-İbâne 'an Usûli'd-diyâne* ve *el-Lüma' fi'r-redd alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'* adlı kitapları en önemli eserleri arasında yer almaktadır. Eş'arî'ye göre Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur. Allah'ın kelâmı ve Kur'an ezelîdir. Hayır (iyilik) ve şer (kötülük) Allah'tandır. Eş'arî'ye göre iman, Allah'ı, Peygamber'i ve haber verdiklerini bilme ve kalp ile onaylamadır; iman artar ancak eksilmez, büyük günah işleyen imandan çıkmaz.

Zamanla bir kelâm ekolü haline gelen Eş'arîliğin temsilcileri arasında Ebû Bekir Bâkıllânî (ö. 403/1013), Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî de (ö. 505/1111) bulunmaktadır.

Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'in diğer bir temsilci grubu olan Mâtürîdîlik, IV (X) ve V. (XI.) yüzyıllarda İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin fikirleri etrafında

oluşmuş kelâmî bir ekoldür. Mâtürîdî, 238 (862) yılında Semerkant'ın Mâtürîd kasabasında doğmuş, 333 (944) yılında Semerkant'ta vefat etmiştir. Ebû Hanîfe'nin inançla ilgili görüşleri öğrencileri tarafından Horasan ve Mâverâünnehir'e taşınmıştı. Mâtürîdî, Semerkant'ta Ebû Hanîfe'nin fıkhî, itikadî görüşlerinin tartışıldığı Dârü'l-Cûzcâniyye adıyla bilinen eğitim merkezinde eğitim görmüş, daha sonra da bu eğitim merkezinin başına geçmiştir. Ebû Hanîfe'nin görüşlerini geliştirerek yeni bir teolojik sistem oluşturan Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı tefsiri ve *Kitâbü't-Tevhîd* adlı kelâmla ilgili eseri günümüze ulaşmıştır.

Mâtürîdî'ye göre iman, dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Ona göre dili ile ikrar eden, ancak kalbi ile tasdikte bulunmayan kişi mümin değildir. Her inanan, imanını sağlam bilgi ve sağlam delillerle desteklemelidir. Mâtürîdî'ye göre amel, imana dahil edilemez. İman bir bütündür, artıp eksilmesi de söz konusu değildir. Büyük günah, işleyen kişiyi de imandan çıkarmaz.

Daha sonraki Mâtürîdîler, İmam Mâtürîdî'den farklı olarak taklit yoluyla inanan kimsenin inancını kabul etmişler, fakat inancını bilgi ile temellendiremediği için büyük günah işlediğini düşünmüşlerdir. Mâtürîdîler'in iman anlayışında en önemli unsur, iman-amel ayırımı yapmalarıdır. Onlar, farz olduğuna inandığı halde bu farzı yerine getirmeyen kişileri, sadece günahkâr mümin olarak nitelendirir ve İslâm'a girmenin şartının ameller değil Allah'ı tasdik etme olduğuna inanırlar.[28]

Ehl-i sünnet'in tarihî gelişiminde siyasî olayların da belirleyiciliğinden bahsedilir. III. (IX.) asrın sonlarında Hz. Muhammed'in vefatından sonra halife olan Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin tarihî sıraya

göre onaylanması netlik kazanmış ve buna bağlı olarak da itikadî eserlerde ilk dört halifeyi tarihî sıraları içinde kabul etme ile ilgili maddeler yer almaya başlamıştı.[29]

Ehl-i sünnet'in inançla ilgili en önemli esasları ise şunlardır: İman, onaylama ve söz ile dile getirmeyle gerçekleşir, büyük günah işleyen küfürle suçlanamaz. İyilik ve kötülük Allah'tan gelir ve buna bağlı olarak insanın mutlak özgür oluşu kabul edilemez. Kur'an mahlûk değildir.

Ondördüncü Bölüm

SANAT VE MİMARİ

Abbâsîler'i iktidara taşıyan en önemli unsurlardan biri İranlılar'dı ve devletlerini konumlandırdıkları bölge eski Sâsânî İmparatorluğu'nun bir bölümü olan Irak'tı. Buna bağlı olarak da İran etkisi kendisini birçok alanda hissettirir. Sanat ve mimari alanında İran tarzı planlama stilleri ve yapılar bu dönemde dikkat çeker. Bunun en tipik örneğini Bağdat oluşturur.

Halife Mansûr, iktidara geldiğinde politik sebeplerden dolayı yeni bir başşehir kurmaya karar verir ve yer olarak da eski bir İran köyü olan Bağdat'ı seçer. Bağdat, iklimi, ekonomik şartları ve askerî açıdan elverişli bulunur. Çünkü Bağdat, Dicle'yi Fırat'a bağlayan ve gemilerin geçmesine imkân veren bir kanalın yakınındadır. Bu özelliğinin yanı sıra bütün yönlere giden yolların birleştiği bir merkezdir.

Bağdat, İran şehir geleneğinde yer alan dairevî bir plan üzerine kuruldu ve etrafı surlarla çevrildi. Şehrin inşası için Suriye, İran, Musul, Kûfe ve Basra'dan yüz bine yakın usta, kalfa ve amelenin geldiği, halifenin bu işçileri denetlemek için dört kişiyi görevlendirdiği, bu denetçilerden birinin İmam Ebû Hanîfe olduğu söylenir. 145 (762) yılında inşası başlatılan şehrin ilk harcı

Mansûr tarafından konur ve şehir dört yıl gibi bir sürede tamamlanır.

İnşaatta ana malzeme kerpiçti. Kemer ve kubbeler için tuğla kullanıldı. Şehrin etrafına iki sur yapılmıştı. Her surda eşit uzaklıkta dört kapı vardı. Ana surdaki kapılar demirden yapılmıştı. Kapılar ana caddelerin karşısında yer alıyordu. Kapılar açıldıkları yönler itibariyle Kûfe Kapısı, Basra Kapısı, Horasan Kapısı ve Şam Kapısı olarak adlandırılmıştı. Dairenin merkezinde, halifenin Bâbüzzeheb veya Kubbetü'l-hadrâ denilen sarayı ve ulucami vardı. Bunların etrafında muhafız birliklerinin kışlalarından başka bina yoktu. Bunlardan sonra da sokaklarla ayrılan halka ait evler geliyordu.

Şehirde var olan dört ana cadde, dairenin ortasından surlara doğru uzanıyordu. Şehir surlarında, uzaklıkları aynı olan dört kapı mevcuttu. Şehir sağlamlığı ve yerleşim planı ile büyük bir kaleyi andırıyordu. Etrafı geniş ve derin bir hendekle çevriliydi. Halifenin sarayı, ulucami, divanlar, halifenin çocuklarına ayrılan evler, muhafızların konakları şehrin merkezinde yer alıyordu.

Mansûr'un sarayı altın kapılı ve 2 km. kenar uzunluklu kare biçimindeydi. Burada halka açık, üstü kubbeli büyük bir salon vardı. Bu salonun üstünde de yine çok büyük yeşil bir kubbeyle kaplı, Mansûr'un misafirlerini kabul ettiği büyük bir salon yer almaktaydı. Bağdat'ın planı aynı zamanda sosyal amaçlar gözetilerek de çizilmişti. Her bölge belirli bir etnik veya meslekî grubun sorumluluğundaydı. Zanaat ve ticaret erbabının bağımsız pazar yerleri ve çarşıları vardı. Önceleri dairevî şehrin içinde bulunan çarşılar daha sonra güvenlik sebebiyle yuvarlak şehrin dışında kalan Kerh bölgesine taşındı. Pazarın yanına da bir cami yapıldı. Yuvarlak şehir sadece yöneticilerin kaldığı yer haline geldi.

Mansûr başlangıçta kışla olarak kurduğu Bağdat'ın doğu yakasındaki Rusâfe'yi yerleşim merkezi haline getirmenin adımlarını attı. Etrafı surlarla çevrilen semtte geniş bir meydan, cami ve bahçe yapıldı, su getirtildi. Semtin inşası Mehdî döneminde 159'da (776) tamamlandı. Semt, zaman içerisinde birçok görkemli binaların ve çarşıların yer aldığı bir merkez haline geldi. Yuvarlak şehrin surlarının dışında, bu semtlerin dışında da birçok mahalle gelişti.

Mansûr bu şehri cenneti anımsatması amacıyla Medinetüsselâm (barış şehri) olarak adlandırdı. Bu isim halifeliğin başşehrinin resmî adı oldu ve paralarda bu isim kullanıldı. Ancak şehir bu addan ziyade Bağdat olarak anıldı.

Bağdat şehri hızla büyüdü ve insanların ilgi merkezi oldu. Bu büyüme, onu medeniyet ve ilim merkezi yaptı.

Bağdat o dönemde İslâm dünyasının en önemli merkezi idi. Ancak şehrin yerleşik halkı ve Mu'tasım'ın ordusunda yer alan Türkler arasında oluşan gerilim, halifeyi yeni bir başşehir kurma düşüncesine yöneltmişti. Seçilen yer Bağdat'ın yaklaşık 100 km. kuzeyinde ve Dicle'nin sol kıyısında bulunan Sâmerrâ idi. 221 (836) yılında inşasına başlanan şehir kısa sürede tamamlandı ve başşehir buraya taşındı. Sâmerrâ, 221-279 (836-892) yılları arasında başşehir olma özelliğini sürdürdü. Sâmerrâ'nın kuruluşu ile birlikte İslâm sanatında, Türk sanatının ve Türkler aracılığıyla Uzakdoğu sanatının etkileri görülmeye başlandı.

Sâmerrâ altı büyük ana cadde üzerine kurulmuştu. En büyük caddesi üzerinde halifenin oturduğu Hakan Sarayı, kamu binaları, üst düzey devlet memurlarının

evleri, ulucami ve merkezî çarşı bulunuyordu. Mahalleler, geniş caddeler ve boş alanlarla birbirlerinden ayrılıyordu. Her mahallede mescid, hamam, çarşı ve pazar yerleri mevcuttu.

Sâmerrâ, mükemmel planı ve mimari özellikleriyle döneminin ihtişamını sergileyen bir şehir konumundaydı ve içinde birçok saray ve köşk bulunuyordu. Mu'tasım'ın el-Cevsaku'l-Hâkānî, Mütevekkil'in Belkuvârâ ve Mu'temid'in Kasrü'l-Aşk adlı sarayları Sâmerrâ saraylarının en önemli ve en görkemlileri arasında yer almaktaydı. Halife Mütevekkil şehrin mimarisiyle çok yakından ilgilendi ve yetersiz hale gelen ulucamiyi yeniden inşa ettirdi. Şehrin merkezinde yer alan bu cami dünyanın en geniş camisi olarak nitelendirilir. 240 × 156 m. boyutlarında olan cami, dış avlusuyla birlikte 150.000 metrekarelik bir yer kaplamaktaydı. Caminin duvarları tuğladan örülmüş kırk dört kule ile takviye edilmişti. On altı kapısı ve yirmi sekiz penceresi vardı. Avlu, yanlarda dört, kuzeyde üç sıra revakla çevrili olup çok büyüktü. Ulucami dıştan yukarıya dolanarak çıkılan helezonik bir minareye sahipti. Minarenin şeklinin Mezopotamya ziguratlarından örnek alındığı sanılmaktadır. Yapılan kazılar caminin duvarlarının mînâ mozaikleri ile süslendiğini ortaya çıkarmıştır.

Halife Mütevekkil, Sâmerrâ Camii'nin bir benzerini de şehrin kuzeyinde yer alan Ca'feriye bölgesinde yaptı. Şehrin ikinci büyük camisi Ebû Dülef adını taşımaktaydı. Tam bir dikdörtgen şeklinde yapılan bu cami de helezonik bir minareye sahipti. Avlusu, kuzeyde iki dehlizli geçidi olan bir dizi kemerle çevriliydi.

Bu dönemde yapılar aynı zamanda süslenmiştir. Abbâsî saraylarının duvar ve kubbelerinde figüratif resim kompozisyonları yer almaktaydı. Mansûr,

Bağdat'ta Dicle'nin batı yakasında inşa ettirdiği Kasrü'l-Huld'un süslenmesine son derece özen göstermiş ve bu sarayı cennetü'l-hulda benzeterek ona Huld Sarayı adını vermişti. Süsleme sanatını renklendiren bir diğer unsur da Arap yazısının kullanılmasıydı. Çoğu defa Kur'an âyetlerinden bir âyet veya şiirden bir beyit ya da bir saygı ve tebrik ibaresinin, sanat eserlerini çevrelediği görülür.

Minyatür, tezhip ve hat sanatı da ilgi duyulan ve eser verilen alanlardı. Özellikle Arap hüsn-i hattı (kaligrafi) aslî bir sanat olarak telakki edildi ve yeni yazı türü bulan hattatlar büyük şöhret kazandılar. Halife Me'mûn döneminde yaşayan Reyhânî (ö. 219/834) hat sanatını geliştiren kişilerden biriydi ve kendi adıyla anılan bir hat okulu kurmuştu. Abbâsî vezirlerinden İbn Mukle ve Bağdat sarayının kapıcılarından birinin oğlu olup "muhakkak" diye adlandırılan hat üslûbunu icat eden İbnü'l-Bevvâb (ö. 413/1022 veya 423/1032) ekol kuran hattatlar arasında yer almaktaydılar. Kitap süslemeciliği ve Kur'an tezhipçiliği Abbâsîler döneminin son asırlarında ortaya çıkmıştı.

Abbâsîler döneminde el sanatları da yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Özellikle halı dokumacılığı önemli gelişmeler göstermişti. Av ve bahçe sahneleri, halı desenlerinde çokça kullanıldı. Bu dönemde el dokuma tezgâhlarında yapılan süslü ipek dokumaları ülke dışında da rağbet görmüştü.

Seramik sanatında da hayvan ve bitki figürlerinin yanı sıra çeşitli geometrik desenler ve hat sanatıyla ilgili şekillendirmeler yer aldı. Arap alfabesindeki harfler süsleme ve motif işlerinde diğer motiflerden daha çok kullanıldı

Notlar

Birinci Bölüm

Kuruluş Sürecinde Abbâsî Devleti

1 Kahtânîler adıyla da anılan Yemen Arapları'nın en önemli kabileleri arasında Ezd, Kinde, Kelb, Huzâa, Cefneoğulları, Evs ve Hazrec yer almaktaydı.

2 Kuzey Arapları'nın en önemli kabileleri arasında Mudar, Kinâne, Kays, Gatafân, Kureyş yer almaktaydı.

3 Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut: Dâru Süveydân, ts., VI, 559; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, Beyrut 1982, V, 50-51; ayrıca bk. Ya'kūbî, *Târîhu Ya'kūbî*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts., II, 302.

4 Taberî, *Târîh*, VI, 559; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 51.

5 Taberî, *Târîh*, VII, 54-56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 147-148.

6 Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (çev. Mustafa Fayda), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 625.

7 Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf* (nşr. Abdülazîz ed-Dûrî), III, 83, 87; *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye* (müellifi meçhul, nşr. Abdülazîz ed-Dûrî – Abdülcebbâr el-Muttalibî), Beyrut: Dârü't-talîa, 1971, s. 161, 163-164, 166.

8 Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (çev. İsmail Yiğit v.dğr.), İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985, II, 295 vd.

9 Semîra Muhtâr, *Cihâdü'ş-Şîa fi'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, Beyrut: Dârü's-Sebîl, 1978, s. 38.

10 A. Reynold Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge: Cambridge University Press, 1956, s. 250.

11 M. A. Shaban, *The Abbāsid Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1970, s. 149.
12 *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye*, s. 200, 204.
13 el-A'râf 7/155.
14 el-Mâide 5/12.
15 Yâküt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1979, IV, 134.
16 *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye*, s. 215.
17 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 196.
18 Taberî, *Târîh*, VII, 141-142; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Mısır: Matbaatü's-saâde, 1932, IX, 326.
19 *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye*, s. 212-213; Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule (747-820)*, Minneapolis – Chicago: Bibliotheca Islamica, 1979, s. 38.
20 Taberî, *Târîh*, VII, 355; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 358; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 30.
21 el-Hac 22/39.
22 Bk. Taberî, *Târîh*, VII, 356; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 358.
23 Taberî, *Târîh*, VII, 380; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 380.
24 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, Mısır: Mahmûd Tevfîk el-Kütübî, 1959, s. 333; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf* III, 139; Ya'kübî, *Târîh*, II, 349; Taberî, *Târîh*, VII, 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 409.
25 Abbâsî ihtilâli ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000, s. 21-93.

İkinci Bölüm

Abbâsî Devleti'nin Erken Dönemi (132-218/749-833)

1 el-Ahzâb 33/33.
2 eş-Şûrâ 42/23.
3 eş-Şuarâ 26/214.
4 el-Enfâl 8/41.
5 Bk. Taberî, *Târîh*, VII, 425-426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 411-413; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi* (çev. Yunus Apaydın), V, 337-338.
6 Bk. Kurtubî, *el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1935, XIV, 182-184.
7 Kurtubî, XIII, 143; Taberî, *Târîh*, II, 322-323; Ya'kübî, *Târîh*, II, 27.

8 Muhammad Qasim Zaman, *Religion and Politics under the Early 'Abbāsids-The Emergence of the Proto-Sunni Elite*, Leiden-New York-Köln: Brill 1997, s. 50-51.

9 Bk. Kummî/Nevbahtî, *Şiî Fırkalar: Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia* (çev. Hasan Onat v.dğr.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004, s. 96; Sıddık Korkmaz, *Abdullah b. Sebe Meselesi-Hz. Osman ve Ali Dönemi*, Konya 2005, s. 110; Muhammed Âbid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl* (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997, s. 660.

10 Taberî, *Târîh*, VII, 426-428; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 413-415.

11 Taberî, *Târîh*, VII, 566-568.

12 Taberî, *Târîh*, VII, 568-571.

13 Bk. Cem Zorlu, "Abbasî Devleti'nin Meşrûiyeti Problemi Çerçevesinde Mansûr ile Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Karşılıklı Yazdıkları Mektupların Analizi", *Din ve Siyasî Söylem-Abbâsî Devleti'nin Meşruiyet Kavgası* (derleyen Cem Zorlu), İstanbul: İnsan Yayınları, 2006, s. 111-145.

14 Bk. Taberî, *Târîh*, VII, 421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 408; İbnü't-Tıktakā, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Mısır: Mektebetü ve matbaatü Muhammed Ali Subhî, 1962, s. 111-112.

15 Bk. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme ve muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-makālât* (nşr. Josef van Ess), Beyrut: Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1971, s. 31-32; Nevbahtî, *Kitabü Fıraki'ş-Şîâ* (nşr. H. Ritter), İstanbul: Câmiatü'l-müsteşrikīni'l-Almanya, 1931, s. 47-48; Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 252.

16 Hugh Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate, A Political History*, London: Croom Helm, 1981, s. 99.

17 Bk. Kennedy, *The Early Abbasid*, s. 127-128; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 475-482.

18 Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar* (çev. Ayşe Meral), İstanbul: Anka Yayınları, 2002, s. 122.

19 Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 347.

20 İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (nşr. Ahmed Emîn v.dğr.), Beyrut: Dârü'l-küttâbi'l-Gazzâlî, 1985, V, 92-101.

21 Taberî, *Târîh*, VIII, 619; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 408; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, ts., II, 203.

22 Bk. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara: Umran Yayınları, 1981, s. 207; John A. Nawas, "A Reexamination of Three Current Explanations for al-Ma'mun's Introduction of the Mihna", *International Journal of Middle East Studies*, XXVI/4 (1994), s. 617-619.

23 Taberî, *Târîh*, VIII, 555.

24 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 454.

25 Taberî, *Târîh*, VIII, 566.

26 Taberî, *Târîh*, VIII, 623.

27 İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, s. 142.

28 Dominique Sourdel, "La Politique Religieuse du Calife Abbaside al-Ma'mun", *Revue des Etudes Islamique*, XXX/1 (1962), s. 38.

29 Taberî, *Târîh*, VIII, 649.

30 Belâzürî, *Fütüh*, s. 46.

31 Bk. Zaman, *Religion*, s. 51-56.

32 M. G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni-Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih* (çev. İzzet Akyol v.dğr.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1993, I, 239.

33 Bk. Patricia Crone – Martin Hinds, *God's Caliph – Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, s. 86-87; Zaman, *Religion*, s. 84-85; Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *DİA*, XXVII, 508.

34 Bk. Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara: Ankara Üniversite Matbaası, 1967, s. 67-68.

35 Bk. Mehmet Ümit, *Zeydiyye – Mu'tezile Etkileşimi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s. 81-162.

36 Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme*, s. 61; ayrıca bk. Watt, s. 279-280.

37 Malatî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'r-Red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'* (nşr. S. Dedering), İstanbul: Matbaatü'd-devle, 1936, s. 27.

38 ez-Zuhruf 43/3.

39 el-En'âm 6/1.

40 Mektubun tam metni için bk. İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd* (nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî – M. Zâhid el-Kevserî), Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1949, s. 180-183; Taberî, *Târîh*, VIII, 631-634.

41 İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, s. 183; Taberî, *Târîh*, VIII, 634.

42 Bk. Âl-i İmrân 3/39, 45; en-Nisâ 4/171.

43 Bk. el-Bakara 2/75; et-Tevbe 9/6.

44 ez-Zuhruf 43/3.

45 er-Rûm 30/21.
46 en-Nebe' 78/10-11.
47 el-Enbiyâ 21/30.
48 el-Burûc 85/21-22.
49 ez-Zuhruf 43/3.
50 el-Enbiyâ 21/2.
51 Vasiyetnâmenin metni için bk. Taberî, *Târîh,* VIII, 645 vd.
52 Zındıklar hakkında daha geniş bilgi için bk. Chokr, s. 61-127; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar),* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 1-70.
53 Taberî, *Târîh,* VIII, 324.

Üçüncü Bölüm

Sâmerrâ Dönemi (221-279/836-892)

1 Mihne ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, s. 127-205.
2 Zenci isyanı hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa Demirci, *Siyah Öfke-Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883),* Konya: Çizgi Kitabevi, 2005, s. 33-215.
3 Türkler'in Abbâsî hilâfetinde etkinliği hakkında daha geniş bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 49-164.

Dördüncü Bölüm

Abbâsî Hilâfeti ve Karmatîler

1 Kûfe Sevâdı; kuzeyde Musul, güneyde Abadan ve batıda Kâdisiye'den Hulvan'a kadar uzanan Fırat ile Dicle arasındaki bölgeye verilen addır.

Beşinci Bölüm

Emîrü'l-ümerâlar Dönemi (324-447/936-1055)

1 Büveyhîler'in din siyasetleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şiî-Sünnî Siyâseti,* İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 1999, s. 18-308.
2 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VIII, 542-543, 549.

Sekizinci Bölüm

Dış Politika

1 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1978, s. 339.

2 Abbâsîler'in ilk dönem halifeleri ile Bizanslılar arasındaki ilişkiler hakkında daha geniş bilgi için bk. Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul: Klasik, 2003, s. 87-102.

Onuncu Bölüm

Devlet Yönetimi

1 Taberî, *Târîh*, VIII, 89.

2 Abbâsîler döneminde devlet yönetimi ve idarî kurumlar hakkında daha geniş bilgi için bk. Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 39-169; Mawlawi S. A. Q. Husaini, *Arab Administration*, Madras: M. Abdur Rahman, 1949, s. 149-242.

Onbirinci Bölüm

Toplum ve Sosyokültürel Yaşam

1 Abbâsîler'de elbise, yemekler, evler, oyunlar ve festivaller hakkında daha geniş bilgi için bk. Muhammad Manazir Ahsan, *Social Life Under the Abbasids, 170-289 AH, 786-902 AD*, London – New York: Longman Group Ltd., 1979, s. 29-292. Ayrıca bk. Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), İstanbul: MÜ İlahiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, s. 455-468; Hasan İbrâhim Hasan, III, 225-289; IV, 387-436.

Onikinci Bölüm

Ekonomik Yaşam

1 Hasan İbrâhim Hasan, III, 129.

Onüçüncü Bölüm

Bilim ve Düşünce

1 Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinin tanıtım ve değerlendirilmesi için bk. Cengiz Kallek, "Ebû Yûsuf'un İktisadî Görüşleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 (1997), s. 1-18.

2 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 154.

3 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 382.

4 İbnü'l-Kıftî, *Kitâbü Ahbâri'l-ulemâ bî-ahbâri'l-hükemâ*, Kahire: Mektebetü'l-mütenebbî, ts., s. 69.

5 Yâkût, *Kitâbü İrşâdi'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, Mısır 1927, V, 66.

6 İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ* (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât, ts., s. 259, 260.

7 Beytülhikme hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996, s. 27-144; De Lacy O'leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1949, s. 146-181.

8 Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 379-380.

9 İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, s. 45-46.

10 Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 19.

11 İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, s. 22; Taberî, *Târîh*, VIII, 577.

12 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988, X, 282; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1974, s. 298.

13 el-İnsan 76/1.

14 el-İnsan 76/5.

15 el-İnsan 76/8.

16 Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul, ts., IV, 208.

17 el-A'râf 7/142.

18 Tâhâ 20/30-35.

19 Hz. Ali'nin efdaliyetinin (üstünlüğü) söz konusu edildiği bu tartışmanın tam metni için bk. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, V, 92-101.

20 İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, s. 22; Taberî, *Târîh*, VIII, 577.

21 Hâricîler hakkında daha geniş bilgi için bk. Watt, s. 11-45; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXII (1978), s. 246-275.

22 Şîa'nın oluşum süreci ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Ethem Ruhi Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1984, s. 17-157; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 43-136.

23 Zeydiyye hakkında daha geniş bilgi için bk. Sönmez Kutlu, "Zeydîlik, İsmâîliyye, İmâmiyye", *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankara: Ankuzem Yayınları, 2007, s. 97-106; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mü'tezile Etkileşimi*, s. 23-161.

24 İmâmiyye ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, s. 201-237; Kutlu, "İmâmiyye Şîası", *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, s. 116-127.

26 İsmâilîlik hakkında daha geniş bilgi için bk. Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1980, s. 97-106; Kutlu, "İsmâîliyye", *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, s. 106-116.

26 Mürcie hakkında daha geniş bilgi için bk. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 104-287; Wilfred Madelung, "Horasan ve Maveraünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı" (çev. Sönmez Kutlu), *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIII (1992), s. 239-247.

27 Mu'tezile hakkında daha geniş bilgi için bk. Osman Aydınlı, "Mu'tezile", *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankara: Ankuzem Yayınları, 2007, s. 72-79.

28 Ehl-i sünnet ve'l-cemâat hakkında daha geniş bilgi için bk. Sönmez Kutlu, "Hadis Taraftarları, Eş'arîlik, Maturidîlik", *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankara: Ankuzem Yayınları, s. 149-177; Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008, s. 111-166.

29 Watt, s. 333.

Sözlük

abâ: Kısa, önü açık, kolsuz, ancak kolların geçebileceği iki deliğe sahip, bedene giyilen elbise.

avam: Çeşitli sanat ve ticaret erbabı, tarım işlerinde çalışanlar olmak üzere muhtelif meslek ve iş kollarında faaliyette bulunan insanlar grubu.

Berîdîler: Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh ve halefleri döneminde Irak'taki siyasî olaylarda önemli rol oynayan, kısa bir süre emîrülümerâlık yapmış bir aile.

Bermekîler: İran asıllı ve Abbâsîler döneminde yönetime etkin olarak katılan aile.

Beytülhikme: Abbâsîler döneminde kurulan, İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı kurum.

biat: Birinin hâkimiyetini kabul etme ve emirlerine bağlılığını bildirme.

cerh ve ta'dîl: Hadis râvilerinin, dinî ve ilmî yönden tenkidini konu edinen ilim.

cihat: İyiliğin yerleşmesi ve kötülüğün ortadan kalkması için maddî ve mânevî bütün imkânları kullanarak gayret sarfetmek. Ayrıca din uğruna yapılan savaş.

cizye: Geçmişte müslüman devletlerin, gayrimüslimlerin canlarını, mallarını, namuslarını korumak ve inançlarını özgür bir şekilde yaşamaları için devletin sağlamış olduğu imkânlara karşılık çalışabilir durumda olan erkeklerinden almış olduğu baş vergisi.

cübbe: Uzun, önü açık, geniş kollu, bedene giyilen bir dış kıyafet.

dâî: Çağıran, davet eden, propagandacı.

dirayet tefsiri: Sadece Hz. Muhammed ve sahâbenin tefsirlerini nakletmekle yetinmeyip başka kaynaklardan da yararlanarak aklî yorumlara yer veren tefsirler.

divan: Çeşitli devlet hizmetlerine bakan kurumlar.

Dîvânü beyti'l-mâl: Devlet hazinesi, yani beytülmâlin idaresiyle ilgilenen kurum.

Dîvânü'd-dıyâ': Savâfî denilen devlet arazilerinden şahıslara işletilmek üzere verilen toprakların öşrünü toplamakla görevli daire.

Dîvânü'l-berîd: Resmî haberleşmeyi ve istihbaratı sağlayan daire.

Dîvânü'l-cünd/ceyş: Devletin askerî işleri ile ilgilenen daire.

Dîvânü'l-ezimme: Devletin gelir ve giderlerinin kontrolü ve muhasebe işleriyle ilgili daire.

Dîvânü'l-harâc: Beytülmâlin ana kaynağı kabul edilen haracın toplanması ve giderlerin kaydı ile ilgili daire.

Dîvânü'l-hâtem: Halifenin mektuplarının mühürlendiği ve bir kopyasının saklandığı daire.

Dîvânü'l-mezâlim: Yüksek devlet görevlilerinin, etkili kişilerin ve haraç memurlarının devlet aleyhine veya halka karşı işledikleri suçlar ve onlarla ilgili şikâyetlerle ilgilenen hukuk kurumu.

Dîvânü'n-nafakāt: Saray harcamaları ile ilgili daire.

Dîvânü'r-resâil: Devletin iç ve dış yazışmalarını yerine getirmek, devletin dış ilişkilerini düzenlemek, yurt dışına gidecek elçi seçimini yapmak, gelen elçileri ağırlamak ve onlara eşlik edecek, bilgilendirecek kişileri tespit etmekle ilgili daire.

Dîvânü'z-zenâdıka: Abbâsî Halifesi Mehdî döneminde kurulan ve zındıkların kovuşturulması ile ilgilenen daire.

Dîvânü'z-zimâm: Eyaletlerde gelir ve giderlerinin kontrolü ve muhasebe işlerini yürüten daire.

dürraa: Kollu, önü açık, bol dökümlü giyecek.

efdal: Üstün, daha üstün, daha makbul, daha uygun.

Ehlibeyt: Hz. Muhammed'in ev halkı ve yakın akrabaları.

ehl-i hadîs: Hadislere göre tutum ve davranışlarını düzenlemeye çalışan kimseler.

Ehl-i sünnet: İslâm dininin temel konularında Hz. Muhammed'in sünnetine ve sahâbîlerinin yoluna uymayı ilke edinenlerin izlediği yolu ve yöntemi benimseyenler.

eman: Yazılı olarak birisine verilen güvenlik belgesi.

Emevîler: İlk dört halifeden (Hulefâ-yi Râşidîn) sonra 661-750 yılları arasında hüküm süren ilk müslüman hânedan.

emîrü'l-mü'minîn: İnananların yöneticisi, halifesi, kumandanı.

emîrü'l-ümerâ: Halife Râzî-Billâh tarafından oluşturulan ve çeşitli idarî yetkilere sahip kumandanlara verilen unvan.

Eş'arîlik: Ebü'l-Hasan el-Eş'arî tarafından kurulan ve onun görüşleri etrafında oluşan kelâm okulu.

eyalet: Bir valinin yönetimi altında bulunan memleket. Bir devletin topraklarının birinci derecede ayrıldığı bölgelerden her biri.

fakih: Hukuk bilgini.

fâsit: Doğru olmayan, bozulmuş.

fıkıh: İslâm dininin hükümlerinin uygulanışı ile ilgili meseleleri ele alan ilim.

fütüvvet: Mertlik, yiğitlik, kahramanlık; esnaf teşkilâtlarına verilen isim.

ganimet: Savaş sırasında müslüman olmayan karşı tarafın ordusundaki askerlerden alınan her türlü mal ve esirler.

hâcip: Halkı dinlemek, onların sıkıntılarını azaltmak, halifeyi görme gereksinimini daha aza indirmek ve diplomatları halifeye takdim etmekle görevli kişi.

hadis: Hz. Muhammed'in sözleri ve uygulamaları, hadisleri tespit, nakil ve anlamaya yönelik ilim.

Hadramut: Arabistan yarımadasında, Yemen'in güney ve güneydoğusunda coğrafî bölge.

halife: Birinin yerine geçen vekil; vekili olduğu kişi adına görev yapan kimse. İslâm tarihinde ise Hz. Muhammed'den sonra müslümanların yönetimini üstlenen devlet başkanına verilen unvan.

halku'l-Kur'ân: Kur'an'ın yaratılmış olduğunu iddia eden kelâm doktrini.

Hanbelîlik: İslâm hukuk ekolü; Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında oluşan mezhep.

Hanefîlik: İslâm hukuk ekolü; Ebû Hanîfe'nin görüşleri etrafında oluşan mezhep.

haraç: Müslüman olmayanlardan alınan ve miktarı şartlara göre belirlenen toprak vergisi.

Hâricîlik: Hz. Ali ile Muâviye'nin Sıffîn'de karşı karşıya geldikleri savaşta, Hz. Ali'nin hakemi kabul etmesi üzerine onun dinden çıktığını iddia ederek ayrılanların oluşturduğu fırka.

havas: Halife, halifenin akrabaları, devlet adamları, eşraf ve bilginlerden oluşan grup.

Hicaz: Arabistan'da Mekke, Medine ve Tâif şehirlerini de içeren bölgenin adı.

hisbe: İyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak amacıyla kurulmuş kurum.

Horasan: İran'ın kuzeydoğu ve doğusunda yer alan bölgenin adı.

hudûs: Meydana gelme, ortaya çıkma.

huff: Deriden yapılmış bir çeşit uzun bot.

icmâ: İslâm âlimlerinin dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmelerini ve bütün müslümanların ortaklaşa benimsedikleri dinî hükümleri ifade eden şer'î delil, İslâm fıkhının Kur'an ve Sünnet'ten sonra üçüncü kaynağı.

iktâ: Mülkiyeti devlete ait olan arazi ve taşınmaz malların kendisinin veya işletme haklarının yöneticiler tarafından kişilere verilmesi.

imâme: Başın etrafına sarılan uzun bir kumaş.

ispat: Delillendirerek doğruluğu ortaya koyma.

izâr: Bele bağlanan, belin alt tarafını örten peştemal.

kaba: Diğer elbiselerin üzerine giyilen dış kıyafet.

kabile: Bir soydan türemiş ve bir reisin başkanlığında birlikte yaşayan topluluk.

Kaderiyye: Sorumluluk doğuran davranışlar konusunda insanın kendi eylemlerinin yaratıcısı olduğunu savunan mezhep.

kâdılkudât: Başkadı / hâkim / yargıç.

kâinat: Evren.

kalensüve: Takke ve her çeşit başlık.

kamis: Yuvarlak yakalı ve önü kapalı bir giysi.

Karâî Yahudilik: Tevrat'ın yorumu olan Talmud'u kabul etmeyen ve milâttan sonra VIII. yüzyılda ortayan çıkan yahudi mezhebi.

kavim: Aynı soydan gelen ve aynı dili konuşan insan topluluğu.

kelâm: Allah'ın zatından, sıfatlarından, isimlerinden, fiillerinden, başlangıç ve sonuç itibariyle bütün yaratılmışların durumlarından, İslâm dininin kurallarına göre bahseden ilim.

Kerbelâ: Bağdat'ın yaklaşık 100 km. güneybatısında yer alan şehir. Burada 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hüseyin ve aile fertlerinden yetmiş kadar kişi Emevî Halifesi Yezîd b. Muâviye ve ordusu tarafından katledilmiştir.

kıdem: Başlangıcı olmama, ezelî olma.

levh-i mahfûz: Bütün varlıklar ve olaylarla ilgili olarak Allah'ın takdirinin ve bilgisinin kayıtlı olduğuna inanılan Allah katındaki kitap.

Mâlikîlik: İslâm hukuk ekolü; Mâlik b. Enes'in görüşleri etrafında şekillenen mezhep.

Mani: III. yüzyılda İran'da yaşayan ve gnostik bir din olan Maniheizm'in kurucusu olan kişi.

Mâtürîdîlik: Ebû Hanîfe ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin görüşleri etrafında oluşan kelâm okulu.

Mâverâünnehir: Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgeye İslâm tarihçi ve coğrafyacıları tarafından verilen isim.

Mecûsîlik: Zerdüştîliğin eski İran inanç ve gelenekleriyle karışmasından oluşan din.

Mervânîler: Emevî Halifesi Mervân b. Hakem'e nispetle adlandırılan Emevî ailesinin bir kolu.

mesâlih-i mürsele: Kamu yararı; hakkında âyet, hadis, icmâ ve kıyas gibi emir veya yasak edici dinî bir delil bulunmayan ve İslâm dininin ruhuna uygun olan faydalı şeylere göre hüküm verme veya davranma.

meşruiyet: Kanuna uygunluk.

mevâlî: Arap olmayan unsur, Arap olmayan müslümanlar, İslâm'a girişlerinde Arap kabileleri arasına mevlâ (çoğulu mevâlî) sıfatıyla katılmışlardı.

mezhep: Dinin inanç esaslarını veya amelî hükümlerini anlama ve yorumlama konusunda kendine özgü yaklaşımlara sahip düşünce sistemi; bu yaklaşımlar etrafında meydana gelen ekolleşmenin ürünü olan ilmî ve fikrî birikim.

mihne: Sorgulama, imtihan.

mihrican: İran'ın sonbahar ekinoksu günlerinde kutlanan ikinci büyük bayramı.

mizâr: Bele bağlanan, belin alt tarafını örten, izârdan daha küçük boyutta, dizlere kadar uzanan peştemal.

Mu'tezile: İnançla ilgili meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren kelâm mezhebi.

mücadele: Atışma, tutuşma, kavga; bir şeye karşı uğraşma.

mühtedî: Hidayete ermiş; İslâm dinine girmiş olan kişi.

Mürcie: İslâm düşüncesinde büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakan ve onların cennetlik veya cehennemlik oluşlarıyla ilgili kesin bir belirlemede bulunmayan kişi ve topluluklara verilen ortak ad.

Müstansıriyye Medresesi: Halife Müstansır'ın kurmuş olduğu medrese.

nakîp: Başkan, vekil.

nefiy: Olumsuzluk.

Nestûrîler: Hz. Îsâ'nın insanî kimliği ile tanrısal kimliğini birbirinden ayıran Hıristiyanlık mezhebi; diofizit (iki tabiatçı) olarak da adlandırılır.

nevruz: Yeni yılı ifade eden ve 21 Mart'ta kutlanan İran kaynaklı festival.

Nizâmiye Medresesi: Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu medrese.

örf: Kanunla sınırlı ve belirlenmiş olmayıp, zamanın ve şartların gereğine göre yöre âdetlerinin uygulama biçimi.

Rabbânî Yahudilik: Tevrat'ı ve onun yorumu olan Talmud'u kabul eden yahudi mezhebi.

ridâ: Omuzlara atılan pelerin.

rivayet tefsiri: Kur'an âyetlerinin Hz. Muhammed ve sahâbenin sözleriyle açıklanması.

sahâbî: Arkadaş, dost, velî. Hz Muhammed zamanında yaşamış, müslüman olarak Hz. Muhammed'i kısa bir süre olsa da görmüş kişi.

Sâmirîler: Yahudilerle benzer inanç ve ibadetlere sahip olan, ancak ayrı bir grup olarak varlığını sürdüren dinî - etnik topluluk.

savâfî: Doğrudan devlet başkanının tasarrufunda bulunan sahipsiz topraklar ve işletmeler.

sirval: Geniş ve bol pantolon.

siyer ve megāzî: Hz. Muhammed'in hayatını ve şahsiyetini, tebliğ faaliyetlerini, siyasî ve askerî mücadelelerini konu alan bilim dalı.

Soğd: Orta Asya'da yaşamış İranî bir kavim ve yaşadığı bölge.

Süfyânîler: Ebû Süfyân'ın soyundan gelen ve ona nispetle adlandırılan Emevî ailesinin bir kolu.

sükûn: Durma, hareket etmeme.

Şâfiîlik: İslâm hukuk ekolü; İmam Şâfiî'nin görüşleri etrafında şekillenen mezhep.

Şiîlik: Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Hz. Ali'yi halifelik için en lâyık kişi olarak gören ve onu meşrû halife kabul eden, ondan sonraki halifelerin de onun soyundan (Ehlibeyt'ten) gelmesi gerektiğine inanan topluluklara verilen ortak ad.

şurta: Vatandaşların canını ve malını korumak görevini üstlenen devlet kurumu.

taassup: Aşırı taraftarlık.

tasavvuf: Züht ve takvâ temeline dayalı, İslâm düşüncesinde yer alan bir ekol.

taylasan: Başı ve omuzları örten bir çeşit başlıklı pelerine benzeyen kıyafet.

tefsir: Kur'an'ı anlama ve yorumlama faaliyeti.

tefviz vezirliği: Tam yetkili vezirlik.

tenfiz vezirliği: Yetkileri sınırlandırılmış vezirlik.

tevhit: Allah'ın birliği.

tevvâbîn: Pişman olanlar/tövbe edenler. Kerbelâ Olayı'ndan sonra Hz. Ali ve oğullarının haklarını aramak ve intikamlarını almak gayesiyle girişilmiş ilk hareket.

usturlap: Gök cisimlerinin yükseltisini ölçmekte kullanılan bir araç.

veliaht: Hânedan üyesi olup tahtın gelecekte sahibi olacak kimseye verilen ad.

vezir: Halifenin yardımcısı ve vekili olan, devlet işlerine bakan kişi.

zındık: İslâm toplumu içerisinde ortaya çıkan, Sâsânî döneminde düalist (ikici) bir inanç sistemi geliştiren ve yayan Zerdüşt ve Mani'ye meyleden kişilere verilen isim.

zîc: Astronomi tabloları.

zimmî: Müslüman devletler tarafından canları, malları, namusları, akılları ve dinleri koruma altına alınan müslüman olmayan vatandaşlar.

zuhur: Meydana çıkma, görünür olma.

zünnar: Müslüman olmayanların bellerine bağladığı örme kumaştan yapılmış kuşak.

Kronoloji

Abbâsî Halifeleri Kronolojisi*

Ebü'l-Abbas es-Seffâh, 132/749
Ebû Ca'fer el-Mansûr, 136/754
Muhammed el-Mehdî, 158/775
Mûsâ el-Hâdî, 169/785
Hârûnürreşîd, 170/786
Emîn, 193/809
Me'mûn, 198/813
Mu'tasım-Billâh, 218/833
Vâsik-Billâh, 227/842
Mütevekkil-Alellah, 232/847
Müntasır-Billâh, 247/861
Müstaîn-Billâh, 248/862
Mu'tez-Billâh, 252/866
Mühtedî-Billâh, 255/869
Mu'temid-Alellah, 256/870
Mu'tazıd-Billâh, 279/892
Müktefî-Billâh, 289/902
Muktedir-Billâh, 295/908
Kāhir-Billâh, 320/932
Râzî-Billâh, 322/934
Müttakī-Lillâh, 329/940
Müstekfî-Billâh, 333/944

---

* Liste, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* "Abbâsîler" maddesinden alınmıştır.

Mutî'-Lillâh, 334/946
Tâi'-Lillâh, 363/974
Kādir-Billâh, 381/991
Kāim-Biemrillâh, 422/1031
Muktedî-Biemrillâh, 467/1075
Müstazhir-Billâh, 487/1094
Müsterşid-Billâh, 512/1118
Râşid-Billâh, 529/1135
Muktefî-Liemrillâh, 530/1136
Müstencid-Billâh, 555/1160
Müstazî-Biemrillâh, 566/1170
Nâsır-Lidînillâh, 575/1180
Zâhir-Biemrillâh, 622/1225
Mustansır-Billâh, 623/1226
Müsta'sım-Billâh, 640-656/1242-1258

Abbâsî Tarihi Kronolojisi

54/674 İhtilâl lideri Muhammed b. Ali'nin doğumu.
100/718-19 İhtilâl için örgütlenme, propagandacıların tayini ve gizli propaganda için Horasan'a ilk dâîlerin gönderilmesi.
125/743 Muhammed b. Ali'nin ölümü ve yerine ihtilâl lideri olarak oğlu İmam İbrâhim'in geçmesi.
128/745-46 Ebû Müslim'in Horasan'a lider olarak atanması.
129/746-47 İhtilâlde açık propaganda döneminin başlayışı.
132/749 İmam İbrâhim'in ölümü ve hilâfet hakkını Ebü'l-Abbas'a (Seffâh) devri.
132/749 Ebü'l-Abbas'a biat ve Abbâsî Devleti'nin kuruluşu.
136/754 Seffâh'ın ölümü ve Ebû Ca'fer'in (Mansûr) halife oluşu.
137/755 Ebû Müslim'in Halife Mansûr tarafından öldürtülmesi.
137/755 Sunbaz isyanının sona erdirilmesi.
140/757 İshak et-Türkî isyanının sona erdirilmesi.
145/762 Bağdat'ın kuruluşu.
145/762 Alioğulları'ndan Muhammed b. Abdullah en-Nefzüzzekiyye'nin ayaklanması ve öldürülmesi.
151/768 Üstâzsîs'in isyanının sona erdirilmesi.
155-365/772-976 Kuzey Afrika'da Hâricî Midrârîler hânedanı (Fas'ın Sicilmâse şehrinde).

158/775 Halife Mansûr'un ölümü ve Muhammed el-Mehdî'nin halife oluşu.

159-163/775-779 Mukanna'ın isyanı.

160-296/777-909 Kuzey Afrika'da Hâricî Rüstemîler Beyliği (Cezayir'de)

163/780 Mehdî'nin oğlu Hârûnürreşîd'in 1. Bizans Seferi.

165-6/782 Hârûnürreşîd'in 2. Bizans Seferi.

169/785 Mehdî'nin ölümü ve Mûsâ el-Hâdî'nin halife oluşu.

169/786 Alioğulları'ndan Hüseyin b. Ali'nin ayaklanması ve Fah'ta Halife Hâdî'nin orduları tarafından yenilgiye uğratılarak öldürülmesi.

170/786 Hâdî'nin ölümü ve Hârûnürreşîd'in halife oluşu.

172-375/789-985 Fas'ta Şiî İdrîsî hânedanlığı.

184-296/800-909 Kuzey Afrika'da Hâricî Ağlebîler Beyliği (İfrîkıye, Cezayir ve Sicilya'da).

186/802 Hârûnürreşîd'in oğulları Me'mûn, Emîn ve Mu'temen için almış olduğu biatı ahitnâmelerle güçlendirerek Kâbe duvarına asması.

187/803 Bermekî Ca'fer'in 186'da (802) Hârûnürreşîd tarafından öldürtülmesinin ardından halifenin bütün Bermekî ailesini görevden uzaklaştırarak ileri gelenlerini hapse attırması.

190/806 Hârûnürreşîd'in Bizans seferi ve Heracleia'nın alınışı.

193/809 Hârûnürreşîd'in Horasan'da isyan eden Râfi' b. Leys'in isyanını bastırmak üzere çıktığı yolda Tus'ta ölümü.

193/809 Emîn'in halife oluşu.

194-198/809-813 Emîn ile Me'mûn'un iktidar mücadelesi.

198/813 Emîn'in öldürülmesi ve Me'mûn'un halife oluşu.

201/817 Me'mûn'un Alioğulları'ndan Ali b. Mûsâ'yı (Ali er-Rızâ) veliaht tayin etmesi.

201/817 Bâbek'in Azerbaycan'da Devlet'e karşı baş kaldırısı.

203/818 Ali er-Rızâ'nın ölümü.

204-395/819-1005 Sâmânîler hânedanlığı (Mâverâünnehir ve Horasan'da).

205-259/821-873 Horasan'da Tâhirîler hânedanlığı (Horasan ve Mâverâünnehir'de).

212/827 Me'mûn'un Mu'tezile'yi devletin resmî mezhebi olarak ilân etmesi.

218/833 Me'mûn'un ölümü ve Mu'tasım'ın halife oluşu.

221/836 Sâmerrâ'nın başşehir oluşu.
223/838 Türk asıllı kumandan Afşin'in Bâbek'i yenilgiye uğratması.
224-225/ 839-840 Taberistan Valisi Mâzyâr b. Kârin'in isyanı.
232/847 Mütevekkil'in halife oluşu ve Mu'tezilî siyasetin sona erdirilmesi.
247/861 Mütevekkil'in Türk kumandanlar tarafından öldürülmesi ve yerine Müntasır'ın halife oluşu.
247-393/861-1003 Saffârîler hânedanı (Doğu İran'da Sîstan bölgesinde).
254-292/868-905 Mısır'da Tolunoğulları iktidarı (Mısır ve Suriye'de).
255-270/869-883 Irak'ta zenci kölelerin isyanı.
287/900 Karmatî isyanları.
289/902 Hilâfet merkezinin Sâmerrâ'dan yeniden Bağdat'a nakli.
292-394/905-1004 Hamdânîler hânedanlığı (Musul ve Kuzey Suriye'de).
296-566/909-1171 Fâtımî halifeliği (Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de hüküm süren Şiî devleti).
317/929 Karmatîler'in Mekke'yi işgali.
320-454/932-1062 Büveyhîler (İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı hânedan).
323-358/935-969 İhşîdîler (Mısır, Suriye ve Filistin'de hüküm süren Türk hânedanı).
324-447/936-1055 Emîrü'l-ümerâlar dönemi.
334/945 Şiî Büveyhîler'in Bağdat'ı işgali ve emîrü'l-ümerâ olarak atanmaları.
447/1055 Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişi ve Büveyhî egemenliğini sona erdirmesi.
447-590/1055-1194 Selçuklu egemenliği dönemi.
656/1258 Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali ve Abbâsî Devleti'nin sona ermesi.

Kaynakça

Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye (Müellifi meçhul), (nşr. Abdülazîz ed-Dûrî – Abdülcebbâr el-Muttalibî), Beyrut: Dârü't-talîa, 1971.

Ahsan, Muhammad Manazir, *Social Life Under the Abbasids, 170-289 AH, 786-902 AD*, London–New York: Longman Group Ltd., 1979.

Akoğlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

Aksu, Ali, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul: Kitabevi, 2007.

Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-III, İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987.

Arslantaş, Nuh, *İslâm Toplumunda Yahudiler: Abbasî ve Fatımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.

Avcı, Casim, *İslâm–Bizans İlişkileri*, İstanbul: Klasik, 2003.

....., "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI, 380-382.

Avcu, Ali, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, X/3 (2010), s. 199-246.

Aybakan, Bilal, "Şafii Mezhebi", XXXVIII, 233-247.

Aydınlı, Osman, "Mu'tezile", *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankara: Ankuzem Yayınları, 2007, s. 72-79.

Aykaç, Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Bardakoğlu, Ali, "Hanefi Mezhebi" (Kuruluşu ve Yayılması, Doktrinin Gelişimi, Usulü, Genel Karakteristiği), *DİA*, XVI, 1-21.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbü'l-eşrâf* (nşr. Abdülazîz ed-Dûrî), Beyrut 1978.

....., *Fütûhu'l-buldân* (çev. Mustafa Fayda), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Bennison, Amira K., *The Great Caliphs: The Golden Age of the 'Abbasid Empire,* New Haven–London: Yale University Press, 2009.

Black, Antony, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi – Peygamberden Bugüne* (çev. Sevda Çalışkan-Hamit Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010.

Bozkurt, Nahide, "Abbasilerde İktidarın Meşruiyeti Üzerine Bir Analiz", *İslâmiyât*, III/3 (2000), s. 147-158.

....., "Kurumlar Tarihi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti,* Ankara: Ankuzem Yayınları, 2006, s. 217-244.

....., *Mu'tezile'nin Altın Çağı -Me'mun Dönemi-*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

....., *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

....., "Abbâsîler Dönemi", *İslâm Tarihi I,* Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2012.

....., "Abbâsîler'de Kültür ve Medeniyet", *İslâm Tarihi I,* Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2012.

Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi* (çev. Neşet Çağatay), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl* (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.

Cahen, Claude, *İslamiyet: Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar* (çev. Esat Nermi Erendor), Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* (çev. Ramazan Şeşen) Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.

Chokr, Melhem, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar* (çev. Ayşe Meral), İstanbul: Anka Yayınları, 2002.

Clot, Andre, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi* (çev. Nedim Demirtaş), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

Crone, Patricia – Martin Hinds, *God's Caliph- Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Çelebi, Ahmet, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (çev. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.

Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 391-401.

Daniel, Elton L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule (747-820)*, Minneapolis–Chicago: Bibliotheca Islamica, 1979.

Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

....., *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul: Kitabevi, 2003.

....., "Sâmerrâ", *DİA*, XXXVI, 70-71.

....., *Siyah Öfke - Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2005.

Dinî Terimler Sözlüğü (ed. Ahmet Nedim Serinsu), Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Abbasiler, III (İlmî Müşavir ve Redaktör Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Dûrî, Abdülazîz, "Bağdat", *DİA*, IV, 425-433.

....., *el-Asrü'l-Abbâsiyyü'l-evvel*, Beyrut: Dârü't-talîa, 1996.

Eyyüp Said Kaya, "Maliki Mezhebi", *DİA*, XXVII, 519-535.

Fârûk, Ömer, *el-Abbâsiyyûnü'l-evâil*, I-II, Beyrut: Dârü'l-İrşâd, 1970.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXII (1978), s. 246-275.

....., *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1980.

....., *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.

....., *İmâmiyye Şîası*, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1984.

Güner, Ahmet, *Büveyhîler'in Şiî-Sünnî Siyaseti*, İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 1999.

Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, II-III-IV-V (çev. İsmail Yiğit v.dğr.), İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985.

Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi* (çev. Salih Tuğ), İstanbul: MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

Hodgson, Marshall G. S. , *İslâm'ın Serüveni - Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, I, II (çev. İzzet Akyol v.dğr.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

Husaini, Mawlawi S. A. Q., *Arab Administration*, Madras: M. Abdur Rahman, 1949.

Işık, Kemal, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara: Ankara Üniversite Matbaası, 1967.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, *el-İkdü'l-ferîd*, V (nşr. Ahmed Emîn v.dğr.), Beyrut: Dârü'l küttâbi'l-Gazzâlî, 1985.

İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ fî tabakāti'l-etıbbâ* (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrut: Dâru mektebeti'l-Hayât, ts.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, X, Mısır: Matbaatü's-saâde, 1932.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Uyûnü'l-ahbâr*, I-II (nşr. Yûsuf Ali Tavîl) Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1986.

....., *el-İmâme ve's-siyâse*, Mısır: Mahmûd Tevfîk el-Kütübî, 1959.

İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yûsuf, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kāhire*, II, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, ts.

İbn Tayfür, Ebü'l- Fazl Ahmed b. Tâhir, *Kitâbü Bağdâd* (nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî–M. Zâhid el-Kevserî), Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1949.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebü'l-Hasan, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, VI, VII, VIII, Beyrut 1982.

....., *İslâm Tarihi-İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, V (çev. Yunus Apaydın), İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.

İbnü'l-Kıftî, Cemâleddin Ebü'l-Hasan, *Kitâbü İhbâri'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ*, Kahire: Mektebetü'l-mütenebbî, ts.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut: Dârü'l ma'rife, 1978.

İbnü't-Tıktakā, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Mısır: Mektebetü ve matbaatü Muhammed Ali Subhî, 1962.

İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, I-IV (ed. P. M. Holt – A. K. S. Lambton – Bernard Lewis, çev. Hamdi Aktaş v.dğr.), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.

Kallek, Cengiz, "Ebû Yûsuf'un İktisadî Görüşleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, (1997), s. 1-18.

Karaman, Hayreddin, "Fıkıh", *DİA*, XIII, 1-14.

Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara: Doruk Matbaacılık, 1980.

Kennedy, Hugh, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East From the Sixth to the Eleventh Century*, London: Longman Group Ltd., 1986.

....., *The Early Abbasid Caliphate, A Political History*, London: Croom Helm, 1981.

Khadduri, Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, New Jersey: The Lawbook Exchange Ltd., 2006.

Koca, Ferhat, "Hanbeli Mezhebi", *DİA*, XV, 525-547.

Koca, Ferhat, "Mezhep" (Fıkıh), *DİA*, XXIX, 537-542.

Korkmaz, Sıddık, *Abdullah b. Sebe Meselesi - Hz. Osman ve Ali Dönemi*, Konya 2005.

Kummî/Nevbahtî, *Şiî Fırkalar: Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia* (çev. Hasan Onat v.dğr.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Kurt, Hasan, *Türk İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.

Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XIII-XIV, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1935.

Kutlu, Sönmez, "İmâmiyye Şîası", *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankara: Ankuzem Yayınları, 2007, s. 116-127.

....., "İsmâîliyye", *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankara: Ankuzem Yayınları, 2007, s. 106-116.

....., "Zeydîlik, İsmâîliyye, İmâmiyye", *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankara: Ankuzem Yayınları, 2007, s. 97-106.

İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler: Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi, Ankara: Kitâbiyât, 2002.

....., *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

....., "Hadis Taraftarları, Eş'arîlik, Maturidîlik", *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankara: Ankuzem Yayınları, 2007, s. 149-177.

Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi I: Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, İstanbul: Anka Yayınları, 2001.

Madelung, Wilfred, "Horasan ve Maveraünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı" (çev. Sönmez Kutlu), *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIII (1992), s. 239-247.

Malatî, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *Kitâbü't-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'* (nşr. S. Dedering), İstanbul: Matbaatü'd-devle, 1936.

Mes'ûdî, Ebü'l Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, III-IV (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.

Muhtâr, Semîra, *Cihâdü'ş-Şîa fi'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, Beyrut: Dârü's-Sebîl, 1978.

Naşî el-Ekber, Ebü'l-Abbas Abdullah b. Şirşîr el-Enbârî, *Mesâilü'l-imâme ve muktetefât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-makâlât* (nşr. Josef van Ess), Beyrut: Orient-Institut der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 1971.

Nawas, John A., "A Reexamination of Three Current Explanations for al-Ma'mun's Introduction of the Mihna", *International Journal of Middle East Studies*, XXVI/4 (1994), s. 617-619.

Nevbahtî, *Kitabü Fırakı'ş-Şîâ* (nşr. H. Ritter) İstanbul: Câmiatü'l-müsteşrikîni'l Almanya, 1931.

Nicholson, A. Reynold, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge: Cambridge University Press, 1956,

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

O'leary, De Lacy, *How Greek Science Passed to the Arabs*, London: Routledge &Kegan Paul Ltd., 1949.

Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.

Özdemir, Mehmet, "Ekonomik Hayat", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara: Ankuzem Yayınları, 2006, s. 183-211.

Özdemir, Mehmet Nadir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 24 (2008), s. 315-367.

Özel, Ahmet, "Hanefi Mezhebi" (Literatür), *DİA*, XVI, 21-27.

Öztürk, Levent, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

....., "Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbasî Modeli)", *İslâm ve Demokrasi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 43-54.

Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period (ed. M. J. L. Young – J. D. Latham – R. B. Serjeant), Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Sarıçam, İbrahim, "Sosyal Hayat", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara: Ankuzem Yayınları, 2006, s. 153-175.

Shaban, M. A., *The Abbāsid Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

....., *Islamic History A.D. 750-1055 (A.H. 132-448), A New Interpretation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Sourdel, Dominique, "La Politique Religieuse du Calife Abbaside al-Ma'mun", *Revue des Etudes Islamique*, XXX/1 (1962), s. 26-48.

Sümer, Faruk, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 365-371.

Süyûtî, Celâleddin, *Târîhu'l-hulefâ*, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1974.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I-XI (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut: Dâru Süveydân, ts.

Taneri, Aydın, *Harezmşahlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara: Umran Yayınları, 1981.

Ya'kûbî, Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, *Târîhu Ya'kûbî*, II, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1979.

....., *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, Mısır 1927.

Yetkin, Şerare, "Abbâsîler (Sanat)", *DİA*, I, 49-56.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, I, 31-48.

....., "Bermekîler", *DİA*, V, 517-520.

....., *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.

Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, XI, 87-104.

Zaman, Muhammad Qasim, *Religion and Politics under the Early 'Abbāsids - The Emergence of the Proto-Sunni Elite*, Leiden-New York-Köln: Brill, 1997.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.

Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V (çev. Mümin Çevik), İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976.

Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

....., "Abbasî Devleti'nin Meşrûiyeti Problemi Çerçevesinde Mansûr ile Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Karşılıklı Yazdıkları Mektupların Analizi", *Din ve Siyasî Söylem - Abbâsî Devleti'nin Meşruiyet Kavgası* (derleyen Cem Zorlu), İstanbul: İnsan Yayınları, 2006, s. 111-145.

Dizin

aba 172, 173
Abbas b. Abdülmuttalib (Hz. Peygamber'in amcası) 17, 26, 48, 49
Abbas b. Hasan 103
Abbâse 55
Abbâsîler 11-13, 26, 28, 29, 35-38, 41, 43, 46, 47, 49-51, 59, 62, 74, 76, 79, 80, 91, 92, 105, 108, 111, 118, 127, 129, 132-134, 137, 142, 143, 145, 151-156, 158-161, 165-169, 171-180, 182, 185-191, 195-198, 208-210, 213-218, 225, 226, 233, 236, 239, 241, 251, 255
Abdullah b. Ali 37
Abdullah b. Tâhir 91
Abdullah b. ez-Zübeyr 20
Abdullah b. Zübeyr 18-20, 23
Abdurrahman b. Muâviye 133
Abdurrahman b. Rüstem 81
Abdurrahman İbnü'l-Kāsım 204
Abdülkādir-i Geylânî 211
Abdülmelik b. Mervân 19
Abdürrezzâk b. Hemmâm 198
Adî b. Ertât 20
Adudüddevle 110
Afganistan 140
Afşin 86, 90, 131, 132
Ağlebîler 137
Ahmed b. Devrakī 69
Ahmed b. Ebû Duâd 65, 66, 89, 208, 214, 228, 242
Ahmed b. Furât 97
Ahmed b. Hanbel 71-73, 89, 202, 206, 245
Ahmed b. Tolun 92, 137, 138
Ahmed er-Rifâî 212
Ahmed Yesevî 212
Ahsâ 99
Ahvaz 139, 160
Alâeddin Muhammed 118
Alâülmülk 118
Ali (Hz.) 1719, 42, 43, 46, 48, 60, 62, 64-66, 91, 111, 118, 145, 208, 230-233, 235-238, 247
Ali b. Abdullah 26
Ali b. Furât 103
Ali b. Hüseyin 238
Ali b. Îsâ 216
Ali b. Îsâ b. Mâhân 57
Ali b. Muhammed 91, 92
Ali b. Mûsâ 58, 59, 154
Ali b. Nakī b. Muhammed 238
Ali er-Rızâ b. Mûsâ 58-62, 142, 154, 174, 238

Allân eş-Şuûbî 222
Alp Tegin 140
Amorion 131, 132
Amr b. A'yân 31
Amr b. Leys 97, 139
Amr b. Saîd el-Eşdak 25
Amr b. Ubeyd 242
Anbese b. İshak 73
Ankara 128, 132
Antakya 129, 219
Antigu 129
Arabistan 235
Arslan Besâsîrî 111, 115, 116
Aşnas 85, 86
Azerbaycan 25, 51, 53, 54, 79, 117, 129, 140, 161

Bâbek 79, 90, 129
Bağdat 12, 50, 52-55, 57-59, 61, 65, 66, 69, 73, 78, 80, 85-88, 90, 92, 93, 97, 104-112, 115-118, 121, 122, 127, 128, 133, 137-140, 142, 143, 146, 153, 161, 166, 169-171, 174, 176, 178, 179, 181, 182, 190, 191, 195, 208-210, 214-217, 220, 221, 224, 226-228, 242, 246, 251-253, 255
Bahâüddevle 110
Bahreyn 23, 51, 80, 98, 99, 145, 160, 239
Basra 20, 21, 51, 80, 81, 91, 98, 99, 105, 144, 145, 160, 190, 191, 202, 208, 213, 224, 225, 234, 239, 241, 242, 246, 251, 252
Bâyezîd-i Bistâmî 211
Baykal 121
Bazegis 77, 78
Beckem 106
Bedendûn 130
Begavî 200
Belâzürî 210
Belh 53, 121, 140, 241
Berîdîler 105, 106
Bermekîler 53, 55, 56, 155, 222
Beytülhikme 130, 131, 208, 219, 221-225
beytülmâl 185
beytü mâli'l-hassâ 187
Bez 79
Bişr b. Gıyâs el-Merîsî 228
Bişr b. Mu'temir 65, 66, 208, 242
Bişr b. Velîd 71, 72
Bişr el-Merisî 65
Bizans 127
Bizanslılar 76, 127, 129, 132
Boğa es-Sagîr 88
Buhara 121, 170
Buhârî 201
Buhtîşû' 167, 175, 215, 224
Buhtürî 214
Bûrân 169
Bûsîr 37
Büveyhîler 105, 107-112, 115, 146, 153, 169

Câbir b. Hayyân 216
Câbiye 24, 25
Ca'fer el-Hayyât 129
Ca'fer b. Ömer el-Belhî 217
Ca'fer es-Sâdık 238, 239
Ca'fer b. Yahyâ 55
Ca'feriyye 206, 238
Câhiz 197, 208, 210, 214, 216, 242
Caslık 122
Cehşiyârî 214
Celâlüddevle 110
Cengiz Han 121
Cerrâh b. Abdullah 22
Cerrâhlar/Cerrahoğulları 104, 145, 155

Cezîre 37, 51, 76, 80, 97, 105, 117, 146, 161
Charlemagne 133
Cibâl 54, 170
cizye 22, 23, 185
Curcîs 167
cübbe 172, 173
Cünbülâ 98
Cündişâpûr 219, 224
Cüneyd-i Bağdâdî 211

Dâbık 129
Dâî-İlelhak 141
Dandanakan 140
Dâvûd b. Ali 46, 47, 51, 63
Dâvûd ez-Zâhirî 206
Dazmana 131
Deylem 80, 107, 141
Dımaşk 217
Dicle 50, 160, 176, 178, 189, 218, 251, 253, 255
Dîvânü beyti'l-mâl 155, 185, 187
Dîvânü'd-dâr 186
Dîvânü'd-dıyâ' 155, 158, 162, 185, 186
Dîvânü'l-berîd 105, 155, 156, 162
Dîvânü'l-ceyş 155, 156
Dîvânü'l-cünd 53
Dîvânü'l-ezimme 155, 157, 162
Dîvânü'l-harâc 53, 105, 155, 156, 162, 185, 186
Dîvânü'l-hatem 54
Dîvânü'l-hâtem 155, 156
Dîvânü'l-mâ 189
Dîvânü'l-mağrib 186
Dîvânü'l-meşrik 186
Dîvânü'l-mevâris 188
Dîvânü'l-mezâlim 155, 157
Dîvânü'n-nafakât 155, 158, 185, 187
Dîvânü'r-resâil 155, 156, 158, 162
Dîvânü's-sevâd 186
Dîvânü't-tevkî' 155, 158
Dîvânü'z-zenâdıka 74
Dîvânü'z-zimâm 162
dürraa 172, 173

Ebîverd 35
Ebû Abdullah el-Berîdî 106
Ebû Ali b. Mukle 104
Ebû Ali el-Cübbâî 242, 246
Ebû Bekir (Hz.) 17, 18, 42, 45, 62, 64, 230, 247
Ebû Bekir el-Asam 242
Ebû Bekir Bâkıllânî 246
Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyyâ 216
Ebû Bekir b. Mücâhid 201
Ebû Ca'fer 38, 47, 51, 52
Ebû Dâvûd 201
Ebû Hanîfe 159, 202, 203, 211, 241, 242, 244, 247, 251
Ebû Hâşim 46
Ebû İkrime es-Serrâc 28, 30
Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdâdî 246
Ebû Mansûr el-Bağdâdî 217
Ebû Mansûr el-Mâtürîdî 209, 246
Ebû Muhammed es-Süfyânî 76
Ebû Müslim 32-35, 51-53, 63, 69, 76-78, 142
Ebû Nüvâs 214, 227
Ebû Saîd el-Cennâbî 98
Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht 220, 222
Ebû Seleme 36, 37, 51, 154
Ebû Temmâm 214
Ebû Ubeyde 81, 227
Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm 199, 201
Ebû Ubeydullah 166

Ebû Yûsuf 159, 185
Ebü'l-Abbas 36, 37, 41, 44, 46, 50
Ebü'l-Atâhiyye 227
Ebü'l-Ferec el-İsfahânî 215
Ebü'l-Hasan el-Eş'arî 209, 246
Ebü'l-Hattâb 81
Ebü'l-Huzeyl el-Allâf 208
Ebü'l-Hüseyin Ahmed 108
Ebü'l-Hüseyin el-Berîdî 106
Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât 242
Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf 242
Ebü'l-Verd 76
Ebü's-Seydâ 23
Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî 214
Eflâtun 212
ehl-i hadis 206, 207
ehl-i re'y 203, 207
Ehl-i sünnet 64, 200, 202, 243, 244, 246-248
Emevîler 11, 17-21, 23, 24, 26, 30, 31, 33-36, 38, 42, 46, 50, 51, 56, 76, 133, 137, 139, 151, 154, 155, 185, 235, 236, 241
Emîn 56-58, 142, 180
emîrü'l-ümerâlık 105-107, 146, 187
Enbâr 36, 50, 51
Endülüs 51, 127, 133, 137, 145, 204, 205
Endülüs Emevîleri 127, 205
Erzurum 131
Esed b. Abdullah 31, 139
Esed b. Abdullah el-Kasrî 31
Eşnâs 129
Eşres b. Abdullah 23
Evzâî 206
Ezrakıyye 233

Fah 80, 137
Fahreddin er-Râzî 200
Fanîn 33
Fârâbî 212
Fars 53, 97, 105, 139, 146, 161, 190, 218
Fas 138
Fâtıma (Hz.) 43, 47-49, 62, 110, 138
Fâtımîler 99, 111, 138, 145, 239
Fazl b. Rebî' 58
Fazl b. Sehl 58-61
Fedek 62, 110
Fergana 85
Filistin 37, 161, 166
Franklar 127, 132, 133
Furât b. Şehnâse 166
Furâtlar/Furâtoğulları 104, 145, 155
Fustat 137, 138
fütüvvet 117

Gaylân ed-Dımaşkî 24
Gazne 140
Gazzâlî 198, 246
Gobi 121

Habeş el-Hâsib 217
Haccâc b. Ertât 217
Haccâc b. Matar 131
Haccâc b. Yûsuf 20, 24
hâcip 155
Hâdî 75, 79, 80, 137, 168
Hadramut 23
Hâkân Urtûc 86
Halep 141
Hâlid b. Bermek 53
Hâlid b. İbrâhim Ebû Dâvûd 30
Hâlid b. Yezîd 25
Halife Mansûr 220
Halife Mu'tazıd 98
halîfetullah 153
Hallâc 211
Hamdan b. Eş'as 98

Hamdânîler 105, 106, 141, 146
Hanefî mezhebi 204
haraç 185
Hâricîler 23, 24, 80, 81, 137, 233-235, 244
Hâricîlik 63, 233
Hâris b. Süreyc 241
Hârizm 121, 140
Hârizmşahlar 117, 118, 121
Harran 129, 165, 219, 223
Hârûnürreşîd 53-56, 74, 75, 80, 128, 129, 133, 137, 153, 158, 160, 161, 169, 172, 174, 179, 180, 185, 195, 207, 208, 215, 218, 220, 222, 227, 242
Hasan (Hz.) 43
Hasan b. Abdullah 106
Hasan b. Ali 238
Hasan el-Askerî 238
Hasan b. İbrâhim 52
Hasan b. Kahtabe 36, 37
Hasan b. Muhammed el-Mühellebî 110
Hasan Sabbâh 122, 240
Hasan b. Zeyd 141
Haşhaşîler 121, 122
Hâşimiye 50, 78
Hayyân el-Attâr 28, 30
Hayzürân 168
Hazar 107, 141, 191
Hemedan 122
Heracleia 128, 129
Herat 35, 77, 241
Herseme b. A'yen 57, 58
Hicaz 18, 20, 52, 160, 202, 204, 205, 245
Hidâş 32, 62, 63
hisbe 159
Hişâm b. Abdülmelik 22, 236
Horasan 20-23, 25, 27-33, 35, 36, 54, 56, 57, 60, 62, 63, 76-78, 80, 91, 92, 97, 116, 138, 139, 140, 142, 161, 190, 241, 247, 252
huff 173
Humeyme 26, 27, 32, 36
humus 185
Huneyn b. İshak 223, 224
Hûzistan 144, 160
Hülâgû 121-123
Hüseyin (Hz.) 18, 19, 43, 79, 80, 110, 235, 236, 238

Irak 19, 20, 23, 24, 30, 36, 38, 50, 76, 85, 91, 97-99, 105, 108, 111, 116, 117, 121, 122, 139, 144, 145, 159, 169, 191, 202-205, 214, 215, 244, 251
Irene 128

İbâzıyye 80, 233-235
İbâzîler 81, 234, 235
İbn Alkamî 122
İbn Cülcül 221
İbn Deylem 167
İbn Ebû Useybia 221
İbn Havkal 218
İbn Hişâm 209
İbn Hurdâzbih 218
İbn İshak 209
İbn Kuteybe 210, 214
İbn Mâce 201
İbn Meymûn 106
İbn Mihrân 201
İbn Miskeveyh 211
İbn Mukle 255
İbn Rûmî 214
İbn Sa'd 210
İbn Sînâ 212, 213
İbn Süreyc 206
İbn Şîrzâd 107
İbnü'l-Bekkâ 71, 72

İbnü'l-Bevvâb 255
İbnü'l-Fakîh 218
İbnü'l-Hammâr 221
İbnü'l-Mukaffa' 64, 196, 210, 214, 220
İbnü'l-Mu'tez 103
İbnü'n-Nedîm 211, 221
İbn Zur'a 221
İbrâhim (İmam Muhammed b. Ali'nin oğlu) 32-34, 36
İbrâhim b. Ağleb 137
İbrâhim el-Fezârî 220
İbrâhim b. Mehdî 59
İbrâhim b. Velîd 25
İdrîs b. Abdullah 80, 137
İdrîsî 137
İdrîsîler 80, 138
İfrîkıye 137
İhşîdî 105
İhşîdîler 138, 146, 161
iktâ 158, 186, 187
İmâdüddevle Ebû Kâlîcâr 110
İmâmiyye 197, 232, 236, 238, 239
İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî 246
İmrân b. İsmâil Ebü'n-Necm 30
İmrân b. Veddâh 217
İnak 85, 86, 87
İran 50, 58, 64, 74, 77, 81, 85, 91, 97, 105, 107, 109, 111, 121, 140, 142, 151, 152, 182, 196, 214, 218, 219, 223, 235, 239, 240, 251
İrmîniye 25, 51, 161
Îsâ b. A'yen 31
Îsâ b. Mûsâ 51, 160, 166
İsfahan 97, 139, 140, 170
İshak b. İbrâhim 66, 68, 69, 71-73, 230, 231
İshak et-Türkî 77
İskâfî 242
İskenderiye 219
İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî 97
İsmâil b. Ali 160
İsmâil b. Dâvûd 69
İsmâil b. Ebû Mes'ûd 69
İsmâil b. Nasr 139
İsmâilîler 121, 239, 240
İsmâiliyye 98, 197, 236, 239
İsnâaşeriyye 238
İstanbul 130-132
izâr 172, 173
İzzüddevle 110

kaba 172, 173
Kaderiyye 24, 63, 244
kâdılkudâtlık 159
Kâdir-Billâh 110
el-Kâhir 104
Kahtabe b. Şebîb et-Tâî 30, 35-37
Kâim-Biemrillâh 110, 111, 115, 116, 146
kamis 172
Karmatîler 98, 99, 144, 145
Kâsım b. İbrâhim 237
Kâsım b. İbrâhim er-Ressî 236
Kâsım b. Mücâşî et-Temîmî 30
Kayrevan 81
Kâzerûn 190
Kazvin 240
kelâm 199, 203, 206, 213
Kelüren 121
Kerbelâ 18, 19
Kıftî 221
kıraat 201
Kindî 212
Kirman 139
Kisâî 227
Kitâbu'l-Harâc 204
Konstantin (V.) 127

Kûfe 18, 19, 27-29, 36, 37, 41, 50, 51, 63, 98, 160, 202, 203, 213, 239, 241, 251, 252
Kûhîn el-Attâr 216
Kûmis 35
Kuşeyrî 200
Kuteybe b. Müslim 53
Kuzey Afrika 51, 80, 81, 99, 137, 138, 145, 161, 204, 235, 239
Kütüb-i Sitte 201

Lâhiz b. Kurayz et-Temîmî 30, 35
Leon (IV.) 128

Ma'bed el-Cühenî 24
madas 173
Mahmud (Gazne Sultanı) 140
Mâhuvân 34, 35
Mahuza 87
Makdisî 218
Malatya 131
Mâlik b. Enes 64, 202, 204, 205, 245
Mâlik b. Heysem el-Huzâî 30
Mansûr 48, 49, 50, 52, 53, 64, 74, 77-79, 127, 133, 152, 166, 172, 174, 196, 215, 217, 251-254
Maraş 128
Ma'rûf el-Kerhî 211
Matmure 129
Mâverâünnehir 23, 77, 78, 97, 139, 140, 190, 241, 247
Mâzyâr b. Kârin 90, 91
Medâinî 210
Medine 51, 52, 59, 79, 202, 205, 210, 241
Mehdî 49, 53, 54, 75, 78, 128, 153, 166, 168, 180, 187, 253
Mekke 18-20, 51, 79, 99, 210, 241
el-Melikü'r-Rahîm 110, 111
Me'mûn 56-71, 73, 75, 79, 80, 85, 89, 90, 92, 129-131, 139, 142, 154, 166, 169, 174, 180, 195, 208, 212, 215, 217, 218, 222-225, 227, 229, 230, 232, 243, 245, 255
Menbic 129
Mercirâhit 20
Merdâvic b. Ziyâr 141
Merv 32, 33, 35, 56, 58, 59, 62, 63, 140, 142, 170, 189
Mervân b. Hakem 25
Mervân/b. Muhammed (II.) 19, 25, 26, 36-38
Merverrûz 35
mesâha 188
Mesud 140
Mes'ûdî 211
Meşşâî 212, 213
mevâlî 21, 22, 26, 28, 35, 85, 165, 195
Meysere 28, 30
Mısır 37, 92, 97, 99, 105, 111, 115, 130, 137, 138, 145, 146, 159, 161, 190, 204, 205, 219, 223, 240
Midrârîler 81, 137
mihne 68
mihrican 182
Misis 129
mizâr 172
Moğolistan 122
Moğollar 12, 121, 122, 147
Muâviye b. Ebû Süfyân 17, 18, 24, 76, 110, 233
Muhammed (Hz.) (s.a.v) 17, 26, 27, 31, 33, 42-45, 48, 49, 62, 90, 152, 174, 201, 202, 209, 210, 230, 233, 235, 236, 238, 239, 240, 243-245, 247
Muhammed b. Abdullah 47, 79

Muhammed b. Ali 17, 26-32, 63
Muhammed el-Bâkır b. Ali Zeynelâbidîn 238
Muhammed el-Battânî 223
Muhammed b. Ca'fer 80
Muhammed el-Emîn 54
Muhammed b. Hanefiyye 19, 46
Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî 204, 205
Muhammed b. Huneys 28, 30, 31
Muhammed b. İbrâhim 80, 216
Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî 217
Muhammed el-Mehdî 52, 74
Muhammed el-Mehdî b. Hasan el-Askerî 238
Muhammed en-Nefsüzzekiyye 47, 48
Muhammed b. Nûh 73
Muhammed b. Râik 106
Muhammed b. Râik el-Hazarî 105
Muhammed b. Sa'd 69
Muhammed b. Sîrîn 244
Muhammed b. Tâhir 139
Muhammed et-Takī 238
Muhammed b. Tuğç 105, 138
Muhâsibî 211
Muhtâra 91
Muhtâr es-Sekafî 19, 236
muhtesip 159, 161
Muizzüddevle 108-111
Mukanna' 78
mukāseme 188
Mukātil b. Süleyman 198
Muktedir-Billâh 99, 103-145, 188, 215
Muktefî-Liemrillâh 117
Mûnis 104
Mus'ab 20
Mus'ab b. Zübeyr 19
Mûsâ b. Kâ'b et-Temîmî 30
Mûsâ b. Şâkir 221
Mûsâ b. Ukbe 210
Mûsâ el-Hâdî 74
Mûsâ el-Kâzım 59, 238, 239
Musul 37, 51, 105, 106, 129, 141, 146, 160, 161, 170, 251
Mu'tasım 62, 73, 79, 85, 86, 89-91, 129, 131, 132, 143, 153, 169, 172, 190, 208, 214, 215, 223, 225, 232, 243, 253, 254
Mu'tazıd 93, 97, 180, 186
Mu'temid-Alellah 89, 92, 93, 97, 139, 188, 224, 254
Mu'temir 242
Mu'tez-Billâh 88, 89
Mu'tezile 64-66, 75, 89, 142, 197, 200, 203, 206, 208, 209, 230, 237, 242, 243
Mutî'-Lillâh 108, 110
Muvaffak 92, 139
el-Muvatta' 204
Müberred 213
Mühtedî-Billâh 89
Müktefî 98, 99, 103, 107
Müntasır-Billâh 87, 132
Mürcie 63, 240-242
Mürciîler 244
Müslim 201
Müsned 202, 206
Müstaîn-Billâh 87, 88, 174
Müsta'liyye 240
Müstansır 115, 226, 239
Müsta'sım 122, 123
Müstekfî 107, 108, 110
Müsterşid-Billâh 117, 146
Müşerrifüddevle 110
Mütevekkil-Alellah 86, 87, 90, 92, 103, 132, 143, 173, 175, 180, 182, 209, 223, 224, 243, 245, 254

Mütevekkiliye 173
Müttakī 106
Müzenî 205

Nablus 166
nalin 173
Nâsır-Lidînillâh 117, 118
Nasîrüddevle 106
Nasr b. Seyyâr 25, 35
Nazzâm 208, 242
Necdiyye 233
Nesâ 35
Nesâî 201
nevruz 182
Nihâvend 36
Nikephoros 128
Nîşâbur 35, 77, 92, 139, 170, 241
Nizâmiye Medresesi 213
Nizâmülmülk 122, 226
Nizârîyye 239, 240
Nusaybin 129, 219

Oran 121
Osman (Hz.) 17, 42, 45, 46, 64, 230, 247
Otamış 88

Ömer (Hz.) 17, 42, 45, 64, 230, 247
Ömer b. Abdülazîz 20-22
Ömer b. Ferruhân et-Taberî 224
öşür 185

Pippin 133

Râfi' b. Leys 56
Râfiza 63
Rakka 73, 179
Râşid-Billâh 117, 146
Râvendiye 78
Râzî 104-107, 146, 161
Recâ Dahhâk 59
Rey 36, 57, 77, 111, 117, 138, 140, 141, 166, 170, 241
Reyhânî 255
ridâ 172, 173
Ruha 129, 219
Rükneddin 115
Rüknüddevle 109
Rüstemîler 137

Sâbit b. Kurre 223, 224
Saffârîler 92, 139, 144, 161
sâhibü'l-berîd 157, 161
sâhibü'ş-şurta 159, 161
Sahîhayn 202
Sahnûn 205
Sâlih b. Ali 160
Sâmânîler/Sâmânoğulları 97, 139-141
Sâmerrâ 12, 85-93, 97, 131, 132, 143, 144, 151, 153, 170, 178, 179, 190, 253, 254
Samsâmüddevle 110
Sebeiyye 42, 46
Sebük Tegin 140
Seffâh 37, 38, 43-46, 50-53, 160, 161, 167
Sefîzenc 33, 34
Sehloğulları 155
Semerkant 23, 85, 121, 168, 241, 247
Sevâd 98, 160
Seyyid Ali Tirmizî 118
Sıffîn 233
Sîbeveyh 213
Sicilmâse 81, 137
Sicistan 80
Sinân b. Sâbit 216, 223
Sind 139, 161, 166, 217, 220
sirvâl 172, 173
Sîstan 77, 139, 160

Sufriyye 81, 233-235
sultânullah 152
Sultânüddevle 110
Sunbaz 77
Suriye 21, 50, 51, 55, 76, 92, 97, 99, 138, 160, 161, 219, 251
Süfyân es-Sevrî 198, 206
Sühreverdî 213
Sülemî 200
Süleyman b. Ali 51, 160
Süleyman b. Kesîr el-Huzâî 30, 32, 33, 63
Sümâme b. Eşres 65, 66, 242
Sümeysât 128
Sünnîlik 63

Şâfiî 159, 202, 205, 206, 245
Şam 19, 26, 37, 50, 129, 130, 161, 241, 252
Şehrezûr 36
Şemmâsiye 169, 179
Şerefüddevle 110
Şîa 46
Şibl b. Tahmân Ebû Ali el-Herevî 31
Şihâb b. Kesîr 217
Şimşât 131
şurtalar 159
Şuûbiyye 196, 197
Şücâ' b. Kâsım 88
şürût ve sicillât 207

Taberî 199, 206, 211
Taberistan 53, 54, 90, 141, 170, 237
Tahâvî 200
Tâhert 81, 137
Tâhir b. Hüseyin 57, 58, 138
Tâhirîler 92, 138, 139, 161
Tâhiroğulları 141
Tâî'-Lillâh 110
Talha b. Züreyk el-Huzâî 31
Tarasius 128
Tarsus 66, 73, 79, 129, 130
Taşkent 121
taylasan 172, 173
tefvîz veziri 154
Tehâfütü'l- felâsife 213
Tevvâbûn 18, 19
Theophilos 130-132
Tikrît 129
Timuçin 121
Tirmizî 201
Tolunoğulları 92, 97, 99, 138, 144, 161
Trablus 81
Tuğrul Bey 111, 115, 116, 140, 146
Tuvana 128
Tüsterî 200, 211
Tüzün 106, 107

Ubeydullah b. Süleyman 97
Uceyf 129, 130
Uman 51, 80, 160, 235
uşûr 185
Utrûş 141, 237
uzun kalensüve 172, 174

Übülle 218
el-Ümm 205
Üsküdar 128
Üsrûşene 85
Üstâzsîs 77, 78

Vâkıdî 210, 227
Vâsıl b. Atâ 242
Vâsıt 37, 38, 91, 105
Vasîf 85, 86, 88, 132
Vâsik 86, 89, 90, 132, 143, 208, 223, 225, 232, 243
Vehboğulları 155
Velîd b. Abdülmelik 25, 26

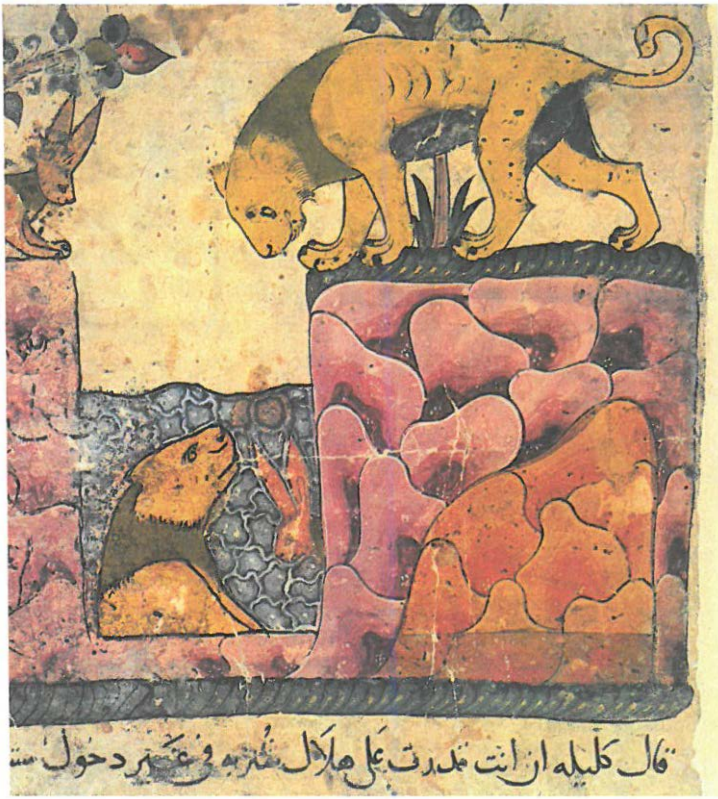
Velîd (II.) 25, 26
vezir 154; tenfîz ~i 154, 155

Yahyâ b. Abdullah 55, 80
Yahyâ b. Adî 221
Yahyâ b. Eksem 129, 228
Yahyâ b. Hâlid 53, 54, 227
Yahyâ b. Maîn 69
Yahyâ b. Muhammed 51
Yahyâ b. Sellâm 198
Ya'kûb b. Leys 92, 139
Ya'kûbî 211, 218
Yâkût el-Hamevî 218, 221
Yemâme 80, 160
Yemen 20, 21, 23, 80, 141, 160, 235, 237-240
Yezîd b. Abdülmelik 18-20, 24
Yezîd b. Hubeyre 37
Yezîd b. Mühelleb 20
Yezîd b. Ömer b. Hübeyre 38
Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik (III.) 25
Yuhannâ b. Bıtrîk 131
Yuhannâ b. Mâseveyh 215, 220, 223

Zâhirü'r-rivâye 204
Zeccâc 213
zekât 185, 188
Zencîler 91, 92, 144, 165
Zendeka 73, 74
Zeyd b. Ali b. Hüseyin 236
Zeydîler 141, 237
Zeydîlik/Zeydiyye 60, 66, 197, 206, 232, 236, 237
zıllullah ale'l-arz 153
zındık 73
zındıklar 74, 75
Zibatra 131
zimâm 187
zimmîler 75, 165, 166
Ziyârîler 107, 141
Zübeyde 56, 169
Züheyr b. Harb Ebû Heyseme 69
Züheyr b. Müseyyeb 57
Zünnûn el-Mısrî 211

Abbâsîler devrinde kûfî hat ile yazılmış cüzden bir sayfa (Türk-İslâm Eserleri Müzesi Ktp., Env. nr. 556).

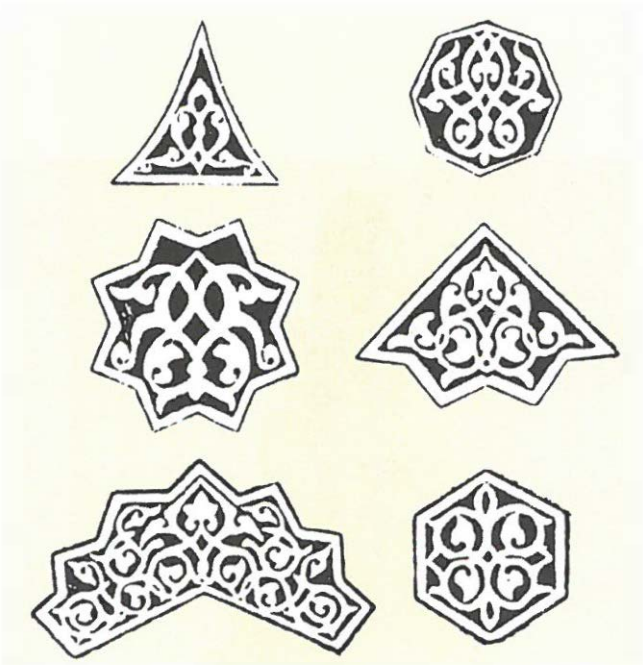

Kelile ve Dimne'den bir sayfa (Paris Bibl. Nationale A. 3467, vr. 30).

Harîrî'nin *Maḳâmât*'ından bir sayfa (Süleymaniye Ktp., Esat Efendi, 2916, 97^{b}).

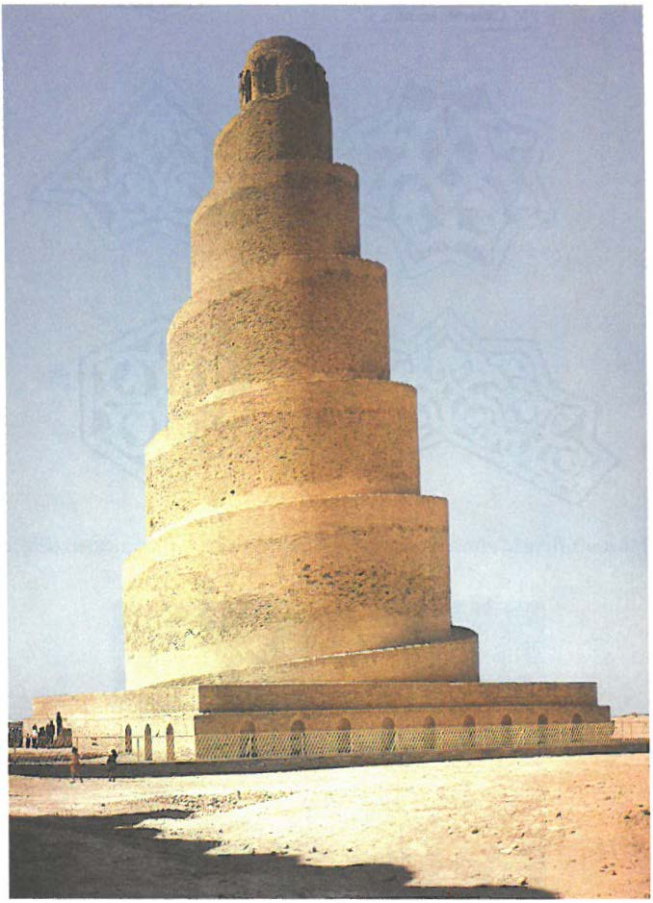
Müstansıriyye Medresesi'nin avlusundan bir görünüş (*DİA*).

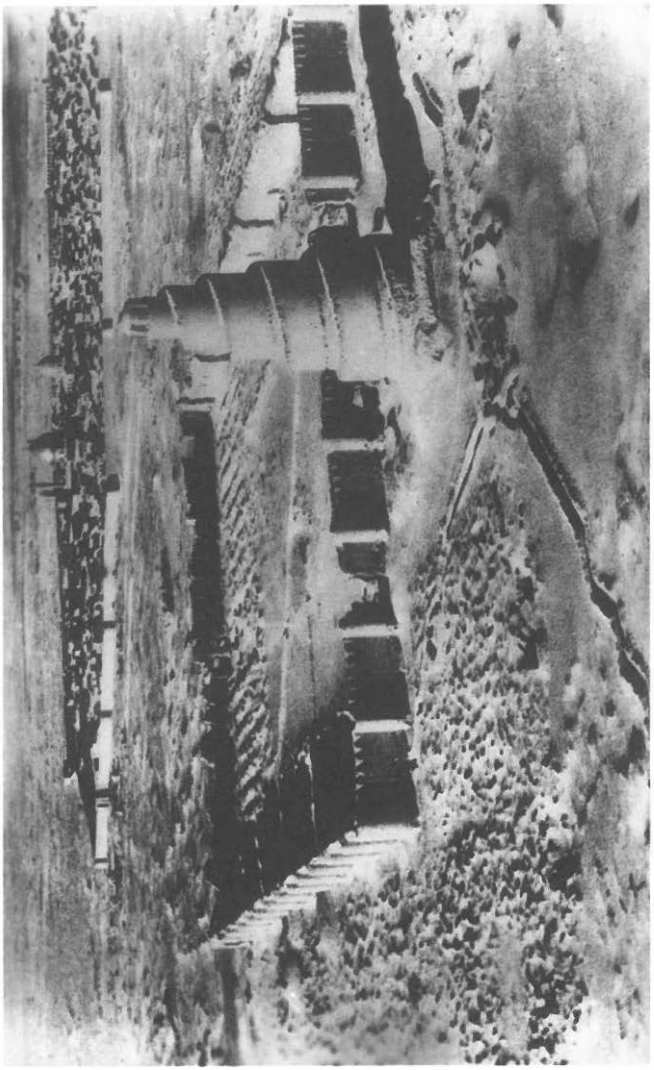
Müstansıriyye Medresesi'nin süslemelerindeki bazı desen örnekleri (*DİA*).

Hârûnürreşîd devrine ait bir sikke (*DİA*).

Sâmerrâ Ulucamii'nin Melviye diye tanınan ünlü minaresi (*DİA*).

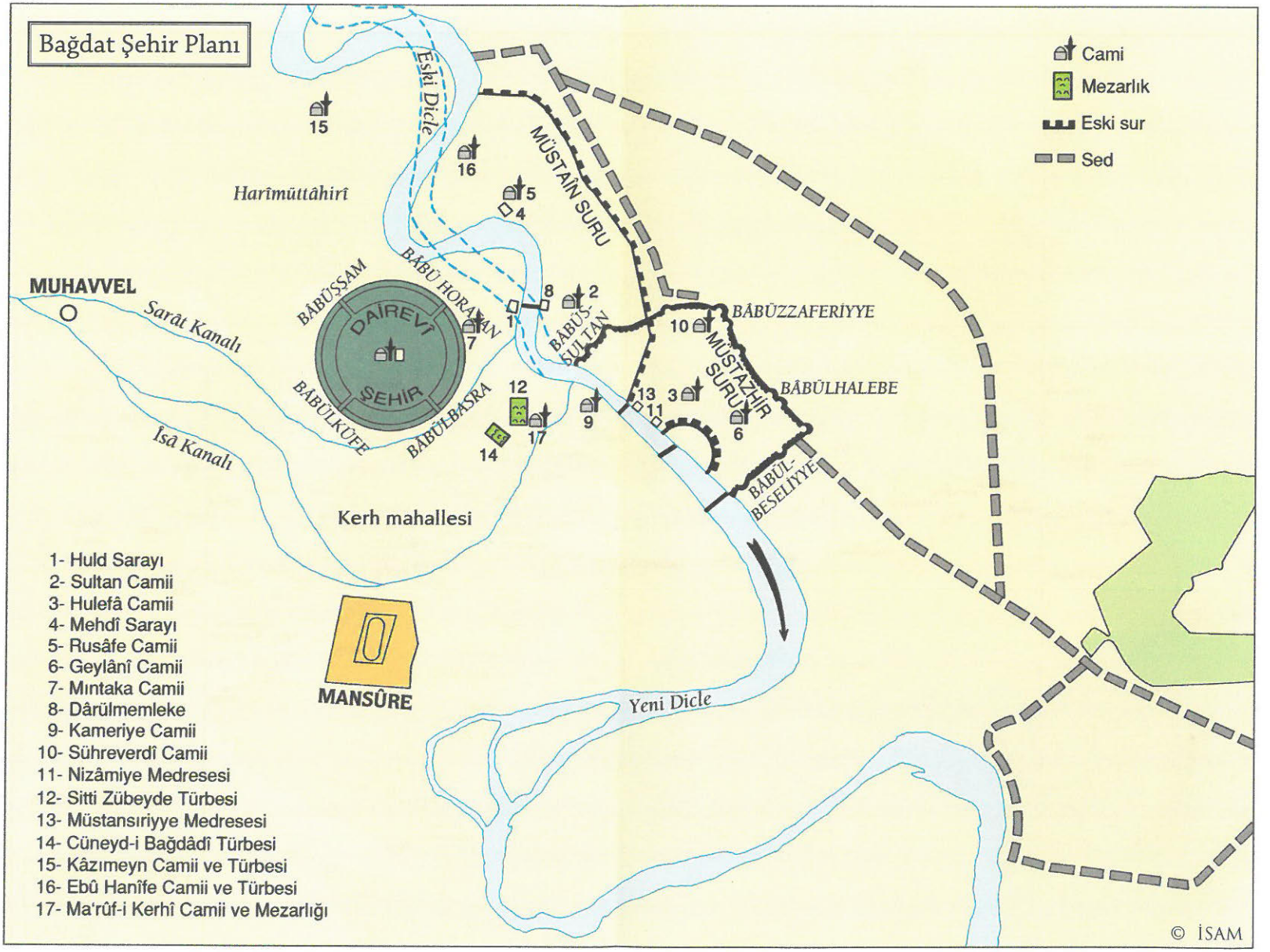

Sâmerrâ Ulucamii (*DİA*).

Sâmerrâ evlerinin alçı kabartma süslemelerinden bir örnek (*DİA*).

0°
15°
30°
45°
60°
45°
30°
15°
ATLAS OKYANUSU
KARADENİZ
HAZAR DENİZİ
AKDENİZ
KIZILDENİZ
BASRA KÖRFEZİ
Aral gölü
Sicilya
Malta
Girit
Kıbrıs
Mağrib
İfrikiye
Cezîre
Cibâl
Tabaristan
Cürcân
Horasan
Hüzistan
Kirman
Sistan
Fars
Belûcistan
Hârizm
Tohâristan
Yemâme
Hicaz
Nûbe
Hadramut
Mahra
Umman
SARAKUSTA
TULEYTULA
KURTUBA
İŞBİLİYE
GIRNATA
TANCA
MELİLE
FAS
TİLİMSÂN
TÂHERT
CEZAYİR
KOSTANTİNE
KAYREVAN
TRABLUSGARP
SİCİLMÂSE
BİNGAZİ
BERKA
İSKENDERİYE
DİMYAT
REMLE
KUDÜS
FUSTAT
ASYÛT
ASWÂN
MERZÛK
TEBÛK
HAYBER
MEDİNE
CİDDE
MEKKE
TÂİF
SANʿA
ZEBİD
MENDEB
ADEN
TRABZON
TİFLİS
DERBENT
ERZURUM
ANİ
BERDEA
AMMÛRİYE
KAYSERİ
KONYA
ERDEBİL
TEBRİZ
MALATYA
ANTAKYA
HALEP
MUŞUL
RAKKA
SİFFİN
HAMA
HUMUS
BEYRUT
DİMAŞK
TABERİYE
SÂMERRÂ
DİNEVER
HEMEDAN
REY
KAZVİN
DAMGAN
REŞT
HULVÂN
NİHÂVEND
KÜM
KÂŞÂN
HİT
BAĞDAT
KERBELÂ
VÂSIT
KÛFE
BASRA
AHVAZ
İSFAHAN
YEZD
İSTAHR
KİRMÂN
KADİSİYE
ŞİRAZ
ZERENC
BENDERABBAS
SİNÂF
HÜRMÜZ
BAHREYN
MASKAT
CEND
OTRAR
TAŞKENT
BUHARA
BEYKENT
SEMERKANT
KİŞ
MERV
BELH
TÛS
NİŞÂBÛR
HERAT
KÂBİL
GAZNE
KANDEHAR
Abbâsî Devleti
Abbâsîler'in farklı tarihlerde ulaştığı en geniş sınırlar
© İSAM

Bağdat Şehir Planı
Cami
Mezarlık
Eski sur
Sed
Eski Dicle
Harîmüttâhirî
MÜSTAİN SURU
BÂBÜŞŞAM
BÂBÜ HORASAN
DAİREVÎ ŞEHİR
BÂBÜŞ-ŞÛLTAN
BÂBÜZZAFERİYYE
MÜSTAZHİR SURU
BÂBÜLHALEBE
BÂBÜLKÛFE
BÂBÜLBASRA
BÂBÜL-BESELİYYE
MUHAVVEL
Sarât Kanalı
İsâ Kanalı
Kerh mahallesi
MANSÛRE
Yeni Dicle
1- Huld Sarayı
2- Sultan Camii
3- Hulefâ Camii
4- Mehdî Sarayı
5- Rusâfe Camii
6- Geylânî Camii
7- Mıntaka Camii
8- Dârülmemleke
9- Kameriye Camii
10- Sühreverdî Camii
11- Nizâmiye Medresesi
12- Sitti Zübeyde Türbesi
13- Müstansıriyye Medresesi
14- Cüneyd-i Bağdâdî Türbesi
15- Kâzımeyn Camii ve Türbesi
16- Ebû Hanîfe Camii ve Türbesi
17- Ma'rûf-i Kerhî Camii ve Mezarlığı
© İSAM

Abbâsîler, İslâm tarihinde kesin bir dönüm noktası olarak nitelendirilen bir ihtilâlle Emevîler'in yönetimine son vererek kendilerini iktidara taşımıştı. 500 yılı aşkın bir süre yönetimde kalan Abbâsîler'in iktidara gelişi siyasî, toplumsal, kültürel ve dinî yapılanmada birçok değişikliği de beraberinde getirmişti.

İslâm tarihine ilgi duyanlara Abbâsîler dönemi çerçevesinde bir kesit sunmayı amaçlayan bu çalışma, Abbâsîler döneminin siyasî ve kültür-medeniyet tarihi ile ilgili konuları kapsayacak tarzda tasarlanmıştır. Bu kitapta Abbâsî tarihi ana hatlarıyla ele alınırken klasik tarihsel yaklaşım olan halife merkezli bir anlatımdan ziyade, kronolojik bir akış içinde dönemi biçimlendiren ve dönemin temel dinamiklerini oluşturan başlıca olay ve olguları merkeze alan bir yaklaşım sergilenmiştir.

ISBN: 978-975-389-896-6
9 789753 898966

THG
0420942
FYP